

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

Л. В. Новікова

**ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ)
МЕНШИН В УКРАЇНІ**

Змістовий модуль 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Курс лекцій з вибіркового курсу для студентів освітнього рівня
«бакалавр» факультету історії та філософії

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 94(=1.477)

Н73

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою

ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 19.03.2018 р.

Рецензенти:

Бачинська Олена Анатоліївна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Котляр Юрій Вадимович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Красножон Андрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Новікова Л. В.

Н73 Історія етнічних (національних) меншин в Україні: курс лекцій з вибіркового курсу для студентів освітнього рівня «бакалавр» факультету історії та філософії. Змістовий модуль І. Загальна частина / Л. В. Новікова. — Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. — 214 с.

ISBN 978-617-689-266-3

У курсі лекцій висвітлюються питання історії формування етнічної структури суспільства в Україні, починаючи з IX ст. Приділяється увага передумовам та чинникам цього процесу, розкривається роль представників етнічних (національних) меншин у різних сферах суспільного життя, розглядаються окремі проблемні моменти міжнаціонального спілкування.

Видання призначене для студентів, науковців, а також може представляти інтерес для всіх, хто цікавиться питаннями історії українського суспільства та різних етнічних груп в Україні.

УДК 94(=1.477)

ISBN 978-617-689-266-3

© Новікова Л. В., 2018

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018

ЗМІСТ

ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН В УКРАЇНІ».	
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	5

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	9
-------------------------------	----------

ПЕРЕДМОВА	10
------------------------	-----------

Тема 1. Вступ до курсу	12
-------------------------------------	-----------

Тема 2. Етнічні групи та етноси в Україні у середньовіччя та ранньомодерну добу (IX – середина XVII ст.)	34
---	-----------

Тема 3. Етнічні меншини в Україні в період козацької державності (середина XVII ст. – 1770-і рр.): місце в історії суспільства та держави.....	58
---	-----------

Тема 4. Процес формування етнічної структури населення в Україні (1770-і рр. – початок XX ст.): загальний та регіональний аспекти.....	76
---	-----------

Тема 5. Історія етнічних меншин в Україні у 1770-х рр. – на початку XX ст.: соціальні, економічні, політичні, культурні характеристики	91
---	-----------

Тема 6. Період Української національно-демократичної революції 1917-1921 років: еволюція статусу етнічних (національних) меншин у контексті процесу державотворення.....	112
---	------------

Тема 7. Етнічні (національні) меншини України у 1920-1930-х рр.: між політикою коренізації та політичними репресіями	129
---	------------

Тема 8. Етнічні (національні) меншини України у період Другої світової війни та у другій половині ХХ ст. (до середини 1980-х рр.).....	150
Тема 9. Нові тенденції в історії етнічних (національних) меншин під час «перебудови» та у добу незалежності України.....	171
Тема 10. Етнічний аспект історії міста Одеси.....	189
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	211

ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН В УКРАЇНІ»

Змістовий модуль I. Загальна частина.

Тема 1. Вступ до курсу.

Вступ до вивчення історії національних меншин в Україні. Предмет та завдання курсу. Основні теоретичні проблеми. Особливості термінологічного апарату. Головні етапи у вивченні історії національних меншин. Особливості висвітлення історії різних етнічних груп та етносів у середньовічній та ранньомодерній літературі. Науковий етап досліджень: кінець XVIII – початок XX ст. Особливості регіональних досліджень. Головні чинники розвитку досліджень. Особливості історіографії етнічних меншин у XX ст. Вплив політики коренізації на активізацію досліджень. Згортання вивчення історії етнічних (національних) меншин у 1930-х рр. Особливості висвітлення історії етнічних (національних) меншин у другій половині XX ст. Історіографія проблеми на сучасному етапі: головні чинники розвитку, тематичні напрямки. Характеристика потенціалу джерельної бази. Історична бібліографія.

Тема 2. Етнічні групи та етноси в Україні у середньовіччя та ранньомодерну добу (IX – середина XVII ст.).

Головні чинники формування етнічного складу населення в добу середньовіччя та ранньомодерну добу (з часів Русі-України до сер. XVII ст.). Переселення в Україну окремих представників різних етносів та етнічних груп. Головні чинники формування етнічної структури населення України у добу середньовіччя. Етнічні меншини в Русі-Україні та Галицько-Волинській Русі. Роль князівської політики. Особливості етнічного складу населення України у XIV – першій половині XVII ст. Міське населення та його особливості. Місце етнічних меншин в демографічній і соціальній структурі суспільства. Роль в економічному та політичному розвитку суспільства на території України. Кримське ханство та кримські татари. Ногайські татари. Регіональний аспект етнічної історії.

Тема 3. Етнічні меншини в Україні в період козацької державності (середина XVII ст. – 1770-і рр.): місце в історії суспільства та держави.

Головні чинники формування етнічного складу населення в добу козацької державності (з сер. XVII до другої половини XVIII ст.). Переселення в Україну окремих представників різних етносів та етнічних

груп. Вплив Національно-визвольної війни (революції) українського народу 1648-1676 рр. на етнічну структуру суспільства. Міжетнічні та міжрелігійні відносини. Місце етнічних меншин у демографічній та соціальній структурі суспільства. Етнічні меншини в історії козацтва. Роль в економічному та політичному розвитку суспільства на території України.

Тема 4. *Процес формування етнічної структури населення в Україні (1770-і рр. – початок XX ст.): загальний та регіональний аспекти.*

Особливості формування етнічного складу населення на українських етнічних землях в останній третині XVIII – на початку XX ст. Зростання ролі державної політики Російської імперії. Переселення окремих етнічних меншин. Переселення представників конфесійних (етноконфесійних) груп. Дані Першого загального перепису населення 1897 р. в Російській імперії. Характеристика регіональних особливостей етнічної структури населення. Етнічний склад населення Південної України, процес його формування у цей період.

Тема 5. *Історія етнічних меншин в Україні у 1770-х – на початку XX ст.: соціальні, економічні, політичні, культурні характеристики.*

Місце національних меншин у соціально-економічному розвитку України у новий час. Участь представників національних меншин України у суспільно-політичному житті. Проблема національних меншин в українській політичній думці середини XIX – початку XX ст. Особливості національної політики Російської імперії та її значення для розвитку культури та національної свідомості представників національних меншин (друга половина XIX – початок XX ст.). Розвиток культури в Україні й етнічні меншини.

Тема 6. *Період Української національно-демократичної революції 1917-1921 років: еволюція статусу етнічних (національних) меншин у контексті процесу державотворення.*

Національні меншини в добу Центральної Ради (УНР). Вироблення спеціального законодавства. Надання права національно-персональної автономії трьом національним меншинам. Включення положення про національно-персональну автономію до Конституції УНР. Ставлення до питання національних меншин у період Української держави. Ліквідація законодавства Центральної Ради. Особливості національної політики Павла Скоропадського. Національні меншини в законотворчій діяльності та історії УНР Директорії та ЗУНР. Державні народи та національні меншини в проекті державного устрою Галицької Республіки. Проблема міжнаціональних відносин під час революції. Національні меншини та радянська форма державності в Україні.

Тема 7. *Етнічні (національні) меншини України у 1920-1930-х рр.: між політикою коренізації та політичними репресіями.*

Еволюція офіційної національної політики в УСРР та УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. (коренізація та її згортання). Напрямки політики коренізації: організація освіти, адміністративно-територіальна реформа та ін., проблеми суспільного розвитку національних меншин, колективізація серед національних меншин. Вплив Голодомору. Згортання коренізації. Політичні репресії та доля національних меншин України в 1930-х рр. Депортації. Регіональний аспект історії національних меншин.

Тема 8. *Етнічні (національні) меншини України у період Другої світової війни та у другій половині ХХ ст. (до середини 1980-х рр.).*

Участь представників національних меншин у військових з'єднаннях на території України, партизанських загонах, УПА. Окупаційний геноцид проти ромської та єврейської національних меншин. Депортація народів під час Другої світової війни та її наслідки. Доля кримських татар.

Особливості історії національних меншин України у другій половині ХХ ст. Роль у відбудові народного господарства. Державна національна політика та її вплив на динаміку формування національного складу. Процес політичної реабілітації та національні меншини. Питання повернення кримських татар. Розвиток освіти національних меншин. Мовні особливості національних меншин. Дисиденти про національну політику держави.

Тема 9. *Нові тенденції в історії етнічних (національних) меншин під час «перебудови» та у добу незалежності України.*

Зміни в етнічній структурі населення. Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. стосовно національної структури суспільства. Головні засади правового становища національних меншин в Україні за доби незалежності. Національна політика як важливий аспект європейської інтеграції. Органи державного управління в національній сфері. Організаційна діяльність національних меншин. Національно-культурний розвиток національних меншин. Проблеми збереження культурної спадщини. Повернення депортованих народів до Криму.

Тема 10. *Етнічний аспект історії міста Одеси.*

Загальний огляд етнічної історії м. Одеси. Історіографія питання. Передумови та етапи формування етнічної структури населення міста у XVIII – XXI ст. Головні особливості окремих етапів, фактори формування етнічної структури населення. Динаміка змін в етнічній структурі по періодам (статистика). Період кінця XVIII – початку ХХ ст. Вплив

етнічної структури населення міста на його сучасні характеристики. Поліетнічність як чинник міської забудови, соціально-економічного розвитку, міжетнічних та міжконфесійних стосунків. Зони конфлікту у сфері міжетнічних відносин. Місце представників різних етносів у суспільно-політичному житті міста. Роль у розвитку благодійності. Участь представників різних етнічних груп в управлінні містом. Дані про етнічний склад та соціально-професійну структуру різних етнічних груп населення Одеси за переписом населення 1897 р. Короткий огляд історії національних меншин в Одесі у XX – на початку XXI ст. Статистика. Етнічні групи Одеси у 1920-1930-х р. Коренізація та її наслідки. Місце національних меншин в формуванні структури населення Одеси у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- НПВУ. – Ч. 1. Національні процеси в Україні: історія і сучасність.
Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 1 /
упоряд. : І. О. Кресіна (керівник) та ін. ; за ред.
В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 583 с. –
Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21CLOLORTERMS=0&S21STR=10994 (останній перегляд: 30.08.2017)
- НПВУ. – Ч. 2. Національні процеси в Україні: історія і сучасність.
Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 2 /
упоряд. : І. О. Кресіна (керівник), В. Ф.
Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки.
– К. : Вища шк., 1997. – 704 с. –
Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21CLOLORTERMS=0&S21STR=11028 (останній перегляд: 30.08.2017)
- УІЖ Український історичний журнал
- ЧМ Чорноморська минувшина.
Записки Відділу історії козацтва
на півдні України Науково-дослідного
Інституту козацтва Інституту
історії України НАН України

ПЕРЕДМОВА

Вибірковий курс «Історія етнічних (національних) меншин в Україні» призначений для студентів факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова освітнього рівня «бакалавр» спеціальності 032, спеціалізації «Історія України в світовому контексті». Програма вибіркового курсу поділяється на загальну та спеціальну частини. Курс лекцій, що пропонується, присвячений загальній частині історії етнічних (національних) меншин в Україні.

Назва курсу та його термінологічний апарат знаходяться в тісному зв'язку з практикою використання спеціальних термінів у сучасній дослідницькій літературі. Внаслідок цього у курсі лекцій використовуються наступні терміни: «національні меншини», «етнічні меншини», а також «етнічні групи». Необхідно відзначити, що в сучасній західній історіографії існує тенденція вживати як термін «національні меншини», так і «етнічні меншини». В українській історіографії вони (кожний окремо) використовуються іноді як синоніми (у тих авторів, які вживають їх у своїх дослідженнях, зокрема, у Л. Якубової). Поняття «етнічні меншини» є більш широким, бо не вимагає самовизначення персоналій. Термін «етнічні групи» теж, за своїм змістом, не є універсальним як наукова категорія, тому що не всі етнічні складові українського суспільства відповідають цьому змістові. Вживання всіх цих термінів має свої переваги та недоліки, які розглянуті у першій лекції.

Курс «Історія етнічних (національних) меншин» займає важливе місце серед інших курсів для студентів спеціалізації «Історія України в світовому контексті». У своїй загальній частині він доповнює курси загальної історії України відомостями стосовно різних етнічних складових населення України в окремі періоди історії, щодо чинників формування етнічної структури суспільства, впливу представників різних етнічних (національних) меншин на розвиток історії України, участі їх в різних сферах суспільно-політичного життя. Внаслідок цього вибіркового курсу в цілому та його загальна частина, зокрема, сприяє поглибленню фахової підготовки студентів з історії України, а також має важливе виховне значення.

До задач загальної частини спецкурсу «Історія етнічних (національних) меншин в Україні» відносяться наступні:

- забезпечити студентів широким фактичним матеріалом;
- ознайомити студентів з розвитком досліджень з історії етнічних (національних) меншин;
- виховати у студентів критичне ставлення до джерел;
- виробити у студентів навиків вивчення дискусійних питань;
- виховати у студентів толерантне ставлення до етнічних (національних) меншин;
- сформувати уявлення стосовно еволюції в етнонаціональному складі населення на території України, в залежності від конкретного історичного періоду;
- виявити унікальність окремих періодів історії України, пов'язану з етнічною структурою населення як важливим чинником окремих явищ в її історичному розвитку;
- з'ясувати роль представників етнічних (національних) меншин у різних сферах суспільно-політичного та культурного розвитку України;
- висвітлити специфіку формування етнічної структури населення окремих регіонів;
- визначити вплив різних чинників на формування національної політики окремих українських урядів;
- відобразити загальну картину історії етнічних (національних) меншин в Україні з середньовіччя до сучасності.

Студенти при вивченні загальної частини курсу мають набути нових компетенцій як загального, так і спеціального характеру. Вони мають знати час та регіони розселення національних (етнічних) меншин в Україні, різні аспекти їх ролі в історії України, головний фактичний матеріал.

Вибірковий курс у загальній частині також передбачає, що студент має навчитися вільно володіти головним фактичним матеріалом, працювати зі статистичними матеріалами та літературою. Студенти мають вміти давати оцінку міжетнічним взаємовпливам в історичному аспекті, чітко уявляти причини конфліктів, виділяти позитивний досвід міжнаціонального спілкування, розглядати етнічні групи з точки зору наявної в їх середовищі соціальної диференціації, враховувати внутрішні культурні відмінності.

Тема 1. ВСТУП ДО КУРСУ

Анотація. Вступна лекція присвячена загальній характеристиці змісту курсу «Історія етнічних (національних) меншин в Україні», пов'язаних з ним теоретичних, зокрема, термінологічних, питань. Увага приділяється аналізу головних етапів розвитку історіографії проблеми, кожний з яких має свою специфіку й передумови формування. У хронологічному відношенні розгляд висвітлення історії етнічних (національних) меншин простежується від часів Русі-України (Київської Русі) до сьогодення. Приділяється увага інформативному потенціалу окремих груп джерел.

Характеристика курсу. *Предметом курсу* є історія етнічних (національних) меншин в Україні. Курс поділяється на два змістові модулі: загальну частину та розгляд історії окремих етнічних (національних) меншин в Україні. *Загальна частина*, крім теоретичних та історіографічних питань, у загальному огляді історії етнічних (національних) меншин дозволяє сформувати уявлення щодо динаміки присутності на території України представників різних етнічних груп в окремі періоди історії. Опис *історії окремих етнічних груп* покликаний відтворити специфіку формування певної етнічної складової в населенні України, визначити чинники переселень, з'ясувати особливості розвитку різних аспектів суспільного життя, визначити роль окремих персоналій, висвітлити багатство історичного досвіду співіснування етносів на території України.

Хронологічні межі загального огляду історії етнічних меншин обіймають час з Русі-України (Київської Русі) до початку ХХІ ст. Водночас хронологічні межі історії окремих груп мають свою специфіку і іноді виходять за нижню межу періоду Київської Русі.

Територіальні межі охоплюють переважно територію сучасної держави Україна, іноді використовується поняття «етнічної української території». Окрема увага приділяється Південній Україні та м. Одесі.

Актуальність курсу пов'язана з поліетнічністю українського суспільства, при безумовному домінуванні етнічних українців. Такі соціальні реалії на тлі постмодерних явищ в історичній науці викликають необхідність наповнення змісту загальної історії України фактичним та аналітичним матеріалом, пов'язаним з етнічними групами, які історично проживали і проживають на території України. Це дозволить створити підґрунтя для тіснішої інтеграції цих груп до українського суспільства та культури, для взаємного збагачення усвідомленим історичним

і культурним досвідом та для більш глибокої суспільної консолідації. З іншого боку, в умовах зростання уваги до гуманітарних проблем історії, до людини як історичного суб'єкту запропонований курс покликаний задовольнити потреби в історичній інформації представників національних меншин в сучасній Україні, зробити наголос на досвіді позитивного міжнаціонального спілкування, згадати про спільний негативний досвід тоталітарної доби, а також про шляхи подолання його наслідків в історії національних меншин.

У загальній частині вибіркового курсу «Історія етнічних (національних) меншин» приділяється увага чинникам формування складного, з погляду етнічних складових, характеру суспільства на території України в різні історичні періоди. Цей характер формувався головним чином внаслідок міграційних процесів. Головними чинниками міграцій були зовнішньополітична загроза, бажання уникнути участі у воєнних діях, займатися вигідною економічною діяльністю. Велику роль відігравала внутрішня, в тому числі соціальна, церковна, освітня та колонізаційна, політика різних урядів, під владою яких опинялися етнічні українські землі, або становище в сусідніх Україні державах. Яскравим прикладом впливу зовнішньополітичного чинника на формування поліетнічності є наслідки монгольської навали, що супроводжувалася руйнацією міст, відновлення яких відбувалося переважно за рахунок механічного приросту. Економічні чинники (розвиток капіталізму, модернізація суспільства) та внутрішня політика Російської й Австрійської імперій разом визначили поліетнічність великих або промислових міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. На сучасному етапі державна політика теж виступає важливим чинником в історії різних етнічних меншин в Україні. Значна їх частина має статус національних меншин, закріплений в українському законодавстві. Водночас низка народів має невідзначений статус, що тяжіє до статусу «корінних народів», зважаючи на більш тісні зв'язки їх історії з територією України (гагаузи, караїми, кримські татари, кримчаки).

Термінологічні зауваги. Теоретична розробка поняття «національні меншини» починається в умовах розвитку модерних націй у XIX – на початку XX ст. У XX ст. зміст поняття, який здійснив помітний вплив на науковий дискурс, визначив у 1977 р. Спеціальний доповідач Підкомісії ООН по попередженню дискримінації та захисту національних меншин Ф. Капоторті: меншина – це група меншої чисельності у порівнянні з іншою частиною населення держави, що займає не домінуюче положення, члени якої, як громадяни держави, мають етнічні, релігійні або

мовні особливості, відмінні від особливостей іншої частини населення та виявляють, нехай тільки імпліцитно, почуття солідарності, що має на меті збереження їх культури, традиції, релігії чи мови (<http://www.ohchr.org/RU/Issues/Minorities/Pages/internationallaw.aspx>). У сучасному українському законодавстві до національних меншин віднесені групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (Закон України «Про національні меншини України», 25 червня 1992 р.). Кількісний показник не виступає в цьому визначенні як один з головних, що надає йому свою специфіку, а також виявляє певну суперечливість між різними підходами до трактування терміну «національні меншини». Сучасний український історик Л. Д. Якубова пропонує наступне визначення терміну «національна меншина»: «Національною меншиною <...> вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть в сучасному для себе етносередовищі. Національна меншина включає осіб, які мають громадянство і, за визначенням, не відіграють провідної ролі в суспільстві, що зумовлює необхідність відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту. Національна меншина поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політичну ситуацію регіонів проживання». Крім того, дослідниця відзначає, що «Приналежність до національної меншини визначається суб'єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною і визначається генетично». Це визначення має таку важливу характеристику, як суб'єктивна ідентифікація належності до національних меншин, що у масових обсягах може бути застосована, на нашу думку, вже для періоду складання національних кадастрів або проведення переписів населення. Це обмежує хронологічні рамки розгляду історії різних етнічних груп. Крім того, застосування поняття «національні меншини» у домодерний період розвитку сучасних націй, коли вони виступають (знову ж таки в науковому дискурсі по-різному, в залежності від конструктивістських та примордіалістських підходів) як етнії чи спільноти, об'єднані релігією та підданством, нам видається не зовсім прийнятним.

У курсі використовується також термін «етнічні групи». З одного боку, він представляється достатньо прийнятним, тому що дозволяє розглядати українське суспільство як поєднання двох складових: української етнонації та власне етнічних груп. Однак він, як і інші терміни, є до певної міри умовним, тому що його використання передбачається

для частин народу, більшість якого знаходиться за межами України, або який має державу за межами України (у другому випадку використовується як синонім до «етнічної групи» поняття «національна група»).

Частина авторів вважає, що етнічній групі теж має бути властива самосвідомість і взагалі змішує це поняття з поняттям «етнос». Це суперечить вказаному вище трактуванню терміну «етнічна група» з боку Л. Д. Якубової, яка не поєднує твердо поняття самосвідомості з поняттям «етнічної групи».

Водночас слід відзначити, що поняття «етнічна група» (у розумінні як частина етносу) не може бути беззаперечно застосовано до кримських татар, як і термін «національна меншина», тому що кримські татари мають тенденцію до самовизначення як корінний народ. Тому у такому випадку доцільніше, на наш погляд, вживати загальний термін «етнос». Цей термін дозволяє також розглянути роль печенігів, половців та інших середньовічних етносів в історії України.

Головними термінами, які використовуються в курсі, є «національні меншини» та «етнічні меншини». Вони є важливим інструментарієм для висвітлення етнічної історії в межах українських держав різних періодів, української етнічної території. Внаслідок того, що використання терміну «національні меншини» має ряд смислових та хронологічних обмежень, ми доповнили його поняттям «етнічна меншина». Використання цього терміну в соціологічних та політологічних дослідженнях часто супроводжується наголосом на тому, що етнічні меншини – це групи населення, що постійно відчують небезпеку втрати рівноправного становища в іноетнічному оточенні. Однак є приклади вживання терміну «етнічні меншини» («ethnic minorities») і в сучасній світовій історіографії, у тому числі у більш нейтральному значенні. Для прикладу можна згадати такі видання: Panayi Panikos. *Ethnic Minorities in Nineteenth and Twentieth Century Germany: Jews, Gypsies, Poles, Turks and Others* (Панайї Панікос. Етнічні меншини у Німеччині XIX та XX ст. : євреї, цигани, поляки, турки та інші). – Routledge, 2013; Fleming Peter, Dresser Madge. *Bristol: Ethnic Minorities and the City, 1000-2001* (Флемінг Петер, Дрессер Медж. Брістоль: етнічні меншини та Місто, 1000-2001). – Phillimor, 2007.

Слід також відзначити, що в сучасній історичній науці простежується тенденція отождолення понять «національна меншина» та «етнічна меншина», або вживання терміну «етнічна меншина» як більш широкого поняття. Для порівняння: Якубова Л. Д. Етнічні меншості УРСР у першій половині 20-х років XX ст. – К. : Ін-т історії України НАНУ,

2002; Того ж автора. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.). – К. : Ін-т історії України, 2014.

У назві вибіркового курсу та відповідно курсу лекцій ми узагальнили існуючий досвід використання термінів «національні меншини» та «етнічні меншини», вживаючи термін «етнічні меншини» як більш широкий, що включає в себе всі типи етнічних спільнот у різні хронологічні періоди, при цьому в етнічному аспекті ці спільноти є не українцями і не переважають їх чисельно, а також термін «національні меншини» для того часу, коли з'являється це поняття в науковому та суспільно-політичному дискурсі в світі та Україні, зокрема. Водночас термін «етнічні меншини» використовується і для того, щоб охопити етнічні спільноти (групи) без визначеного до кінця правового статусу (або якщо вони мають інше правове самоусвідомлення).

Іноді в курсі застосовується термін «етноконфесійна група», що вживається для визначення конфесійних груп в середині етнічної групи, наприклад, стосовно вірменів-григоріан та вірменів-католиків, німців-лютеран, німців-католиків та німців-кальвіністів, росіян-старообрядців.

Евристичні проблеми дослідження історії етнічних груп. Однією з найбільших проблем, з якою зустрічається дослідник історії етнічних груп України, є проблема ідентифікації даних джерел з певними етнічними меншинами. Це пов'язано з тим, що етнічна або національна ідентичність як поняття особистого значення не має абсолютно певної ознаки ні у самоназві, ні у прізвищі, ні у рідній мові, ні у релігії, ні у місці походження людини. Ці ознаки є орієнтирами здебільшого для до-модерної доби. Навіть на початку XVII ст., коли, як прийнято вважати, релігія в Речі Посполитій була рубіжною ознакою для поляків та українців, ми можемо знайти міркування щодо того, якщо русин змінив віру з православ'я на католицизм, чи став він при цьому німцем чи французом. Прізвища теж не для всіх періодів визначають походження персоналій.

Часто не враховуються такі моменти, як вплив асиміляційних процесів (у тому числі українського) або спеціальної державної політики, наприклад, пов'язаною з кампанією перекладу прізвиськ на ту чи іншу мову. Внаслідок цього дослідники припускаються певних помилок у своїх висновках, відносять до певної національності людей, які належали до іншої. Так, батько відомого меноніта, переселенця з Прусії Йогана Корніса був лікарем та практикував серед українського, російського, німецького та ногайського населення Таврійської губернії. Деякий час він та його сини носили змінене прізвище – Лікаренко.

Крім того, історично існували явища множинності лояльностей. Це означає, що при вивченні історії окремих етнічних груп в Україні необхідно дотримуватися принципу поєднання кількох характеристик ідентичності, включно з самоідентифікацією.

З іншого боку, слід враховувати й той факт, що самоідентифікація може не співпадати з етнічним корінням її носія. Так, у 1920-ті роки на Маріупольщині у с. Ново-Ігнатівка мешкало 1120 чол., які вважали себе греками, однак розмовляли молдавською мовою і були нащадками грузинів.

Історіографія історії етнічних груп в Україні.

Висвітлення історії та побуту неукраїнських етносів у середньовіччі та ранньомодерний час. Історія різних народів на території сучасної України вперше достатньо докладно висвітлюється у працях античних авторів. Початок висвітлення історії різних народів, що історично проживали поряд з етнічними українцями-русами, у контексті історії власне українців-русів, можна віднести до часів Русі-України (Київської Русі) та Галицько-Волинського князівства. У цей час відомості про різні народи з'являються на сторінках давньоруських літописів, зокрема, «Повісті минулих літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису». Вони стосувалися міграцій, князівських шлюбів, складу князівської дружини, історії церковної ієрархії, складу населення окремих міст, перебування кочівників на території України тощо.

Відомості про окремі етноси зустрічаються й у пізньосередньовічних та ранньомодерних працях, як загального характеру, так і, наприклад, присвячених історії окремих міст. У зв'язку з цим слід згадати праці істориків Львова XVII ст. І. Альнпека (Й. Альнпеха) та Бартоломія Зиморовича та інших. Історія окремих народів на території України стає предметом уваги представників тих країн, які надавали Україні і, зокрема, запорозькому козацтву, важливого значення у системі міжнародних відносин. Так, спеціальну увагу, паралельну з інтересом до історії українського козацтва, приділив татарам та іншому населенню Криму французький історик П'єр Шевальє («Розвідка про перекопських татар» (1663)). Історія діяльності в Україні литовців, татар, поляків відображені у литовсько-руських літописах, авторських історичних працях литовських та польських інтелектуалів, історичних працях та хронологіях правління ханів кримських татар.

Вивчення історії різних етнічних груп наприкінці XVIII – на початку XX ст. Великий внесок у наукове дослідження історії та етнографії окремих народів на нашій території, що увійшла до складу

Російської імперії, зробили історики, етнографи та археографи кінця XVIII – початку XX ст. Серед них помітне місце займає етнограф, вчений, академік АН Іван Іванович (Йоганн Готліб) Георгі (1729-1802), автор «Описания всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновенный, одежд, жилищ и прочих достопамятностей» (ч. 1-4, 1799).

У добу романтизму інші народи потрапляють у поле зору дослідників та різних авторів у зв'язку з поширеною увагою до народного характеру, яка посилюється в цей час під впливом німецької філософії. Як приклад, можна назвати роботу «Письма из Малороссии» (у розумінні колишньої Гетьманщини) (1816) О. І. Левшина, де даються характеристики, поряд з українцями, росіянам, євреям.

Дальший розвиток досліджень різних груп населення на території сучасної України пов'язаний зі створенням у 1845 р. Російського Географічного товариства. З 1846 р. при ньому існувало етнографічне відділення. Наступного року ним була розіслана програма етнографічних досліджень по всій території Російської імперії. Згодом, у 1873 р., було створено Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який приділив значну увагу вивченню населення Правобережної України.

Слід також згадати про діяльність уродженця Харкова П. І. Кеппена (1793-1864), відомого етнографа, статистика, бібліографа, академіка Петербурзької АН. Він займався збиранням статистичних відомостей щодо національного складу населення Російської імперії і видав першу «Етнографічну карту Європейської Росії» (1851). Крім того, йому належить підготовка та видання «Хронологического указателя материалов для истории инородцев Европейской России» (1861).

Важливим чинником розвитку досліджень структури населення на території України стало проведення в Російській імперії Першого загального перепису населення у 1897 р. та публікація його результатів.

У другій половині XIX ст. з'являються спеціальні праці, присвячені різним народам у так званій «Малоросії». Автором цих праць став Михайло Мелетієвич Плохинський. Серед них слід згадати роботи, присвячені циганам («Цыгане старой Малороссии», «Этнографическое обозрение», 1890, ч. 4), грузинам («Грузины в Малороссии в XVIII столетии», Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1893, т. 5). На початку XX ст. його дослідження були зібрані, разом з документами, у виданні «Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1. Греки, цыгане, грузины» (Москва, 1905). У збірці є відомості й щодо інших етнічних меншин.

У другій половині XIX ст. М. П. Драгоманов звертав увагу на роль різних етнічних громад в історії України. Серед праць дослідницького характеру можна згадати його розвідку «Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-западного края» (1875). Багато уваги М. Драгоманов приділяв південнослов'янським народам. Цей же автор у популярній формі звернувся до характеристики історії стосунків козаків, татар та турків.

З окремих етнічних меншин найбільшої уваги дослідників XIX – поч. XX ст. користувалися болгари (А. Скальковський, М. Державін), німці (Я. Штах), серби (Є. Загоровський).

Регіональні дослідження. У XIX ст. значна кількість досліджень була пов'язана з вивченням певного регіону. Особлива увага приділялася Південній Україні загалом і Криму, зокрема.

Увага до змін у населенні Кримського півострова була викликана необхідністю осмислення історичного досвіду цієї території, яка була включена до Російської імперії у 1783 р. Внаслідок цього відбулися глибокі зміни етнічної структури населення. Історію різних народів в їх постійному чергуванні на території Криму та прилеглий до півострова показав С. Сестренцевич Богуш у своїй праці «История царства Херсонеса Таврийского» (переклад російською 1806 р.). П. І. Кеппен відображав історію поліетнічного Криму у своїй праці «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических» (СПб., 1837), де приділяв увагу залишкам матеріальної культури вірменів, греків, татар, караїмів та ін.

У кінці 10-х – на початку 20-х рр. XIX ст. з'являються спеціальні праці, присвячені історії Південної України, або, за термінологією того часу, «Південної Росії», «Новоросійського краю», «Нової Росії». Автором такої праці під назвою «Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie etc.» став, зокрема, ад'ютант герцога А.-Е. де Рішельє Габріель де Кастельно. Написана французькою мовою й видана вперше у Парижі у 1820 р., ця праця містила відомості щодо історії появи у регіоні різних іноземних колоністів. Отже, Одеса, як місце служби Г. де Кастельно, стала першим осередком створення загальних праць з історії Півдня сучасної України, у яких відводилося місце для етнічної історії регіону. Цей факт був пов'язаний з об'єктивними умовами місцевого історичного розвитку. Подальша розробка проблематики й оприлюднення відповідних праць в Одесі належить М. Мурзакевичу, А. Скальковському та архієпископу Херсонському та Таврійському Гавриїлу (М. Розанову) (останній розпочинав свої дослідження у Катеринославі) та іншим дослідникам.

Наскільки нам відомо, А. Скальковський звертає свою увагу на проблему заселення і колонізації Новоросійського краю ще у 1834 р., зайнятий написанням свого першого історичного твору, присвяченого здебільшого історії Одеси й заснованого на використанні місцевих переказів. У дусі романтичних тенденцій свого часу, у тому числі у французькій історіографії, А. Скальковський визначає дух історії Новоросійського краю і називає його «Генієм – Будівничим міст». Цей геній «все ще був укритий листям і мохом вікових лісів американських, де у кінці XVIII ст. він створив цілу Північну державу і проводив там скрізь хащі непрохідні цілі полки переселенців; села, міста і канали розвивалися по його слідах, як квіти після зерна, кинутого в землю плідну. Тепер він з'явився на Півдні Росії...». Так в творах історика вперше з'явилася вказівка на паралель в історичному розвитку південноукраїнських степів та прерій Північно-Американських Штатів. Як власне історик, А. Скальковський звертається до проблеми заселення Південної України вже в «Кратком очерке истории Новороссийского края» (1835 р.), продовжує в «Хронологическом обозрении истории Новороссийского края» (т. 1-2, 1836-1838 рр.). У другій частині цього твору, виданій у 1838 р., він указав на свої плани зайнятися спеціально історією колонізації краю, ймовірно, реалізацією цих планів можна назвати роботи, присвячені болгарському населенню краю, відповідний розділ в «Опыте статистического описания Новороссийского края» (т. 1, 1850)). Не згасає інтерес історика до цієї тематики і значно пізніше, у 80-х рр. XIX ст., про що свідчать його публікації в «Киевской старине».

Перед А. Скальковським, як істориком імперської доби, стояло завдання виявити позитивну роль Російської імперії в регіоні. Тому органічною частиною загальної концепції колонізації стало положення про перетворення «Дикого поля» у «велику руську колонію» за допомогою взаємодії трьох факторів – родючої землі, південного клімату та працелюбного населення. Серед тубільного населення, яке проживало на території Степу на час включення території до Росії, А. Скальковський згадує, крім запорозьких та «малоросійських» козаків, баженарів (сербів та болгар – іммігрантів з Туреччини), ногайців, євреїв в Бессарабії та татар у Криму (при цьому заперечує як дуже перебільшені дані П.- С. Палласа та інших про їх масовий вихід з півострову після заняття його Росією), циганів у Бессарабії та Криму, молдаван, вірменів та греків в Криму та інших місцевостях. Окремою проблемою в дослідженнях А. Скальковського виступає історія переселення до Новоросійського краю різних етносів та конфесійних груп. Історик в кожному випадку

бачить своє завдання у визначенні хронологічних меж та періодів імміграції (при цьому його внесок у розробку цього питання не завжди стає відомим сучасникам), її причин, характеру (офіційна чи неофіційна), територіальних напрямків, а також внеску представників кожної національності в господарське й суспільне життя Південної України. Найбільшу систематизацію та узагальнення ці відомості одержали в «Опыте статистического описания Новороссийского края» (ч. 1, 1850), але й в інших своїх працях А. Скальковський неодноразово торкається відповідних питань.

Основну увагу А. Скальковський приділив іноземній колонізації півдня України, як Новоросійського краю, так і Бессарабії, в тому числі ще до її приєднання до Російської імперії. Поряд з дослідженням історії землеробської колонізації регіону історик висвітлює переселення ремісників та торговців, і у зв'язку з цим згадує наступні етноси: вірмен, італійців, поляків, французів (у період з кінця XVIII до 1820-х рр.).

У 1830-х роках певну конкуренцію А. Скальковському у дослідженні питання створив інший одеський дослідник М. Мурзакевич. Фактично водночас він починає займатися подібною проблематикою та у 1836 р. вміщує в «Одесском вестнике» цілу низку праць: «О заселении Новороссийского края», «О присоединении к России Очаковской области и об ее заселении».

У 1839 р. було створено Одеське товариство історії і старожитностей. Велика увага національному складу населення півдня України, історії його формування приділялася у «Записках Одесского общества истории и древностей». Так, на сторінках видання можна зустріти численні згадки та матеріали, присвячені різним етнічним групам населення: вірменського (Меликсет-Беков Л. Из материалов для истории армян на юге России, т. 19), єврейського (Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидах / П. Иванов, т. 17) тощо.

Увага національному елементу в населенні Правобережної України, зокрема, вірменам та євреям, приділялася Тимчасовою Комісією для розбору давніх актів у Києві (створена у 1843 р.).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історію різних етнічних груп в регіональному аспекті досліджують Д. Багалій, Д. Міллер, Г. Писаревський, М. Попруженко та ін. В основному увага дослідників зосереджується на півдні України, менше висвітлюються питання, пов'язані з іншими регіонами.

Розвиток регіональних досліджень етнічного складу населення передбачався у програмі створеної у лютому 1917 р. при Академії Наук Комісії з вивчення племінного складу прикордонних областей Росії. Серед першочергових завдань комісії було вивчення меж розселення різних етносів («племен») у Литві, Польщі, Галичині, Буковині, Угорській Русі (Закарпатті), прикордонних повітах Бессарабії. У квітні 1917 р. Комісія була перетворена на Комісію по вивченню племінного складу населення Росії.

Історіографія проблеми у XX ст. Дослідження історії етнічних (національних) меншин у 1920-30-х рр. XX ст. В УСРР, під впливом загального політичного курсу коренізації, проблемі національних меншин приділяється серйозна дослідницька увага. За здійсненням урядової політики коренізації спостерігають спеціально створені урядові органи, підсумок діяльності яких був першим узагальненням історії національних меншин у 1920-х рр. На основі аналізу діяльності. Центральної комісії нацменшостей при ВУЦВК було видано працю «Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции» (Харків, 1927) та інші матеріали.

У цей час виходять праці загального й статистичного характеру (Національні меншини на Україні. – Харків: Центрвидав, 1925). Авторами праць, присвячених національним меншинам, часто виступали керівники різних органів, які здійснювали національну політику. Серед них слід згадати П. І. Буценко («Советское строительство и национальные меньшинства на Украине» (Харків, 1926), А. Глинського («Национальные меньшинства на Украине» (Харків, 1931), «Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей» (Харків, 1931).

Серед наукових установ цього часу слід згадати Комісію з вивчення племінного складу Росії АН СРСР; українські – кілька установ при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН), зокрема, Етнографічна комісія при ВУАН. Велике значення мала діяльність Всеукраїнського комітету краєзнавства з секціями в національних районах.

Багатоаспектністю відзначалися дослідження, які проводилися в стінах ВУАН. Так, у Н. Полонської-Василенко у 1928-33 рр. була запланована монографія «Перші кроки єврейської колонізації Південної України». З 1938 р. дослідниця працює співробітником відділу феодалізму Інституту історії України, готує монографію «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в.», що стала основою для докторської (захищена 1940 р.).

Як зазначає Н. Савицька, в Етнографічній комісії при ВУАН вже в першій половині 1920-х рр. проводилося вивчення історії та етнографії єврейського, польського, німецького, білоруського, болгарського населення України. Видавався журнал «Етнографічний вісник», в якому друкувалися статті, присвячені культурно-побутовим особливостям різних етнічних груп в Україні (статті Й. Пульнер про євреїв, С. Цветка – про болгар, В. Шевченка – про греків). Крім того, О. Курило розробляв тему «Німці в Україні», «Молдавани в Україні», проф. О. Ліщинський займався вивченням культури та традицій єврейського та польського населення, П. Попов вивчав білорусів. Є. Рихлик у 1920-27 рр. систематично досліджував чеські колонії на Волині, у 1926 р. підготував фундаментальну працю, яка залишилася невиданою, а автор був репресований. За його участю збирався й матеріал з теми «Поляки на Україні». Історію єврейського населення досліджували в Гебраїстичній історико-археографічній комісії ВУАН під головуванням А. Ю. Кримського.

У 1929 р. з ініціативи Етнографічної комісії з вивчення складу населення Української РСР при АН УРСР було створено Кабінет національних меншостей. Згодом більшість співробітників кабінету було звинувачено у буржуазному націоналізмі і знищено.

У 1930-х роках дослідження поступово припиняється, частина вже створених праць знищується. Однак необхідно відзначити, що в цей період у Москві виходив спеціальний журнал «Революция и национальности», де друкувалися матеріали, що стосувалися УСРР (УРСР).

На місцях також проводилася серйозна дослідницька робота в установах як історичного, так і етнографічного характеру. Так, в Одесі розробляла проблематику, присвячену окремим етнічним групам, Етнографічно-лінгвістична секція Одеської комісії краєзнавства, головою секції був проф. Р. М. Волков.

Вивчення історії етнічних (національних) меншин у другій половині ХХ ст. В УРСР перерва у спеціальному вивченні проблеми тривала практично до 1960-х років. Тоді, зокрема, з'явилася (очевидно, у зв'язку з наближенням 50-річного ювілею жовтневого перевороту) стаття П. П. Бачинського «Здійснення ленінської національної політики на Україні (1921-1925 рр.)» («УІЖ», 1966, № 1).

Дослідження історії національних меншин у 1970-80-тих роках проводилося відповідно особливостям національної політики, основу якої складала так звана «ленінська національна політика – політика рівності та дружби народів», що розглядалася як одне з найбільших завоювань соціалізму. Більш того, саме на 1972 р. прийшлося святкування 50-річ-

чя, а на 1982 – 60-річчя утворення СРСР, що також сприяло поживленню занять цією проблематикою. Праця істориків мала розкривати традиції інтернаціоналізму в Україні, що відбивалося на ідейному змісті досліджень.

Серед загальних праць цього часу слід згадати роботи Всеволода Івановича Наулка («Развитие межэтнических связей на Украине» (К., 1975). На серйозну увагу заслуговує серія видань, що мали схожі назви: «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978), «Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов» (К., 1980) та ін. Фактичний матеріал, вміщений у цих виданнях, зберігає свою цінність.

Ціла низка питань, пов'язаних з історією різних етнічних меншин на території України, довгий час не вивчалася, або висвітлювалася частково. Так, Г. К. Швидько у 1979 р. вказувала на те, що національний склад великих та малих міст у різні періоди їх історії не був предметом спеціального висвітлення, окрім етнічної групи вірмен. Не висвітлювалася практично історія кримських татар, у зв'язку з їх депортацією під час Другої світової війни та пізніше дуже повільним процесом так званої реабілітації.

У період «перебудови» інтерес до історії, у тому числі місцевої, а отже, історії населення регіонів, зростає. Проводяться відповідні конференції й видаються їх матеріали (наприклад, тези до конференції у Запоріжжі у жовтні 1990 р. «Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность» (1991)).

В українській діаспорі значну роботу по узагальненню матеріалів з історії різних етнічних груп в Україні здійснено в «Енциклопедія українознавства». Це видання починає виходити за редакцією В. Кубійовича (загальна та словникова частини), з 1949 р. під егідою Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. В енциклопедії вміщені статті щодо історії окремих етнічних груп в Україні, від часу їх переселення на українську територію до новітнього історичного періоду.

Розвиток досліджень історії етнічних (національних) меншин у незалежній Україні. На сучасному етапі історіографія історії національних меншин зайняла помітне місце в структурі української історіографії. Цьому сприяє кілька чинників, серед яких важливу роль відіграє розвиток краєзнавчих досліджень. Крім того, створюються спеціальні наукові підрозділи у складі НАНУ, зокрема, Інститут національних відносин і політології НАНУ (з 1991, з 1998 р. – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса). З 1992 р. в

Інституті працює Відділ національних меншин. Значну роботу проводять вчені Інституту історії України НАНУ. Важливу роль відіграє те, що історія етнічних (національних) меншин висвітлюється в історичній та суспільно-політичній за характером періодиці («Українському історичному журналі», журналі «Віче» та ін.).

Проведення історичних досліджень опирається на доробок в галузі історичної бібліографії. Вона поділяється на загальну (Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик / Упоряд. І. Винниченко, В. Горовий. Інститут досліджень діаспори. – К. : ВД «Стилос», 2003) та спеціальну. До останньої відноситься серія бібліографічних покажчиків «Етноси України», які готує Книжкова палата України (наприклад, «Болгари в Україні» (2000), «Турки в Україні» (1997), «Євреї в Україні», «Греки в Україні» тощо. У цих покажчиках враховується література за 1917 – 1941 рр.

Крім того, серед спеціальної бібліографії слід згадати такі бібліографічні видання, як «Греки Приазовья: Аннотированный библиографический указатель» (автор – Калоєров С.) (Донецк, 1997), «Причерноморские немцы. Их вклад в развитие города и региона, 1803-1917: библиогр. указ. (уклад. В. В. Самодурова, Одеса, 1999) та ін.

Розвивається історіографія історіографії. Так, історія дослідження національних меншин в Україні у XX ст. дістала докладний аналіз у монографії О. О. Рафальського «Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис» (К., 2000).

Свій внесок у створення загальних досліджень з історії національних меншин здійснив В. І. Наулко («Хто і відколи живе в Україні», К., 1998). Він же є редактором колективної праці «Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність» (К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001). Серед видань 1990-х рр. слід згадати історико-картографічний атлас «Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки» (уклад. М. І. Панчук та ін. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 104 с.).

Виходять різні довідкові видання, такі, як «Етнічні спільноти України» (К. : Фенікс, 2001), «Етнічний довідник. Ч. 2. Етнічні меншини в Україні» (К.: Фенікс, 1996), «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії» (К., 1993).

Тематика досліджень різноманітна. Проводяться спеціальні дослідження, присвячені історії окремої етнічної (національної) групи, окремому періоду в історії етнічних (національних) меншин, персоналіям, ролі етнічних груп в історії міст та регіонів тощо.

Особлива увага приділяється історії національних меншин у радянській Україні. Це викликано, передусім, зміною методологічних підходів, розширенням доступу до джерельної бази, розвитком досліджень окремих періодів в історії УРСР. У межах радянської історії особливу увагу дослідників викликає період 1920-30-х та 1940-х років.

Одним з головних напрямків досліджень з історії етнічних (національних) меншин є її вивчення у регіональному аспекті. Цим питанням займаються локальні історико-краєзнавчі товариства та наукові осередки, про що свідчать такі видання як «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства», т. 18, 1998: «Національні меншини Правобережної України: Історія і сучасність», «Освіта, наука і культура на Поділлі» (Т. 4, Кам'янець-Подільський, 2004), де є окремих розділ під назвою «Культурно-освітній розвиток національних меншин краю», тематичні збірки серії «Історичне краєзнавство Одещини», присвячені різним національностям.

Окремим напрямком є дослідження історії різних етносів у містах України. Так, М. Капраль досліджує історію етнічних груп Львова. Історіографія історії різних етнічних груп в Одесі буде розглянута у відповідній лекції.

Історія національних меншин розглядається також у контексті соціальної, економічної, культурної або політичної історії України (у роботах В. М. Мазура, О. В. Белікова та ін.).

Окреме місце займають навчальні посібники та науково-популярні праці. Одним з перших навчальних посібників став підручник для вишів І. С. Миронової «Національні меншини України» (Миколаїв, 2006). Здійснюються експериментальні розробки навчальних посібників для школи. Зокрема, Всеукраїнська Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» підготувала посібник «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна» (Посібник для учнів).

На сучасному етапі важливе значення мають загальні роботи з історії України зі спеціальною увагою до історії національних меншин, зокрема, П.-Р. Магочія, Н. Яковенко, Я. Грицака. Важливий матеріал стосовно історії національних меншин вміщено в «Енциклопедії історії України» (Інститут історії України НАН України).

Загальна характеристика особливостей джерельної бази. Історичні джерела можна поділити на кілька груп. До першої слід віднести різні види джерел, створені всередині даної національної меншини, окремими її представниками або установами, товариствами тощо.

До другої відносяться документи офіційного (у державі, де є етнічні (національні) меншини)) походження, що є наслідком реалізації національної державної політики. Серед цієї групи на особливу увагу заслуговують матеріали та документи, що супроводжують діяльність спеціальних урядових органів, що створені для реалізації політики по відношенню до національних меншин. Наприклад, у 1927 та 1931 рр. були видані матеріали I та II нарад з питань роботи серед національних меншин.

До третьої групи відносяться матеріали державного і громадського моніторингу кількості та якості населення (переписи), в яких приділяється увага етнічному моменту.

Слід відзначити, що історія етнічних (національних) меншин потребує вивчення всіх видів джерел: документальних, наративних, зображальних, усних.

Важливим джерелом є преса, періодичні видання (наприклад, газета «Роден край», «Бюлетень Державного комітету України у справах національностей та міграції» та ін.).

У сучасній історичній науці використовуються світові напрацювання в галузі методології історичного дослідження. У зв'язку з цим велика увага приділяється усним джерелам. Останні є основними при розгляді цілої низки історичних подій, зокрема, історії польсько-українського конфлікту на Волині у 1943 р. та ін.

На сучасному етапі проводиться серйозна робота по пошуку документів та їх публікації. Окремі архівні установи публікують матеріали зі своїх фондів. У зв'язку з цим слід згадати помітний доробок Державного архіву Одеської області.

Важливе значення для вивчення окремих питань має видання документів «Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали» (У 2 ч., К., 1997). Воно має певні недоліки, наприклад, не завжди вказується точна хронологія джерела, точна назва. Водночас видання є важливим для використання в навчальному процесі.

Висновки. Отже, аналіз теоретичних питань дозволив виявити актуальність курсу та його необхідність для формування сучасного спеціаліста в галузі історії України. Компетенції, які мають бути сформовані під час викладу курсу, відповідають як українським демократичним національним стандартам, так і демократичним європейським. Розгляд термінологічної проблеми виявив різноманітність форм термінології, поширеної в українській та світовій історіографії. Водночас було виявлено обмеженість сфери використання тих чи інших термінів і запропо-

новано використання низки понять. Історіографія історії етнічних (національних) меншин розглядається з періоду Русі-України. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів, найбільш активні дослідження здійснювалися у XIX – на початку XX ст., у 1920-х роках, та продовжуються у період незалежної України з 1991 р. Джерельна база для курсу широка, охоплює різні види джерел.

Контрольні питання:

1. Які евристичні проблеми постають перед дослідниками історії етнічних (національних) меншин в Україні?
2. Висвітліть особливості термінологічного апарату курсу.
3. Визначте специфіку висвітлення питань, пов'язаних з історією різних етнічних груп, у працях XI-XVIII ст.
4. Дайте характеристику особливостям дослідження історії етнічних меншин у XIX – на початку XX ст.
5. Назвіть окремих істориків, які досліджували історію окремих етнічних груп в Україні у XIX – на початку XX ст.
6. Хто з істориків XIX – початку XX ст. досліджував історію етнічних меншин в окремих українських регіонах?
7. Складіть таблицю, у якій вкажіть прізвища вчених ВУАН та проблематику їх досліджень, пов'язаних з історією національних меншин.
8. Визначте специфіку окремих етапів дослідження історії етнічних (національних) меншин у XX ст.
9. Які причини на сучасному етапі розвитку історичної науки сприяють дослідженням з історії етнічних (національних) меншин? Назвіть відомих вам сучасних дослідників.
10. Дайте загальну характеристику джерельній базі дослідження історії етнічних (національних) меншин.

Тести:

1. Який автор, згодом репресований, підготував у 1926 р. фундаментальну працю з історії чехів в Україні?:
  - а) Н. Полонська-Василенко;
  - б) Є. Рихлік;
  - в) М. Грушевський.

2. При якій науковій установі існувала Гебраїстична історико-археологічна комісія під головуванням А. Ю. Кримського?:

- а) Російська АН;
- б) Всеукраїнська АН;
- в) науково-дослідна кафедра у Харкові;
- г) Одеський Інститут Народної Освіти.

3. Якому досліднику належить праця «Хто і відколи живе в Україні»?

- а) О. Рафальському;
- б) В. Наулку;
- в) М. Поліщуку;
- г) М. Мазуру.

4. Хто з перелічених авторів у 1920-1930-х рр. займалися проблемами заселення та етнічного складу Південної України?:

- а) Н. Полонська-Василенко;
- б) Є. Рихлік;
- в) М. Грушевський.

5. Хто з сучасних авторів займався проблематикою з історії національних меншин ще в УРСР?:

- а) М. Капраль;
- б) І. Міронова;
- в) В. Наулко.

6. Який відомий дослідник в Одесі у XIX ст. приділяв особливу увагу внеску різних національностей у розвиток Одеси і півдня?:

- а) А. Скальковський;
- б) О. Маркевич;
- в) І. Линниченко;
- г) В. Григорович.

7. Що у XIX ст. стало важливим стимулом для дослідників у справі вивчення етнічної структури заселення різних регіонів Російської імперії (визначте найголовніше)?:

- а) національна політика Російської імперії;
- б) проведення Першого загального перепису населення Російської імперії;

в) дальший розвиток статистичної науки.

8. Проведіть співставлення назв творів та їх авторів:

- 1) «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края»;
  - 2) «Хто і відколи живе в Україні»;
  - 3) «О присоединении к России Очаковской области и об ее заселении»;
  - 4) «Из материалов для истории армян на юге России».
- а) В. І. Наулко;
  - б) А. О. Скальковский;
  - в) Л. М. Меликсет-Беков;
  - г) М. Н. Мурзакевич.

9. Хто був автором збірки «Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1. Греки, цыгане, грузины»?:

- 1) В. І. Наулко;
- 2) М. М. Плохинський;
- 3) Габріель де Кастельно;
- 4) О. І. Левшин.

10. Історію якого міста досліджував у XVII ст. Б. Зиморович?:

- 1) Львову;
- 2) Києва;
- 3) Луцька;
- 4) Бара.

Джерела та література:

Джерела:

1. Альянпех Й. Про природні багатства, розташування і забудову міста [Львова], людей та їх основні заняття (1603-1605 рр.) : пер. з лат. : [фрагмент його роботи «Топографія міста Львова»] – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/alnpeh.htm> (останній перегляд: 30.08.2017).
2. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків : Вид-во «Союз», 1920. – 112 с. – (Культурно-історична бібліотека під редакцією проф. Д. І. Багалія).
3. Беліков О. В. До проблеми взаємовідносин українських циган і козацтва в XVI-XIX ст. / О. В. Беліков // Наука. Релігія. Суспіль-

- ство. – 2002. – № 3. – С. 191-198.
4. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае : по новым материалам для Юго-Западного края / Михаил Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 133-179.
  5. Драгоманов М. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Михайло Драгоманов. – К. : Либідь, 1991.
  6. Загоровский Е. А. Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения. – К., 1953. – 59 с.
  7. Зиморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Бартоломій Зиморович / пер. з лат. Н. Царьової ; наук. коментар І. Мицька ; відп. ред. О. Шишка. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
  8. Калоеров С. А. Греки Приазов'я : аннотированный библиографический указатель. – Донецк : Юго-Восток, 1997. – 196 с.
  9. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Миколайович Капраль. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 440 с.
  10. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець ; Нац. Акад. Наук України, Ін-т історії України. – К. : б. в., 1995. – 272 с.
  11. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці : тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн. – Ужгород : вид-во Валерія Падяка, 2016. – 316+XII с.
  12. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород : вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
  13. Мазур В. М. Кооперативний рух у національних районах УСРР (1921-1929) / В. М. Мазур / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: автореф. дис. ... к. і. н. – К., 2000. – 19 с.
  14. Міронова І. С. Національні меншини України : навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв : вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 463 с.
  15. Наулко В. І. Етнографічний вісник [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Etnografichny_visnyk (останній перегляд: 30.08.2017).
  16. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин в Україні, 1998. – 71 с.

17. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : історичні нариси / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; кер. авт. кол. Л. Д. Якубова ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
18. Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. Т. 18 / ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Волинь, 1998 – 226 с.
19. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 1 / упоряд. : І. О. Кресіна (керівник), О. В. Кресін, В. П. Ляхоцький, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 583 с.
20. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 2 / упоряд. : І. О. Кресіна (керівник), В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – 704 с.
21. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (по неизд. архив. документам) / Григорий Писаревский. – Москва : печ. А. И. Снегиревой, 1909. – XII, 342, 84 с.
22. Попруженко М. Г. Материалы для истории славянских колоний в России / Михаил Григорьевич Попруженко. – Одесса, 1902. – 40 с.
23. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна : посібник для учнів / гол. ред. П. Кендзьор. – Режим доступу: <https://www.novadoba.org.ua/%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%BC-%D0%BD%D0%B0%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B9-%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%96> (останній перегляд: 30.08.2017).
24. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – 364 с.
25. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае : статистический очерк. – Одесса : В тип. Т. Неймана и К, 1848. – 156 с.
26. Шевальє П. Розвідка про перекопських татар // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 53-73.
27. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – Москва, 1916. – 266 с.

Література:

1. Вахнянина Л. К. Фольклор як вияв національної самосвідомості поляків / Л. К. Вахнянина // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. – К. : Вежа, 1995.
2. Євтух В. Б., Трошинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський // Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник. – К. : Наук. думка, 2004.
3. Псянчин А. В. Востоковедение в Комиссии по изучению племенного состава населения России (к 90-летию образования КИПС) : материал для обсуждения на Международном симпозиуме «Востоковедение в России и странах СНГ на рубеже веков. Проблемы и перспективы». Казань, 2-5 июля 2007 г. – Режим доступа : old.kpfu.ru/f16/docs/psja.rtf (останній перегляд: 25.07.2017).
4. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук : нарис історії. Ч. 1-2 / Передм. від ред. – Мюнхен: [б. в.]; Друк. «Logos», 1955-1958.
5. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. : історіографічний нарис. – К. : Плюс, 2000. – 447 с.
6. Савицька Н. П. Діяльність Етнографічної комісії при ВУАН по дослідженню національних меншин / Н. П. Савицька // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність : VII Всеукраїнська наук. конф. : (матеріали пленарного та секційного засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 69-70.
7. Симоненко Р. С. До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний і міжнародний аспекти) / Р. С. Симоненко; АН України. Ін-т історії України. –К., 1993. – 91 с. – (Історичні зошити).
8. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв. : учебное пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – 99 с.
9. Якубова Л. Д. Національні меншини України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_menshyny (останній перегляд: 30.08.2017).

Тема 2. ЕТНІЧНІ ГРУПИ ТА ЕТНОСИ В УКРАЇНІ У СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНУ ДОБУ (IX – СЕРЕДИНА XVII ст.)

Анотація. У період, що розглядається, відбувалися важливі процеси міграційного характеру, що проходили під впливом різних чинників. Результатом цих процесів була зміна етнічної структури суспільства, формування нового соціокультурного контексту історії етнічних українців, поява нових історичних викликів та відповідей. Серед останніх – формування козацтва, яке дослідники пов’язують з цивілізаційними прикордоннями між Заходом і Сходом, що проходили крізь українську територію, і породжували міжетнічні та міжконфесійні стосунки амбівалентного характеру: як миру, так і конфлікту. Міжетнічні та міжконфесійні стосунки цього часу стали контекстом формування української ментальності, дискурсу еліти та народу, етнічних стереотипів тощо, а також визначали хронотоп місцевої людності та її повсякдення. Водночас представники інших народів та конфесій сприяли поширенню інформації про території їх осідання або тимчасового перебування, сприяючи включенню України до системи міжнародних політичних, економічних та культурних зв’язків.

Середньовічне населення України у IX-XIV ст. Середні віки, з якими пов’язується походження українського народу, позначені тісними контактами його представників з репрезентантами інших етносів. Територія Східної Європи, більшість якої займала Русь-Україна, Галицько-Волинська Русь та інші князівства удільного періоду, у середні віки була тереном співіснування різних етнічних масивів та держав. Як зазначають автори монографії «Етнічна історія давньої України», під час існування Русі-України «...сучасна територія України була заселена переважно двома великими етнічними масивами. Лісові та лісостепові райони посідали слов’яни, степові – тюркомовні кочовики: печеніги, торки, половці, монголо-татари». Впродовж X-XIII ст. частина степовиків інтегрувалася до складу Русі-України. Крім того, на її розвиток здійснювали вплив представники скандинавських та фінноугорських народів. На півдні України на території середньовічного Криму проживали представники різних етнічних груп та етносів: греки (візантіїці), італійці, готи, алани, слов’яни, монголи, кримські татари, вірмени та інші.

Окремі етнічні групи, а також народи, представники яких і зараз проживають на території України, або жили ще у XVI-XVII ст., з’явилися

на ній достатньо рано, ще до утворення держави Русь (Русь-Україна). Це, зокрема, такі етнічні групи та етноси, як готи, іудеї (євреї, самоназва йегудим), вірмени, греки, алани.

Що стосується власне Русі-України, то свідчення щодо співіснування зі слов'янами представників різних етнічних меншин на Русі, особливо у дохристиянську добу, сучасний дослідник В. Ричка бачить у проведенні першої релігійної реформи Володимиром Великим. На думку дослідника, пантеон язичницьких богів, впроваджений князем, включив богів, які репрезентували іранський, балтійський, угро-фінський та, звичайно, слов'янський етнічний компоненти. Внаслідок цього, за висновком В. Рички, метою реформи Володимира було об'єднання представників різних етнічних груп Русі.

У Русі-Україні могли бути «етнічними» як окремі поселення за межами міських центрів (наприклад, це відомо для варягів), так і достатньо широко були представлені представники етнічних меншин у торгових містах, столиці Києві. На це вказував Б. Рибаків, відзначаючи: «Київ і його околиці були місцем збору різноплемянних дружин: сюди попадали і полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, і найняті варяги та торки («свої погані»), і датчани, і ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники».

Довгі дискусії в історіографії були породжені ще у XVIII ст. так званою «норманською теорією». Сучасні історики вказують на відносно незначну роль варязького елементу в історії українського суспільства доби Русі-України. Варяги на Русі не відігравали значної ролі, особливо у південній частині держави. Вже у другому-третьому поколіннях вихідці з Північної Європи переживали асиміляцію зі слов'янами. Незначною була і їх кількість. На ранньому київському могильнику захоплення воїнів-варягів та їх жінок складають 3-3,5% від загальної кількості поховань, а на шестовицькому некрополі під Черніговом – до 9%. Більшість могил скандинавів на території сучасної України знаходилась у межиріччі Дніпра та Десни. Невідомо зовсім про їх окремі специфічні за системою забудови селища, військові табори. Вони, очевидно, проживали поряд зі слов'янами (українцями).

Нечисленні свідчення про перебування балтських етнічних елементів були знайдені на Буковині та Прип'ятському Поліссі, фінно-угорського – в Києві.

На території України в цей час знаходилися й хозарські (хазарські) поселення. Значне поселення було знайдено біля с. Верхній Салтів неподалік Харкова (представники салтово-маяцької культури). Відобра-

женням присутності хозар в Києві, ймовірно, було урочище «Козари», яке локалізують в районі Подолу.

Про вплив присутності хозарів на історію слов'ян свідчить історик Г. Вернадський, який поділяв думку, що назва Києва, як похідна від імені Кий, могла мати хозарське походження. Історик вважав, що ім'я Кий могло походити від тюркського Кіу – берег ріки (а правлячий клан Хозарського каганату був тюркського походження).

Чинники формування етнічної структури населення середньовічних українських держав. Іноетнічний елемент формувалася в середньовічних українських державах під впливом різних чинників. Князі, наприклад, Володимир, Ярослав Мудрий використовували варязький елемент у княжій дружині, залучали іноетнічний компонент до оборони держави, укладали шлюби з іноземцями, заохочували переселення з економічних міркувань. Велику роль у зміні етнодемографічної ситуації в Східній Європі зіграли зовнішні чинники: досвід підпорядкування частини слов'янських племен Хозарському каганатові, монгольська навала. Остання стала передумовою для визначення переселенської політики князів, в першу чергу Галицько-Волинської Русі, та формування мультикультурності суспільства на території цієї держави. Поряд з цим варто враховувати й стихійний характер формування населення середньовічних держав. Прикладом такого переселення на територію Східної Європи може розглядатися досвід союзів племен радимичів та в'ятичів. За літописними даними, їх засновники були «з ляхів». Так, під 984 р. згадувався похід Володимира на радимичів, і літописець зазначив: «Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися». Водночас літопис нічого не повідомляє про вплив зовнішнього чинника на формування складу самих союзів. Стихійними переселенцями, які орієнтувалися на систему торгівельних шляхів у Східній Європі (з варяг у греки та інших), були представники торгівельного прошарку. Частина купців та гостей, ймовірно, осідала в найбільших за значенням торгових містах Русі. До стихійного переселення, зокрема, печенігів, могла посприяти спроба поширення серед них християнства. Саме з цією метою у 1008 р. на Русь прибув відомий місіонер Бруно з Кверфурту.

Перебували та, ймовірно, частково осідали в українських землях у добу середньовіччя представники інших народів й у результаті спроб завоювання. І. Крип'якевич, розглядаючи історію Галицького князівства, припускав, що у Перемишлі знаходилася польська залога, яку посадив Болеслав Сміливий. Польський хроніст Ян Длугош під 1090 р. згадував

про те, що на Русі люди, «піднявши зброю <...> усувають і проганяють польських старшин і начальників із руських замків та укріплень...».

Етнічний склад Русі-України певною мірою змінювався і під час підкорення князями різних народів, зокрема, ятвягів Володимиром (983 р.).

Окремо слід згадати про феномен Тматороканського князівства (Тматорокань знаходилася на Таманському півостріві). Точні відомості стосовно його заснування відсутні, існують дві версії – це відбулося під час розгрому Хозарського каганату (що мав володіння у Криму та на Північному Кавказі) князем Святославом, або під час походу Володимира до Корсуня, коли ці землі були передані князю Візантією. Обидві ці події відбулися у Х ст. Мстислав як тматороканський князь поширює владу на Кубань (на ясів (осетинів) та касогів (адигів)). У XII ст. Тматорокань переходить під владу Візантії. Населення князівства включало значний неслов'янський елемент: греків, ясів, касогів, козарів (хозарів), зберігався значний візантійський вплив. Важливе значення для формування населення мала роль Тматорокані у торгівлі свого часу.

Вплив князівської політики на формування етнічної структури населення. Велику роль у забезпеченні допливу в країну представників різних етнічних груп та етносів, які могли вливатися до складу етнічних меншин в Русі-Україні та Галицько-Волинській Русі, зіграли представники князівської верстви.

Шлюби князів. Вищий стан у суспільстві – князівський – відрізнявся замкнутістю, якщо мова йшла про поповнення його з представників інших станів. Водночас він був відкритий для шлюбів з представниками інших династій. Ще до прийняття християнства в Русі, князі вступали у законні та незаконні шлюби з представницями різних народів та держав.

Після прийняття християнства Русь-Україна отримала широкий доступ до використання шлюбів із представниками різних християнських династій з метою укріплення становища держави. Водночас відомо й про укладання шлюбів з половцями, що може свідчити про часткову християнську асиміляцію половецького правлячого прошарку, що створювало прецедент для слов'янської (української) православної асиміляції представників степових народів-сусідів Русі. Водночас, коли шлюби укладалися між християнами, існували випадки збереження належності до неправославної конфесії. Зокрема, дружина князя Лева Даниловича залишилася католичкою, а їх дочка стала черницею в монастирі кларисок. На шлюби князів з католичками або католиками вказує й Л. Войтович, відзначаючи, що князі не брали участі у протистоянні «латинської» та православної церков.

Дослідники вважають, що іноді «зовнішні» шлюби мали вказувати на зміну та характер статусу князівської влади, особливо коли князі проходили шлях від князя окремої землі до князя на чолі більшого державного об'єднання, перетворюючись на засновника нової династії. Зокрема, спершу Роман Мстиславович був одружений на Предславі Рюриківні, а коли він став вже фактичним господарем Галича, то одружився вдруге з Анною, дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела.

Укладання шлюбів князів з представниками інших династій мало формувати незначний, але постійний прошарок іноетнічного населення княжих міст, за рахунок пошту, що супроводжував одну зі сторін подружжя. Втягнення іноземних родичів у внутрішні справи Русі-України теж могло мати певні демографічні наслідки. Своєї кульмінації вони досягли, коли родинні зв'язки стали однією з передумов для остаточної ліквідації державності руського періоду (Галицько-Волинської Русі).

Шлюби з представниками іноземних династій супроводжувались обміном культурним досвідом, розширенням зв'язків з іншими державами. Водночас створювалися передумови для втручання родичів у боротьбу за владу в Русі й подальшого перепідпорядкування її земель владі інших династій (зокрема, Гедиміновичей).

За загальними підрахунками М. Баумгартена, який піддав аналізу дані про 200 шлюбів Рюриковичів (X-XIII ст.), 83 шлюби укладено було з представниками західноєвропейських фамілій. У тому числі з Німеччиною – 13 шлюбів, з Англією та Скандинавією – 13, Угорщиною та Хорватією – 15, Францією – 2, Чехією та Моравією – 6, Польщею, Мазурщиною та Куявою – 27, Помор'ям – 2, Сілезією – 2.

Крім того, з Візантією було укладено 12 шлюбів, з Грузією та Осетією – 7, Дунайською Болгарією – 3, Половеччиною – 13 (галицький князь Ярослав Осмомисл нещасливо кохав Настасью з роду Чагрів, як зазначає І. Крип'якевич, вона могла походити з половців), Литвою – 4.

За підрахунками сучасного дослідника Л. Войтовича, у IX-XIII ст. було всього 250 шлюбів Рюриковичів, з них шлюбів з представниками іноземних династій – 104.

Наведемо кілька прикладів подібних шлюбів князів. Володимир Великий був одружений 7 разів (за літописом – 6). Серед його дружин були варяжка Аллогія, Рогнідъ, дочка полоцького князя, грекиня (колишня дружина Ярополка), чехиня Малфрід, болгариня. У 989 р. князь за християнським обрядом одружився з Анною, дочкою візантійського імператора Романа II, потім з дочкою німецького графа Аделлю.

Діти (рідні та нерідні) Володимира Великого продовжили традицію укладання шлюбів з представниками іноземних династій. Ярослав Мудрий, якого традиційно називають «тестем Європи», сам був одружений з дочкою шведського короля Олафа Інгігердою. Звід королівських саг «Гнила шкіра» повідомляє про Інгігерду, що вона була мудріше за всіх жінок і гарна собою. В іншій сазі відзначається, що вона була великодушна та щедра на гроші.

Святополк Окаянний був у шлюбі з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, що дозволило йому залучати військо тестя до міжусобної боротьби з Ярославом.

Онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах був одружений з дочкою останнього англосаксонського короля Гаральда Годвінсона Гітою. Тмутороканський князь Ростислав Володимирович був одружений з Ланкою (Ілоною, Оленою), дочкою угорського короля Бели І.

Матір'ю першого галицько-волинського князя Романа Мстиславича була польська княжна Агнеса. Останній князь Галицько-Волинського князівства Юрій II Болеслав був сином мазовецького князя Тройдена та дочки Юрія I Львовича Марії. У 1331 р. він уклав шлюб з Офкою-Євфимією Гедимінівною. Любарт Гедимінович був одружений з дочкою «володимирського князя» – Андрія Юр'евича (інша версія – Данила Острозького). Ці приклади свідчать про поширену практику князівських шлюбів, що мала не тільки політичне, але й, очевидно, певне демографічне значення в історії княжої доби.

Залучення іноетнічного елемента до війська та міжусобної боротьби. Русь-Україна в особі своїх князів проводила активну зовнішню політику, політику «збирання земель» навколо Києва. Водночас століття її історії пронизують численні приклади міжусобної князівської боротьби за владу. Те ж можна сказати й щодо Галицько-Волинської Русі. Тому велике значення в політичному житті суспільства довгий час відігравав інститут княжої дружини, ополчення, а також, як можна зробити висновок, найманого чи союзного війська.

Особливий статус у системі державного управління й у суспільному житті періоду Русі мав інститут князівської дружини. Її наявність була характерна для князів у різних політичних центрах того часу.

Значну частину дружин складали варяги, хоча, як зазначає В. М. Ричка, норманський етнічний елемент не був превалюючим, і з самого початку існування військової дружини до її складу входили різноетнічні елементи.

Варяги входили до найближчого оточення князя, були «княжими мужами». Зокрема, при підписанні угоди Олега з Візантією серед мужів князя у літописі були названі Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав.

Л. Войтович вказує на те, що незначна чисельність власної дружини й війська васалів, а також відсутність підтримки з боку міського віча змушувало князів звертатися по допомогу до чорних клобуків (торків, берендеїв, ковуїв, турпеїв і печенігів) та половців. Якщо чорні клобуки виступали на стороні тих князів, чийми васалами були торчеські, трипільські та інші дрібні пороські князі, то половці або наймалися князями, які розплачувалися з ними частиною військової здобичі, або переслідували власні політичні цілі. Зверталися князі й до своїх західних сусідів (угорців, поляків). Союзниками чи найманцями князів ставали й варяги.

Часто звернення по допомогу з боку союзників (найманців?) було пов'язано з міжусобною боротьбою князів за владу. Зокрема, відомо, що тисяча варягів допомагали Ярославу в його боротьбі з Святополком, а також у його боротьбі з іншим братом, Мстиславом, у битві під Лиственном (1024). Тоді прийшов до Ярослава варязький [князь] Якун: «А був Якун сей гарний, і накидка в нього злотом була виткана», і загубив він її, тікаючи з поля битви – писав літописець.

Представники інших етнічних груп теж залучалися до міжусобної боротьби між князями. У міжкнязівській боротьбі брали участь печеніги. Так, за літописом, Святополк Окаянний спорядив на боротьбу з Ярославом русі та печенігів без числа (1015). Печеніги допомагали йому і у відомій битві на р. Альта у 1019 р., коли Ярослав одержав остаточну перемогу.

У міжусобицях князі опиралися і на козарів та касогів (Мстислав проти Ярослава).

До загибелі Бориса та його брата Гліба, що постраждали під час міжусобиць після смерті Володимира Великого, мали відношення варяги та, ймовірно, торки.

Іноземці входили й до числа княжих слуг. Так, разом з Борисом загинув його слуга, що був родом з Угорщини, на ім'я Георгій. У його брата був слуга Торчин (кухар).

Переселенська політика князів. Представники різних народів використовувалися князями для заселення окремих регіонів країни, з метою відновлення населення або забезпечення охорони або укріплення кордонів. Ярослав Мудрий осаджує по Росі поляків у 1031 р. Ці літописні дані знайшли підтвердження з боку археології. На правому березі р.

Росі, біля с. Миколаївка, були знайдені пам'ятки, аналогічні яким знаходяться серед пам'яток середньовічної Польщі. І. Крип'якевич згадує бажання князя Василька (Теребовльського) заселити прикордоння, запрошуючи степове населення, він же мав намір «посадити у себе» «дунайських болгар».

Торки – найбільша на Русі група тюркських народів, – як припускає дослідник Д. Расовський, були розселені головним чином князями. Візантійські історики їх називали узами. Початок тюркських поселень на Русі відноситься цим дослідником до часів Ізяслава Ярославича («князя Мирмидонов»). У 1080 р. відомо про повстання торків у Переяславському князівстві. «Торчеський город» відомий у Київському князівстві у 1084 р. Під 1097 р. вперше згадуються торки у Галицькому князівстві. У 1097 р. згадуються на Русі також поселення берендеїв та печенігів.

Політика заселення території князівства після монгольської навали, яку здійснювали, зокрема, галицько-волинські князі, теж сприяла ускладненню етнічної структури міст та формування в них етнічних меншин. Князі заселяли за допомогою іноземців зруйновані або нові міста, з метою залучити їх капітали та використати їх торговельні зв'язки. При заснуванні Холма Данило почав закликати до нового міста людей з інших земель та чужоземців: «ішли день в день юнаки і майстри усякі, втікали від татар – сідлярі і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, міді і срібла». Іноді така політика була трагічною для самих князів, про що свідчить доля Юрія II Болеслава, який став опиратися на іноземців-католиків (хоча окремі автори, наприклад Л. Войтович, не згодні з цією версією).

Вплив представників різних етнічних груп на розвиток Русі-України та Галицько-Волинської Русі. Представники різних етнічних меншин сприяли перенесенню на територію України звичних для себе візців правової культури, літератури тощо.

Шлюби князів з католиками сприяли тому, що у Києві, поряд з поширенням православної літератури, перекладалися життя латинських святих, у молитовниках містилися звернення та молитви до святих пап Климента та Сильвестра тощо. На інший приклад культурного впливу вказує Ю. І. Терещенко, який вважає, що відоме «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, що одружився з дочкою англосаксонського короля, перегукується з літературними пам'ятками англосаксонського періоду – «Батьківськими повчаннями».

Прикладом правових впливів, пов'язаних з переселенцями, є впровадження в Галицько-Волинському князівстві магдебурзького права.

Зокрема, у 1339 р. галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, проводячи компромісну політику узгодження інтересів різних груп населення в державі, наділив цим правом всіх жителів м. Сянока, незважаючи на етнічну та конфесійну належність. Внаслідок цього у міському самоврядуванні на магдебурзькому праві мали право брати участь і русини (українці), і угорці, і німці, і поляки. Війтом був призначений Бартко з Сандомира.

Завдяки окремим громадам, Русь-Україна розширювала міжнародні контакти. Так, в Києві в X ст. існувала іудейська громада на чолі з гапарнасом Авраамом. Вона зверталася до іудейської громади в Єгипті за фінансовою допомогою одному зі своїх членів.

Присутність представників інших народів могла супроводжуватися й конфліктами. Так, стосунки між варягами та місцевим населенням іноді були достатньо напруженими. У створенні конфліктності літописець звинувачує скандинавів, тоді як повстання проти них зображуються ним як помста за їх попередні «насильства». Саме така ситуація, за літописом, склалася у Новгороді по смерті київського князя Володимира Великого (1015), де тоді правив його син Ярослав, що прийняв бік варягів у місцевому конфлікті.

Переселенська політика князів теж могла мати певні негативні наслідки. Так, на думку Д. Расовського, половці були проти поселення князями торків у Русі, з чим дослідник пов'язує їх похід на Русь 1068 р.

Однією з версій загибелі галицько-волинського князя Юрія II Болеслава є версія про зростання напруженості між переселенцями-католиками та православними в Галицько-Волинському князівстві. Цей конфлікт пояснюється не тільки конфесійними суперечностями, але й, ймовірно, збільшенням ролі економічної конкуренції між місцевим населенням та переселенцями.

Родинні зв'язки князів теж відігравали подвійну роль: укріплювали міжнародні відносини та ставали аргументом у боротьбі за князівський стіл та державу.

Етнічні групи та етноси за межами Русі-України та Галицько-Волинської Русі. Окрему сторінку в історії етнічних груп та етносів в Україні займає історія хозарського володіння частиною Криму, генуезьких колоній (XII-XV ст.) та князівства Феодоро в Криму до турецької експансії. Наприклад, у листі хозарського кагана Йосифа X ст. наведений опис його володінь, у тому числі називаються міста: Тмутаракань (до переходу під владу Русі), Керч, Мангуп, Судак, Алубіка (Алупка) та ін. Генуезці у 1169 р. отримали від Візантії право торгувати в Чорному

морі. Після цього розпочинається заснування генуезьких колоній, часто у вже існуючих населених пунктах. У Кафі (сучасній Феодосії), як генуезькій колонії, консул обирався обов'язково з громадян Генуї.

Важливу роль в історії Русі відіграли міграції угорців (мадяр), кочові народи торки, печеніги, половці та ін. Ці народи заселяли території півдня сучасної України.

Відомості стосовно печенігів («пацинакитів») залишив візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Він вказував, що «Пацинакитія» поділена на 8 тем (округів). Чотири коліна мешкали на лівобережжі Дніпра, «в напрямі східнім і північним, до Узії, Хозарії, Аланії, Херсону і інших країв, а других чотири коліна мешкають по сей бік Дніпра...». До Пацинакитії з Русі (у вузькому значенні) один день шляху, а також «до Херсона близько, а до Боспора ще ближче». Ті печеніги, що жили близько Херсона, «торгували та виконували для херсонітів та імператора доручення в Русі, Хазарії, Зіхії і всіх тамтешніх краях...». Костянтин Багрянородний повідомляв наступні імена печенігів, пов'язаних з Придніпров'ям: Чабан, Кюльбей, Толмач.

Довгий час Крим входив до орбіти володарювання Візантійської імперії. У «Житті Стефана Нового» (VIII ст.) міститься порада монахам, що зазнавали переслідувань у Візантії під час іконоборчої кампанії, їхати на північні берега Понту, Боспор, Херсон, Готію тощо. Князівство Феодоро, що існувало у XII-XV ст., було поліетнічним. Помітними для сучасників були на півдні України алани. Так, у XV ст. італійський мандрівник І. Барбаро вказував, вони займають територію від Готії (у гірському Криму) до Монкастро (генуезька назва Білгорода (Дністровського)). Готи в етнічному відношенні зливалися з аланами, але згадки про готську мову в «Кримській Готії» зустрічаються у пам'ятках з X до XVIII ст.

Історія етнічних меншин України у XIV-XVII ст. Під час періоду втрати державності в українських землях населення формувалося головним чином під впливом державної політики, торгівельної діяльності тих держав, до складу яких увійшли українські землі. І. Лиліо відзначає, що в західноукраїнських землях, у районі Львова, Кам'янця у XVI-XVII ст. питання поселення іноземців вирішували власники приватних міст.

М. Меховський у своєму трактаті «Про дві Сарматії» (1517 р.) відзначав, що «в Русії багато віросповідань. Є християнська релігія, підкорена римському першосвященнику. Це пануюча та переважаюча, хоча представники її нечисленні. Інша віра, руська, слідує грецькому обря-

ду, більш поширена та охоплює всю Русію. Третя віра – іудейська; її прибічники іудеї – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або крупні купці, що часто тримають у своїх руках громадські податі та податки. Четверта віра – вірменська, переважно у містах Кам'яниці та Львові. Вірмени – дуже досвідчені купці, які з товарами доходять до Кафи, Константинополя, єгипетської Олександрії, Альтаїра та країн Індії».

Особливості етнічної історії українських міст. На думку Я. Дашкевича, «великі міста України були багатонаціональні часто з часів Київської Русі». Осередками поліетнічності в цей період виступали міста, як центри, що лежали на торговельних шляхах.

П. Сас подає загальні відомості про етнічний склад населення українського феодального міста у першій половині XVI ст., до 1560-х років, тобто до Люблінської унії. У цей час населення міст не було стабільним (так, у Житомирі у 1552 р. $\frac{3}{4}$ населення були «прийшлими»), поповнювалося в основному не за рахунок природного зростання, а за рахунок переселенців (характерно для Львова на початку XVI ст.) та збіглих кріпаків, що стало одним з чинників формування їх національного складу. Вчений виявив, що, зокрема, у XVI ст. у містах України (називає 12 міст) проживали євреї, поляки, чехи, литовці, німці, білоруси, турки, росіяни, молдовани, вірмени, цигани, татари (в Острозі була невелика колонія). При цьому характерно, що серед згаданих міст євреї проживали у тих, що були розташовані західніше (Луцьку, Кременці). У Києві у 1571 р. найбільше всього було білорусів (20 чол.), а крім того, проживали росіяни, поляки, турки та ін. Найбільше іноземців з перелічених П. Сасом 12 міст проживало в Кременці (13 % від населення міста), а також у Луцьку та Києві.

Строкатим був торговельний прошарок у Києві. У XIV ст. на Подолі, що був торговельно-ремісничою частиною міста, існували вірменський квартал, генуезький торговельний двір. У XV ст. в Києві перебували турецькі, татарські, грецькі, молдавські, польські, московські торговці. Наприкінці XV ст. згадуються євреї. На початку XVII ст. згадуються волохи та євреї.

Значні зміни відбувалися у структурі населення Львова. Спершу (у XIII ст.) це місто, очевидно, було населено переважно «руськими» (українцями) (на що вказує й автор XVII ст. Б. Зиморович). Водночас у XIV-XV ст. серед «багатих» купців міста згадуються поляки, німці, вірмени, євреї. За орієнтовними підрахунками М. Капраля, на початок XV ст. більшість населення міста становили німці. У реєстрі шосового

податку 1405 р. з 552 мешканців середмістя 349 були німецького походження, 63 – вірмени, 28 – українці, 23 – поляки. Там же мешкало кілька татар та угорців. У передмісті українці та татари складали більш помітну групу, водночас поступаючись німцям. Торгівля була одним з чинників, який впливав на присутність у великих торговельних містах представників різних національностей. Так, Мартин Груневег в своєму описі міста Львова на початку XVI ст. відзначав, що «у цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малвазії вирує натовп крітян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається неначе тут порт відразу за брамою міста».

У середині XVI ст. у середмісті 94 будинки належало полякам, 42 – вірменам, 31 – німцям, 28 – євреям, 25 – українцям, 43 – католикам. У передмістях домінували поляки та українці. Загалом у Львові у першій половині XVI ст., поряд з українцями, мешкали поляки (38%), німці (8%), євреї (8%), вірмени (7%). Походження 15% населення невідомо. Найбільш швидкими темпами зростала кількість єврейського населення, представники якого втікали від погромів у Західній Європі. Німецьке поступово переживало польську асиміляцію. У першій половині XVII ст. представники «польської нації» складали половину населення міста. Водночас у ньому діяли й представники інших народів. Й. Альнпех (Альнпех, Алембек) писав на початку XVI ст., що «місто має архітекторів і найдосвідченіших будівничих – поляків, німців, італійців... Ринок служить як для справ громадських, де вирішуються адміністративні питання і суперечки, так і для купецьких... Можна побачити натовп купців усіх народів, які напливають до цього міста майже з цілої Європи і Азії, найбільше греків, турків, вірмен, татар, волохів, угорців, німців та італійців», багато єврейських купців.

Різні громади сприяли розбудові та збагаченню Львова, як і інших українських міст. Так, у місті організацією кредиту займалися вірменські та єврейські купці. Серед вірменів найбільші операції проводила сім'я Торошовичів., які позичали гроші і купцям, і магнатам. Відомо, що у 1607 р. Торош Торошович позичив 3154 золотих князю Костянтину Вишневецькому.

У Білгороді (Дністровському) Валеран де Варвин, що перебував у місті у 1445 р., теж відзначав активність торгівельного прошарку. Він згадував про наявність «фортеці, яка належить генуезцям», а також те, що він «там знайшов багато кораблів з Трапезунду. Серед населення було багато вірмен...».

Етнічні меншини та топографія міст. На Західній Україні, у Галичині, рецепція магдебурзького права у попередній період та етнічний склад населення призвели до правового відмежування окремих етнічних груп. Конфесійні, етнічні та правові особливості відображалися в топографії міст, а саме у виділенні окремих районів за етнічною (конфесійною) ознакою.

Б. Зіморович у другій половині XVII ст. у своєму творі «Потрійний Львів» (тобто спершу руський, потім німецький, а згодом польський) писав, що у новому місті Львові, «щоб не було безладного заселення і національні общини не перемішувались між собою, князь Лев розділив міську територію на чотири райони, а саме: для Русинів, як співвітчизників, він виділив найзручнішу територію в східній частині, євреї і подібні їм Сарацини одержали район в південній частині, Вірмени і Татари, звичні до проживання разом, були поселені в північному районі. Для себе і свого двору князь вибрав західну частину, де знаходився замок». А. Котик наводить таку характеристику розміщення етнічних (і конфесійних) груп міста: євреї на півночі, татари – в Краківському передмісті, вірмени – на північ від середмістя, німці займали центр.

Цей принцип розмежування у місті етнічних меншин набув особливої популярності у новозаснованих приватних містах нового часу. Наприклад, у Підгайцях у заснованому у 1621-28 рр. новому місті на північ від міського ринку проживали русини (українці), на схід від нього – поляки, на південь – євреї, на захід – вірмени. Власники приватних міст були зацікавлені у запрошенні торговців та ремісників, серед яких були єврейські та німецькі переселенці.

Ще одним прикладом районування міського простору за етнічною та релігійною ознакою є історія м. Бара. У 40-х рр. XVI ст. на Поділлі населення м. Бар (перша назва Ров) було поліетнічним. Фактично на місці населеного пункту існувало три окремих у адміністративному відношенні міста: Ляцький Бар, Руський та Черемиський (Чемериський) Бар. Потрійна структура міста зберігалася до 1576 р., однак пригороди зберігали національний характер («Чемериський») і далі. Звертає на себе увагу, що чемериси (місцева назва для черемисів) мали особливий соціальний статус, який можна порівняти зі статусом реєстрового коза-

цтва. Вони були «королівськими слугами» (або «боярами») (до 1672 р.). Це були вільні особисто люди, які щорічно мали отримувати жалування за воєнну службу. Водночас невиплати жалування вони компенсували зайняттям різними галузями господарства у своїх земельних наділах. До їх обов'язків входило виступати в походи на конях проти татар (разом зі старостою). На думку Я. Дашкевича, чемерисів не слід змішувати з татарами-липками. Чемериси з'явилися внаслідок їх міграції з Московського князівства, де вони опинилися як полонені у 1527 р. після походу московитів на Казань. Вони часто приймали українські імена та прізвища.

Незважаючи на те, що в містах історично сформувалися Жидівські (=Іудейські) вулиці, окремі з них у XVI – першій половині XVII ст. стали отримувати привілеї, що забороняли оселяться в їх межах євреям. Так, м. Стара Сіль отримала такий привілей у 1615 р., Старий Самбір – у 1638 р. Це було реанімацією рішень Латеранського собору 1212 р. про необхідність відмежування іудеїв від християн у населених пунктах.

Існували й населенні пункти з вираженою моноетнічною ознакою. Як відзначає Г. Петришин, особливо на прикордонних з Польщею територіях можна було спостерігати чітке розмежування міст за етнічною ознакою їх населення. Наприклад, у Підляшші часто зустрічалися міста з назвами «Руське» і «Ляцьке/Польське».

Правовий статус етнічних меншин. На Західній Україні власне магдебурзьке право у його повноті довгий час не було доступним русинам-українцям. Відомо, що уніати (орієнтовно українці) офіційно отримали право бути обраними на посади бургомістрів, війтів, лавників та цехових майстрів в Речі Посполитій вже у 1695-1697 рр. Майже у всіх містах переважне право користуватися магдебургією мали римо-католики. Ряд ремісничих католицьких цехів у Львові не приймали представників іншої віри.

Для отримання міського права у Львові необхідно було бути, серед іншого, християнином (католиком). Представники Львівського магістрату були католиками, а урядовою мовою в міській управі була німецька.

Зустрічалися й виключення, зокрема, у Кам'янці-Подільському існувало 3 національні юрисдикції на основі магдебурзького права: українська, польська, вірменська.

Водночас етнічні меншини мали право на власний суд, включно з містами на магдебурзькому праві. Наприклад, вірменська громада Львова наприкінці XIV ст. мала власний суд. Подібний привілей отримали й інші меншини.

мали вірмени й у м. Золочові у 1688 р., де також існував вірменський магістрат на чолі з війтом.

Регіональні особливості етнічної історії. У добу середньовіччя та ранньомодерний час поступово формувалася етнічна специфіка українських регіонів, внаслідок їх входження до складу різних держав. Окремі з них мали традиції, витоки яких сягали ще періоду давньої історії. Вже сучасники відзначали особливий характер населення низки земель. Так, П. Шевальє, присвятивши свою розвідку татарам, у середині XVII ст. так описував зміну населення на території Криму: «Колишніми мешканцями там були таврійці..., потім прибули греки і створили численні колонії; пізніше кілька татарських орд <...> захопили цю країну, приблизно 460 років тому, за винятком деяких портів, між іншим і Кафи, яку здобули генуезці 1266 р, й залишалася вона в їхніх руках аж по 1474 р. коли Магомет II, турецький султан, відібрав місто у генуезців». Цей автор звертає увагу й на поліетнічний склад населення Кафи у Кримському ханстві, відзначаючи, що мешкають тут греки, італійці, залишки генуезьких родин, вірмени, євреї, турки і татари, причому більшість складають християни. У Кафі проживали так звані тати, що включали тюркизованих греків, українців, черкесів та ін.

На етнічну історію півдня сучасної України впливала й військова активність господарів Молдавського князівства, у підпорядкуванні якого знаходилась частина сучасної української території (Північна Буковина, Південна Бессарабія (Буджак)). Серед південних міст особлива увага приділяється господарями Білгороду (Дністровському). У листопаді 1440 р. була закладена плита у фортеці з написом грецькою мовою, що вона завершена при «благочестивійшому Воєводі землі Молдавської, Стефані II». Представляє інтерес те, що входження окремих українських територій до Молдавського господарства, зокрема, Північної Буковини, не завжди означало початок масового переселення волохів (молдаван) у міста. Наприклад, двірський секретар трансільванського князя Лестар Дьюлафі, що відвідав Чернівці у 1577 р., відзначав, що, хоч головним населенням міста тоді були українці, торгівля зосереджувалася в руках турків, вірмен, євреїв. Молдавське господарство, як відомо, знаходилася в цей час під протекторатом Османської імперії, що й відбилося частково на складі купецтва у місті. Водночас загалом на території Північної Буковини у XVI-XVIII ст. з'явилися нові феодальні родини переважно молдавського походження.

На Закарпатті, що увійшло до складу Угорщини, роздавалися маєтності суспільній еліті-васалам угорського короля. Це були вихідці з

Тироля, Баварії, Італії, Балкан, власне Угорщини. Це призвело до утвердження високого статусу мадярської культури в регіоні. Угорські королі також заохочують переселятися саксонських колоністів, внаслідок чого купці та ремісники оселяються в Ужгороді, Берегу, Земплині. Частина була запрошена для влаштування соляних копалень між Хустом та Тячевом. Разом з переселенцями проникало «німецьке право», яке принесло практику надання селянам наділів землі (телеки) у спадкове користування за оброк, з'явилися урядовці-солтиси, з широкими повноваженнями стосовно селян як представники землевласників. Близько 1340 р. відбувалася еміграція до Молдавії з Закарпаття волохів (молдаван), переселялися в регіон «руські» (українці, зокрема, лемки), особливо в XVI – першій половині XVII ст.

Татари та турки в історії України XIV – першої половини XVII ст. Завдяки інвазії монголо-татарів на територію сучасної України, вони безпосередньо та їх нащадки – кримські татари, що сформувалися в етнічному відношенні на території сучасної України, зіграли значну роль в історії середньовічної та ранньомодерної України. У суспільне життя на українських землях втручалися представники Монгольської імперії, баскаки Золотої Орди, підвладної цим державам по черзі Кримської орди. Остання як Кримське ханство здобула незалежність від Великої Орди в XV ст., потрапивши невдовзі у залежність від Османської імперії. У свою чергу, Кримське ханство підпорядковувало собі ногайські орди.

Як відзначає О. Галенко, назви татарського населення на території України залежали від регіону розселення (буджацькі татари) або головного міста (як у кримських татар).

Вже у XIV ст. татари відомі переважно на литовських й білоруських землях Великого князівства Литовського. Масове переселення татар до Великого князівства Литовського спостерігалось під час правління князів Ягайла та Вітовта, що відзначав, зокрема, М. Меховський у своєму трактаті «Про дві Сарматії» (1517 р.). Син Мамає Мансур-Кият, від якого почався рід Глинських, володів значними територіями на Лівобережжі Дніпра. У 1397 р. отримав притулок хан Тохтамиш з його прибічниками, згодом його сини. У 1427 р. групи татар прибули до Київщини та Поділля. Припинилося це переселення, за твердженням О. Галенка, з утворенням Кримського ханства. Крім згаданих територій, татари проживали ще на півдні Київщини, у землях магнатів на Волині, в Бессарабії. Татари створювали окремі сільські поселення або проживали в окремих районах міст. Як вже згадувалося, в Острозі була татарська

колонія – там були поселені татари, що потрапили до полону у Вишневецькій битві 1512 р.

Серед тих, хто переселявся добровільно, були представники ординської аристократії, татарські козаки, жителі міст. Знатні люди та козаки у Великому князівстві Литовському, Руському та Жомоїтському отримували шляхетські права та залишалися вірними ісламу (за повідомленням М. Меховського, віру не змінювали ті, що оселялися біля столиці – Вільни). Наприкінці XVI ст. татари зазнали польської, української, білоруської мовної асиміляції, однак зберегли свою релігію, користувалися арабським письмом тощо. Вони утворили народність, яку називали литовські татари або липки. Частина татар прийняла християнство, що полегшило їх асиміляцію. За підрахунками Н. Яковенко, близько 1/3 всіх шляхетних родів Правобережної України мала татарське походження.

Впливовим чинником в історії України XV – XVI ст. була експансія Османської імперії. З 1420 р. були неодноразові спроби оволодіти багатим торговим містом, у якому важливу роль відігравали генуезці, Білгородом (Дністровським) (захоплений султаном Баязідом II у 1484 р.). Тоді ж під владу імперії потрапив Буджак. У 1475-1478 вона встановила зверхність над Кримським ханатом, утвердилася на півдні Криму, а у 1538 р. степова територія між Дністром та Дніпром. Сюди переселялися татари з Подоння та Поволжя. Територія на півдні України була включена до Сілістрійського еялету Османської імперії (створений наприкінці XVI ст.).

У південних степах кочували ногайські орди, які потрапили під зверхність Кримського ханства. Ногайська орда (складалася з монгольських, вже тюркомовних племен мангітів та ін.) виділяється зі складу Золотої Орди наприкінці XIV – на початку XV ст. Ногаями головне населення стало себе називати з огляду на те, що мангити у XIII ст. входили до складу Орди темника Ногая. Поступово Малі Ногаї (сформувалися на Правобережжі Волги) розселилися в Приазов'ї та Причорномор'ї від Кубані та Дону до Дунаю. Вони розділилися на кілька самостійних орд: Єдичкульську, Джамбуйлуцьку (кочували на півночі сучасної Запорозької обл.), Єдисанську (Очаків), Буджацьку (від Дністровського лиману до гирла Дунаю). На 1578 р. відомо, що Малі Ногаї знаходяться у залежності від Кримського ханства та Туреччини (до сер. XVIII ст.). Кримські хани періодично переселяли ногаїв у степову частину півострова. В ордах існувала розгалужена система управління, на чолі їх були сераскери або султани, що вели поход-

ження від династії кримських ханів. Татари займалися скотарством та пов'язаним з ним землеробством, брали участь у військових походах, організованих Кримським ханством. З огляду на те, що майже ніхто не отримував жалування під час походів, то вдавалися до грабунків, загалом ногайці складали авангард війська хана.

Представляє інтерес те, що у XVI ст. деякі хани в Кримському ханстві, переслідуючи мету перетворити своїх підданих на осіле населення, забороняли їм займатися кочовим скотарством, наказуючи ламати арби при виїзді на кочів'я. Ймовірно, це деякою мірою це також сприяло участі у походах за ясиром, поряд із традиційним феодалним здобичництвом.

Татарсько-турецький чинник мав різні наслідки для історії України, як негативні, так і позитивні. Прикордонний характер з тодішньою Україною, Польщею, Московією давав можливість татарам для набігів на ці території, що несли руйнування та втрату населення як ясиру. На жаль, ясир мав широкий ринок збуту, а татари були головною, але водночас однією з частин торгівельного ланцюгу живим товаром. Як відзначав П. Шевальє у середині XVII ст., татари беруть бранців під час походів, і, після того, як частину залишать собі, решту віддають на продаж християнським та єврейським купцям у Кафі. Невільників забирають купці з Константинополя, Трапезунда та інших міст Сходу, а «польських жінок та дівчат» «везуть часом аж у Персію та Індію до гаремів...». Чоловіків з «Русі, Подолії, Московії та Черкесії» певний час купували в Єгипті до війська.

Водночас частина полонених осідала в самому Кримському ханстві. Тобто побічним наслідком діяльності татар стало розширення ареалу проживання вихідців з України на півдні. Щоправда, вони мали ставати об'єктом для культурної асиміляції з боку місцевого населення. З початку XV до сер. XVII ст. до Криму та Туреччини було вивезено біля 2 млн. українських полонених.

З іншого боку, як відзначає О. Галенко, татари торгували худобою з українськими містами, кочове скотарство сприяло й українській колонізації степу, згодом утворилося українське козацтво, відбувалися культурні та навіть антропологічні тюркські впливи. Представляє інтерес обізнаність сучасників з культурою сусідів. Так, за даними Я. Дашкевича, турок-польський агент в Акермані (Білгороді-Дністровському), писав донесення українською мовою. Відомі листи кримських ханів XV – першої половини XVII ст., що складені також на основі української (очевидно, так званої руської) мови. Татари попо-

внювали й українське козацтво, яке, на думку О. Галенка, сприйняло політично-організаційні ідеї татарської цивілізації (ідеї держави-війська, колегіальності управління).

Етнічні теорії походження козацтва. Козацтво формується у степу та на кордоні зі степом. Степова людність, отже, природним чином потрапляла до списку попередників козацтва. Представляє інтерес, що кілька «іноетнічних» теорій пов'язують походження козацтва з народами, які вступали в контакт або проживали на території Русі-України (включно з удільним періодом). Це так звана чорноклобуцька, хозарська, ногайська, черкеська. Ще одна теорія походження козацтва пов'язувала з етнічно змішаним з «руськими» населенням півдня або (та) Подунав'я у XII-XIII ст. – бродниками. Зокрема, прибічники ногайської теорії вказують на те, що попередниками козаків стали особисто вільні люди, що виконували службу у загонах вже згаданого ординського темника Ногая наприкінці XIII ст. У складі самого запорозького козацтва були представники різних національностей: росіяни, білоруси, волохи (молдаване), грузини, вірмени, поляки та ін.

Висновки. У період середньовіччя та ранньомодерний час етнічна структура населення на території України формувалася під впливом політики правителів окремих держав, в результаті зовнішньополітичних інвазій, внаслідок торгівельної діяльності, як результат контактів у цивілізаційному прикордонні. Багато питань потребують додаткового дослідження. Водночас необхідно відзначити, що головну роль у зміні етнічного складу відігравав факт переважно механічного відтворення населення, а також зміни державно-політичного ландшафту в окремих регіонах. Вхідження українських земель до складу різних держав вносило у кожному випадку свою специфіку у структуру населення.

Контрольні питання:

1. Вкажіть на причини формування поліетнічності в Русі-Україні та Галицько-Волинському князівстві.
2. Яку роль зіграли представники влади у формуванні поліетнічного характеру населення в Русі-Україні (Київській Русі) та Галицько-Волинському князівстві?
3. Назвіть приклади шлюбів князів Русі та Галицько-Волинського князівства з представниками інших династій.
4. Яку княжу реформу історик В. М. Ричка характеризує як прояв своєрідної національної політики?

5. Визначте чинники формування поліетнічності населення на території України у середині XIV – середині XVII ст.
6. Дайте характеристику тюркському впливу на історію України у XIII – першій половині XVII ст.
7. Які етнічні групи представлені в населенні українських міст XV-XVI ст.?
8. Як впливав етнічний чинник на міську топографію в даний історичний період?
9. Яке важливе явище української історії, що має соціальну природу, знаходить пояснення у контексті історії міжетнічних контактів?
10. Які регіональні особливості етнічної історії можете назвати?

Тести:

1. Представників яких релігій в «Русії» згадує на початку XVI ст. М. Меховський?:
  - 1) католиків, православних, іудеїв;
  - 2) вірмено-григоріан, католиків, іудеїв;
  - 3) католиків, православних, вірмено-григоріан;
  - 4) католиків, православних, іудеїв, вірмено-григоріан.
2. Яку реформу Володимира Великого В. Ричка характеризує як таку, що покликана узгоджувати інтереси різних етнічних груп в державі?:
  - а) адміністративну;
  - б) реформу язичництва;
  - в) введення християнства;
  - г) військову.
3. У якому історичному джерелі згадуються такі імена «народу руського», як Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермут, Рулав та ін.?:
  - а) угода князя Олега з Візантією;
  - б) «Руська Правда»;
  - в) «Ріпуарська Правда»;
  - г) «Повчання дітям».
4. Вкажіть на найбільш значущу причину підтримки з боку князів Галицько-Волинського князівства іноземної ремісничої та торговельної імміграції:
  - а) демографічні та соціально-економічні наслідки монгольської навали;

- б) потреба прискорити економічний розвиток міст;
- в) князі часто самі були пов'язані династичними шлюбами з представниками різних країн Європи.

5. Юрій II Болеслав, надаючи магдебурзьке право м. Сяноку у 1339 р., поширював дію цього права на:

- А) німців, угорців;
- б) німців, поляків, угорців, русинів;
- в) русинів, поляків.

6. У XV ст. консулами італійських колоній у Криму (у Кафі) обов'язково мали бути громадяни:

- а) Венеції;
- б) Рима;
- в) Флоренції;
- г) Генуї.

7. У роботі польського історика XVII ст. Б. Зиморовича «Потрійний Львів» історія міста поділяється на наступні періоди:

- а) руський, німецький, польський;
- б) польський, руський, німецький;
- в) руський, німецький, український.

8. Які явища в історії України пов'язані з кримськими татарами?:

- а) козацтво;
- б) негативні демографічні зміни в Україні у середньовічну та ранньомодерну добу;
- в) масові депортації населення;
- г) анклав мусульманської культури.

9. Які етнічні групи проживали в Тмуторокані у XI ст.?:

- а) руси, греки, нормани;
- б) руси, греки, яси, касоги, козари (хазари);
- в) руси, яси, касоги;
- г) греки, яси, касоги, козари (хазари).

10. Який район кочування був у Буджацької орди?:

- а) від Кубані до Дону;
- б) на півночі Запорозької обл.;

- в) від Дністровського лиману до гирла Дунаю;
- г) у степовій частині Кримського півострову.

Джерела та література:

Джерела:

1. Альтпех Й. Про природні багатства, розташування і забудову міста [Львова], людей та їх основні заняття (1603–1605 pp.) : пер. з лат. : [фрагмент його роботи «Топографія міста Львова»] – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/alnpeh.htm> (останній перегляд 30.08.2017).
2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1971. – 200 с. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/ostrog/ostro.htm> (останній перегляд 30.08.2017).
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва : Логос, 2003. – 608 с.
4. Зиморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Бартоломій Зиморович / пер. з лат. Н. Царьової; наук. коментар І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
5. Константин Багрянородний про русів і печенігів // НПВУ. – Ч. 1. – С. 90-94.
6. Костянтин Порфирородний (905-959) про східноєвропейські етноси // НПВУ. – Ч. 1. – С. 86-88.
7. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
8. Меховський М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/t2s/2-1-rus.html> (останній перегляд: 30.08.2017).
9. Міжетнічні відносини під час визвольної війни : [фрагмент з «Літопису Самовидця»] // НПВУ. – Ч. 1. – С. 165-168.
10. Спустошення Русі татаро-монголами : [фрагмент з праці В. де Рубрука] // НМВУ. – Ч. 1.
11. Шевальє П. Розвідка про перекопських татар // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 53-73.

Література:

1. Білий Д. Тмутороканське князівство в історії Київської Русі / Д. Білий // Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка. Історія. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2013. – Т. 37. – С. 6-10.
2. Вернадский Г. В. Древняя Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; Москва, 1996. – 448 с.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) : склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.
4. Галенко О. І. Татари в Україні / О. І. Галенко // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf> (останній перегляд: 30.08.2017).
5. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона) / Я. Р. Дашкевич // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21.
6. Дашкевич Я. Р. Чемерисы в городах Украины XVI-XVIII вв. / Я. Р. Дашкевич // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 100-111.
7. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
8. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.
9. Климко А. И., Шевченко А. А. Этнодемографические и этнокультурные процессы в городах европейской части СССР / А. И. Климко // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). – М., 1987. – С. 72-81.
10. Котик А. Роль Магдебурзького права та органів місцевого самоврядування у становленні та розвитку міст Східної Галичини / А. Котик // Проблеми малих міст України : розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Золочів-Львів, 27-28 трав. 2000 р.). – Львів :

Державність, 2000. – С. 199-205.

11. Красножон А. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре : история строительства / А. Красножон. – Кишинев, 2012. – 411 с.
12. Нариси історії Львова / відпов. ред. І. П. Крип'якевич. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 440 с.
13. Петришин Г. Роль самоврядування у розвитку міст Галичини / Галина Петришин // Проблеми малих міст України : розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Золочів-Львів, 27-28 трав. 2000 р.). – Львів : Державність, 2000. – С. 206-210.
14. Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи / Д. Расовский. – Москва : Ломоносов, 2016. – 200 с.
15. Ричка В. М. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) / В. М. Ричка. – К., 1994. – 34 с.
16. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ : нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
17. Фадеева Т., Шапошников А. Княжество Феодоро и его князя / Т. Фадеева, А. Шапошников. – Симферополь, 2005. – 280 с.
18. Худайбердиева О. Етапи проникнення ісламу в Буджак / О. Худайбердиева // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 37-42.
19. Чхаидзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI в. // Вестник Московского городского педагогического университета. – Москва, 2010. – С. 20-37.

Тема 3. ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (СЕРЕДИНА XVII ст. – 1770-і рр.): МІСЦЕ В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Анотація. Цей час був позначений низкою важливих подій в історії України. Боротьба за незалежність від Речі Посполитої, яка розпочалася під лідерством Богдана Хмельницького, супроводжувалася розбудовою звільненої державності. У другій половині XVII ст., починаючи з 1654 р., могутнім чинником в історії України стає Російська держава (імперія). Роль цієї держави в історії православ'я, яку вона декларувала та втілювала у життя, у тому числі й у випадку з Україною у 1654 р., призводила до стимулювання переселення на її територію православного населення Австрії, Османської імперії. Це було пов'язано з внутрішньою політикою цих країн, соціальною, військовою чи конфесійною. Московська держава також мала певну традицію прийняття православної еміграції, зокрема, болгарських інтелектуалів ще в часи завоювання Болгарії турками. Крім того, безперечно, вона була зацікавлена у зростанні свого впливу на Балканах, у завоюванні від Османської імперії вигідних в економічному відношенні берегів Чорного та Азовського морів.

З іншого боку, спершу військовий союз, а згодом поступова державна асиміляція частини Гетьманщини XVII ст. Росією, ліквідація окремих управлінських та соціальних структур Гетьманщини та Запорозької Січі впродовж другої половини XVII-XVIII ст., просування імперії все далі на південь, призвели до того, що значна частина сучасної української території також стала тереном переселення православних емігрантів. Позитивне ставлення до німецькомовних переселенців часів правління Катерини II, що була німецького походження, сприяли підтримці державою менонітської та власне німецької колонізації. У свою чергу, ліквідація козацького самоврядного устрою в межах Речі Посполитої та внутрішня політика цієї держави, теж накладали специфіку на етнічний склад та становище різних релігійних груп на українській території в її складі. Водночас свій вплив на етнічну історію окремих регіонів України і в цей період мала належність їх до Молдавії, Угорщини, або до Кримського ханства з Туреччиною.

Обставини формування етнічної структури населення у період Визвольної війни (революції) українського народу та Руїни (друга половина XVII ст.). У середині XVII ст. на українських землях проживали представники більше 20 народностей. З них найбільшими гру-

пами були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари, чехи. Під час Визвольної війни різко зменшується частка польських жителів (особливо шляхти й військових), єврейського населення. Зростає кількість росіян, стосунки яких з місцевим населенням були достатньо складними, і варіювалися від конфліктів до укладання шлюбів. У 1660-х рр. у Києві проживали вихідці з Білорусі та Молдови.

Військові події призвели до чергових хвиль міграцій. Частина українців переселялася до Слобідської України. Водночас там зростала чисельність і російського населення. Переселенню литовських татар до України сприяла московська окупація Литви у 1655-1660-х рр. Частими союзниками козацьких гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького, стають калмики, які уклали у 1655 р. військовий союз з Московією і залучалися останньою до боротьби проти Речі Посполитої та Кримського ханства. Їх компактне поселення виникло в 1670-80-х рр. біля Чугуєва.

На Правобережній Україні та у Південній Україні у другій половині XVII ст. важливу роль відігравали турки, татари. Це було пов'язано з активізацією експансії Туреччини в цей час, в результаті якої Поділля стало Кам'янецьким єялатом, з пошуком протекції Туреччини з боку козацтва, польсько-турецькими війнами, зростанням ролі кримських татар у політичній та соціальній історії українців. Татари кочували на Правобережжі у степових областях гетьманату П. Дорошенка та держави Б. Хмельницького.

Сучасники повідомляють про значну роль турецького населення Білгорода. За даними турецького мандрівника XVII ст. Евлії Челебі, у місті була мечеть султана Баязида, старовинна і проста на вигляд, мечеть хана Манглі-Гірея та ін. Свідок польсько-турецької війни 1670-х років, граф де Магделен так описував зміни, запроваджені турками у Кам'янці-Подільському: «Кафедральний собор, присвячений в. апостолам Петру і Павлу, було перетворено на мечеть імені його величності, церква яковітів – матері-султанші., руська – Мустафи-паші...». Крім того, він звернув увагу на те, що «Умань називалася турками і татарами Імамнія, тому що, як вони говорять, якийсь втікач-імам перетворив невеличке сільце на значне місто».

Козацька держава Б. Хмельницького, що розбудовувалася в умовах війни, яка велася серед іншого під релігійними гаслами, демонструє вибіркове ставлення до етнічних (етноконфесійних, релігійних) меншин на території України. Достатньо негативним було ставлення до католиків-поляків, до новонавернених в католицизм ще вчора православних, які переходили межу зверхності по відношенню до православних укра-

їнців, та євреїв-їудеїв. Ускладнювало ситуацію те, що війна поділила суспільство за політичними уподобаннями. Частина поляків, їудеїв переходили на бік Б. Хмельницького. Інша частина захищала інтереси Речі Посполитої.

На бік Б. Хмельницького у 1648 р. перейшли, як відомо, українські реєстрові козаки. Також переходять на бік повсталих під час облоги Бара так звані чемериси (черемиси) у 1648 р. Водночас частина чемерисів воює в рядах польського війська. З 1672 р., коли 2000 чемерисів перейшли на бік турок, їх можна побачити серед військ П. Дорошенка.

Достатньо радикальний характер мали вимоги Зборівської угоди з Річчю Посполитою 1649 р. Зокрема, євреї (їудеї) та католицькі ордени мали примусово бути виселені з території трьох воєводств – Київського, Чернігівського та Брацлавського. Крім того, на цій території не мало бути польське військо, а головні посади мали займати православні шляхтичі.

Складені у 1649 р. за Зборівською угодою «Реєстри (Реєстра) всього Війська Запорозького» стали предметом докладного вивчення істориків та філологів. У «Реєстрах» 1649 р. Ф. Шевченко, засновуючись на прізвиськах козаків, визначив, що козаки неукраїнського походження становили приблизно 6% війська (приблизно 2400 чоловік). Загалом вчені вказують на більше 20 (23 без українців) національностей, що були записані козаками.

Зокрема, під час війни, рятуючись від польського війська, або у пошуках кращої долі, на територію козацької України переходили білоруси. У «Реєстрах» до складу всіх 16 полків входили люди з прізвищами, які вказують на їх білоруське походження – Литвин, Литвиненко, низка прізвищ вказувала на населенні пункти, звідки походженням були козаки-білоруси: Биховець, Кричевець, Пінчук, Могильовець та ін. Всіх білорусів визначити важко, бо їх прізвища часто були подібні українським.

Білорус Іван Костирський був наказним гетьманом, генеральним писарем і суддею в Україні. Дрібний шляхтич з Білорусі Михайло Кричевський, перейшов на бік повсталих під час битви на Жовтих водах, був призначений Б. Хмельницьким полковником Київського полку, який територіально межував з білоруськими землями. Він же протистояв литовській армії, і, важко поранений влітку 1649 р. під Лоєвом, відмовився перейти на бік Речі Посполитої і заподіяв собі смерть. Дипломатичні доручення Б. Хмельницького виконував білорус Лук'ян Мозиря.

125 разів зустрічається в козацьких «Реєстрах» прізвисько Москаль та утворений на його основі патронім Москаленко. Їх носії, ймовірно, були вихідцями з Московського царства.

На боці Б. Хмельницького воювала й частина поляків. Серед них польська шляхта, ремісники, селяни тощо. Григорій Кунаков, московський посланець у Польщі, писав, що у реєстрових полках і до, і під час Визвольної війни були й залишилися 100-200 поляків. Найбільше їх було у старих правобережних полках. У Реєстрі згадуються наступні поляки: Стась Вольський, Ілляш Ляховчин, Кіндрат Ляшок та ін. З огляду на те, що дослідники вважають, що прості поляки асимілювалися з українцями у другому поколінні, то поляками вважають і козаків Леська Ляхненка, Яська Мазуренка та ін. Серед видатних польських шляхтичів на боці повсталих знаходився Станіслав Мрозовицький (Морозенко), що загинув 29 липня 1649 р. під час облоги Збаража. Як відзначив сучасник, «дуже жалкував за ним плебс». Поляки під час війни частково переходили у православ'я, про що згадував єрусалимський патріарх Паїсій, хоча, за даними інших джерел, козаки загалом не підтримували цей процес.

Під час війни значна міграція в Україну була з Молдавії та Валахії (Мунтенії). Вже восени 1648 р. під Львовом разом з українцями воював загін волохів під керівництвом Захарія Хмельницького. Сучасники на початку 1649 р. відзначали, що спільно з козаками воювали «молдавські да мунтянські люди». У «Реєстрах» записано більше 130 козаків з прізвищем Волошин та понад 50 Волошенко, Мультяненко та ін. Крім того, прямо вказують на східнороманське походження прізвища Балан, Басарабей, Мирча, Пинтя та ін.

Серби й болгари були в козацькому війську ще до війни (в Канівському полку – Фесько Болгарененко та ін.). Багато їх було в правобережних полках під час війни. Серед них Гордій Пугвич, Дмитрашко, Семен Думнич та ін. Всього близько 100 чоловік.

У «Реєстрах» вписані 11 греків (Оліфер Кгрек, Іван Грек та ін.). Також у «Реєстрах» записані 30 чоловік з прізвищами, що вказують на їх угорське походження: Мисько Венгерський, Угрин Старий та ін.

Чехи в Речі Посполитій і в українських землях з'явилися після поразки чехів від Габсбургів у 1620 р. Потрапили вони й до козацьких реєстрів (Яким Чехович, Розмисл Цирулик та ін.). Були записані в реєстри невелика кількість німців (Максим Циммерман, Ясько Німець та ін.) та шведів (Хведор Швед та ін.) Це були колишні польські жовніри та полонені.

У «Реєстрах» вписані й козаки єврейського походження. Сучасники відзначали, що частина євреїв хреститься й пристає до козацького війська. Севські воєводи доповідали про старшину – новохрещеного іудея,

який водив козаків проти польських військ. Серед прізвищ козаків, записаних в «Реєстрах», згадуються Іван Лейба, Іван Жидовкин, Демко Зраїтель та ін.

Частина прізвищ у «Реєстрах» циганського походження. Цигани почали переселятися на територію України, за твердженням сучасних дослідників, ще у XV ст. Ставлення до них часто поєднувалося зі ставленням до іудеїв і функціонували переважно негативні етнічні стереотипи. Однак в «Реєстрах» ми бачимо відображення демократичності козацтва під час Хмельниччини. Серед циганських прізвищ, що згадуються – Васько Циган, Герасим Циганин та ін.

Вірмени також були жителями українських земель в складі Речі Посполитої і взяли активну участь у подіях війни. Частина вірменів-міщан підтримала Річ Посполиту. Частина співчувала повсталим. Відомо навіть про бунт вірменів-католиків у Кам'янці у жовтні 1648 р. У козацькому війську вірмени були ще до війни. Серед прізвищ вірменського походження – Степан Вірменин, Макар Ормененко та ін.

Грузини, яких називали в Україні гуржій або гурджій, у більшості своїй втікачі з турецького та кримського полону, теж були вписані в «Реєстрах». Зустрічаємо, зокрема, такі прізвища, як Михайло Кгурджий, Грицько Груксин та ін.

Відомо, що кримські татари виступили в якості союзника Б.Хмельницького ще в 1648 р. В українському війську були наймані татарські загони. Ногайські татари згадуються у джерелах як представники незаможних верств, що з сім'ями перебували (кочували) на території України, займаючись торгівлею. Одним з її центрів була Умань. Російські посли, що побували в Умані у 1653 р., відзначали, що сюди з Криму, Очакова та ін. міст приїжджали «торгувати татари та вірмени», багато татар кочували поблизу міста.

«Реєстри» зафіксували перебування у козацтві татар (ногайців?). Зустрічаються такі прізвища козаків, як Татарин (десятки разів), Фесько Котлубай, Нарадин та ін.

У 1648 р. до Б. Хмельницького прибули 7 тис. черкесів. У «Реєстрах» зустрічаються прізвища Сепір Черкес та ін. Служили у козацтві також чемериси (черемиси, марійці). Достатньо значна кількість прізвищ вказує на турецьке походження козаків: 30 разів зустрічається прізвище Турчин, 24 – Турчиненко та Турченко тощо.

У другій половині XVII ст., коли релігія становила важливу складову національної ідентичності, у міжнародно-правових документах доби відображено ставлення козацьких урядів до неправославних: католиків,

протестантів, іудеїв. У статтях Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. не було пунктів, подібних пунктам Зборівської угоди 1649 р., водночас йшла мова про захист прав православних. У Гадяцькому трактаті 1658 р., що уклав з Річчю Посполитою гетьман І. Виговський, вказувалося на необхідність рівноправності представників православної релігії з католиками.

Інформацію про становище етнічних меншин в цей період і надалі можна отримати й при вивченні соціально-економічної політики окремих гетьманів. Так, відомий дослідник З. Когут вказує, що козацька адміністрація в Гетьманщині, за винятком І. Самойловича та І. Мазепи, не визнавала значення міст і обмежувала політичні права міщан, у число яких входили не тільки українці.

Особливості динаміки етнічної структури населення України наприкінці XVII – у XVIII ст. У цей період важливу роль відігравали соціально-економічні, політичні та культурні процеси, що відбувалися у Гетьманщині, Новій Січі, а також зовнішня та міграційна політика Російської імперії.

У Гетьманщині з кінця XVII ст. спостерігається певна стабілізація, пов'язана з діяльністю І. С. Мазепи. Очевидно, менше впливали міграції на ситуацію на Лівобережжі, де у XVII-XVIII ст. повільно засновуються населенні пункти, хоча і є відомості про так звані згони населення з Правобережжя на Лівобережжя у другій половині XVII ст., зокрема, за гетьманування Івана Самойловича. Їх наслідком було переселення як українців, так і неукраїнців. Перепоною на шляху переселення неправославного населення з Правобережжя стояв релігійний радикалізм ряду представників старшини, зокрема, миргородського полковника Василя Петровича Капніста. На територію Лівобережної України переселялися вихідці з Московського царства, Білорусії, Грузії, Молдавії та ін.

Перебування вихідців з різних земель на території України було пов'язано і з релігійними та культурно-освітніми причинами. Київ як центр православної культури з його потенційними можливостями надання православної освіти та забезпечення друку притягував до себе увагу представників грецького та південнослов'янських народів. Відомо, що у Київській академії навчалися представники сербського народу (близько 28 у другій половині XVIII ст.), серед яких діяч сербського національного відродження Іоанн Раїч, префект школи в Петроварадині (Новім Саді) Діонісій Новакович та інші.

Слід відзначити, що іноді важко визначити етнічну належність історичних персоналій цього періоду, як і більш ранніх, особливо якщо

людина залишила свідчення про подвійну лояльність. Зокрема, у літературі на Лівобережній Україні згадується «польської породи малоросіянин» Севастіян Колосов, дід якого був уродженцем Меджибожу.

Грузини переселялися з 1730-х рр. Тільки з Москви на Полтавщину переселилося близько 1500 чоловік. У другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні поширюється переселення із Західної Європи. Німецькі переселенці з'являються на Чернігівщині, у 1760-х рр. оселяються болгари на землі Києво-Братського монастиря.

Серед 7,8 тис. дорослих чоловіків (без військових та кріпаків), що присягали в Києві у 1742 р. спадкоємцю престолу Петру Федоровичу, було 129 «великорусів». У документі за 1766 р. у Києві згадуються поляки, болгари, серби, німці, «волоська», «цісарська», «саксонська», угорська, чеська національності (близько 200 чоловік). Зростала кількість протестантів. Загалом на 1766 р. іноетнічний елемент в місті складав, за підрахунками дослідників, 2,7%.

Провідна у лівобережній Гетьманщині козацька еліта не була повністю моноетнічною за походженням, при домінуванні українців. Водночас слід наголосити на тому, що представники різних етнічних груп зазнали добровільної української асиміляції, багато з них стали активними виразниками інтересів українського козацтва. Герцики, Марковичи були єврейського походження, Апостоли – молдавського, Капністи – грецького. Один з елементів одягу дружини П. Полуботка – сорочка – була типово черемиською (зберігалася в Полтавському музеї до 1919 р.).

Серед козацтва довгий час побутувала версія «хозарського» походження «козацького народу» (українців). Ми зустрічаємо відповідні свідчення й на початку XVIII ст., у літописі Григорія Грабянки, в Пактах та Конституціях прав і вольностей війська Запорозького Пилипа Орлика. Але й Семен Дівович вже у 1762 р. теж згадує «хозарську теорію». Слід враховувати той факт, що хозарів довгий час вважали слов'янами, як і українців. У другій половині XVIII ст. спостерігався відхід від пошуку хозарських предків, ймовірно, в умовах, коли козацтво перестали розглядати як народ, і почали бачити в ньому військо, а також в цей час науково доводиться неслов'янський характер хозарів. У XVIII ст. популярною в історіографії стає версія стосовно кавказького походження козаків від черкесів. Зростання її популярності знаходилося як у зв'язку з певною історичною традицією, так і з політикою Російської імперії у північнокавказькому регіоні, під час вироблення планів переселення Чорноморського козацького війська на Таманський півострів та Кубань.

Певною мірою етнічний та релігійний склад населення відображує зміст кодексу законів Гетьманщини «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Злочинам, які здійснювалися за участю представників іноетнічних груп, присвячений 30 розділ «Про циган, татар, жидів та інших невірних, про безчестя, рани та вбивство їх». Якщо злочин здійснювався проти циган (ромів), то покарання для посполитих мало бути вдвічі меншим, тому що вони, проживаючи в «Малій Росії», «волочаться по природі» як бродяги, не приносять користі «громаді», не відносяться до неї, та за своєю поведінкою є непостійні, і себе забезпечують «не стільки пристойною працею, скільки обманом, зі збитками та образою для народу». У цьому пункті відображені значною мірою давні негативні стереотипи стосовно циган (ромів), хоча у суспільстві реального ставлення до них було різним, про що свідчить входження циган під час Визвольної війни Б. Хмельницького до складу козацького війська. У кодексі йшлося про обмеження на постійне проживання в «Малій Росії» «жидів» та татар й інших «невірних». Вбивство «невірними» християн каралося не тільки каліцтвом та стратою, але й подвійним у порівнянні з християнами штрафом. Представляє інтерес запропонований у кодексі шлях до асиміляції «невірних»: якщо вони приймуть християнство, то мають бути визнані як шляхта та військового звання люди. Водночас самі вони не можуть займати ніякі чини, тільки їх діти, народжені вже у християнстві.

Більш радикальною за характером була позиція української політичної еміграції початку XVIII ст., що складалася з вихідців з лівобережної Гетьманщини. Вона намагалася протиставити свій політичний проект майбутньої України як свою альтернативу Гетьманщини у складі Російської держави, розбудовану на основі досвіду Національно-Визвольної війни (революції). Так, у «Пактах та Конституціях прав (законів) і вольностей війська Запорозького» (1710) гетьмана на еміграції Пилипа Орлика, який посилався на те, що Богдан Хмельницький вів боротьбу за православних, була заявлена доволі жорстка позиція щодо неправославних конфесій у майбутній православній Україні. У документі передбачалася заборона проживати в Україні іновірцям, відповідальність покладалася на гетьмана. На наш погляд, використання певний час Конституції П. Орлика на Правобережжі сприяло ідеологічному оформленню гайдамацького руху у випадках, коли його учасники користувалися гаслами боротьби проти всіх неправославних.

Особливості історії етнічних меншин в Україні за межами лівобережної Гетьманщини. У Російській імперії, крім Гетьманщини, іс-

нували ще дві автономії з різним устроєм, а саме Слобідська Україна та Нова Січ (1734-1775), яка займала значну частину Південної України. Чисельність населення Слобідської України різко зростає у XVIII ст., крім переважаючих за чисельністю українців, переселялися росіяни, білоруси, молдавани, серби, латиші, німці. Якщо у 1732 р. тут проживало 70 тис чоловік, то наприкінці XVIII ст. в регіоні нараховувалося вже близько 1 млн. чоловік. Перепис м. Харкова 1732 р. показує, що на 1732 р. на 4 тис. його жителів приходилось 62 великоросіянина, 21 греків та інших національностей. Іноді українці переселялися у слободи, засновані росіянами. На зміну в структурі населення впливала політика уряду Російської імперії по заохоченню переселення з Харківського намісництва до Кавказу.

У середині – другій половині XVIII ст. Російська імперія доклала спеціальних зусиль по залученню іноземних вихідців до заселення земель на північ від території Нової Січі. У XVIII ст. сюди переселяються серби, головним чином військові. Це було пов'язано з ліквідацією військового кордону в Австрії, де вони служили. Перехід до Угорщини був неуспішним, і православним сербам дала можливість імміграції Російська імперія, що потребувала у військових поселеннях на півдні держави. Найбільший потік прийшовся на другу половину XVIII ст., зі створенням Нової Сербії та Слов'яно-Сербії. Разом із сербами переселялися чорногорці. За чорногорців себе видавали й численні інші переселенці – македонці, болгар, «пословачені русини», албанці, молдавани, угорці, німці та ін. У грудні 1754 р. на території Нової Сербії знаходилося 2225 чол. З них сербів – 257, македонців – 124, болгар – 57, валахів – 1676, німців – 32, угорців – 78 і 1694 жінки. На думку О. Микитенко, у цих даних не були враховані тисячі солдатів регулярних полків з сербів, чорногорців та болгар. На чолі Нової Сербії стояв І. Хорват. Загалом називають цифру в 10 тис. сербських переселенців в Україну у XVIII ст. Вони зазнали швидкої асиміляції, що було відображено в дже-релах особистого походження – листах, в яких автори писали про те, що їх діти вже не визнають себе сербами. Незважаючи на це, південні слов'яни залишили свій слід в топографії міст-фортець. Так, частина Новомиргорода ще в XX ст. називалася Чорногорією.

Згідно указу від 18 жовтня 1762 р., можна було приймати розкольників у фортеці Святої Єлизавети та інші, якщо вони не були втікачами. 11 червня 1763 р. в Російській імперії було дозволено приймати до Нової Сербії для заселення степових місць, крім сербів, болгар, волохів та македонців «тих, що виходили з Польщі збігли не тільки малоросіян,

але й великоросійських та інших народів». Тим самим була легалізована реальна ситуація, що формувалася стихійно. Розкольники, що оселялися у Новослобідському козацькому поселенні, обкладалися 40-алтинним окладом, отримували право на торгівлю. У 1763 р. було дозволено переселятися й селянам-втікачам, за яких поміщики отримували компенсацію.

Важливе значення для стимулювання імміграції до імперії, в тому числі до українських земель в її складі, мали маніфести Катерини II 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р. Останній називався «Про дозвіл всім іноземцям, що приїжджають до Росії, поселятися в яких губерніях вони забажають та про даровані їм права». У маніфесті наголошувалося на тому, що природні багатства, наявність морів створюють сприятливі умови для розвитку торгівлі та промисловості. Було створено спеціальний орган управління – Канцелярію опікунства іноземних. Іноземці мали право записуватися в міщани, купці, селитися колоніями та містечками на вільних землях. Важливою умовою імміграції стала присяга у вірності підданству по своїй вірі та обрядам. Іноземцям гарантувалася свобода віросповідання, будівництва храмів, але вони не могли схиляти до своєї віри тих, що проживали у Російській імперії. Виключення було зроблено для мусульман, що жили в прикордонні, їх можна було навертати не тільки до своєї віри, але й до кріпацтва. Переселенці звільнялися від податків та повинностей на строк від 5 до 30 років. Держава гарантувала допомогу у заснуванні фабрик та заводів, особливо нових для Російської імперії.

Регіональні аспекти історії етнічних меншин. Південь України у XVIII ст. заселявся як стихійно, так і цілеспрямовано. У заселенні та колонізації регіону, поряд з українцями, що становили переважаючу частку населення, брали участь представники різних народів. Велику роль зіграла політика тих держав, які в різний час включали частини території півдня України.

Територія Нової Січі була об'єктом колонізаційної політики січової адміністрації. Як відзначав В. Кабузан, у 1740-1750-х рр. заселення Північного Причорномор'я головним чином здійснювалося за рахунок переселення вільних українських переселенців. Водночас на козацьких вольностях оселялися й представники етнічних меншин. Зокрема, завдяки впливу офіційної політики підтримки переселення сербів до Російської імперії, багато сербів було і в Новій Січі.

Представники різних етнічних груп потрапляли і до складу українських козацьких формувань на півдні України, що засновувалися вже

після руйнації Нової Січі. Зокрема, у Бузькому козацькому війську, яке переважно складалося з українців і багато зробило для заселення та господарського засвоєння Побужжя, дослідники нараховують на 1796 р. близько 20 % іноземного компоненту. В історіографії історії цього війська певне поширення набули концепції, що народилися під впливом версій, відображених в офіційних документах. Їх автори стверджували, що виникнення війська пов'язано з тим, що було турецьким урядом сформовано полк з молдаванів, волохів та інших християнських народів Османської імперії, який очолив польський емігрант полковник П. Скаржинський. У 1769 р. цей полк перейшов на сторону Російської імперії. Однак одеський дослідник І. Хіоні виступив із запереченням значної ролі іноетнічного елементу у створенні війська та відомостей про турецький полк. Він відзначав, що до основи майбутнього полку ввійшли, поряд з українцями (Нововербованого козацького полку), арнаути-волонтери головним чином з молдаван та волохів (за І. Хіоні). Серед військових керівників він вказує на російських офіцерів. Самого ж П. Скаржинського він характеризував як майора і як сина лубенського полкового сотника (що, на нашу думку, загалом не виключає колишнє польське походження сім'ї).

Внаслідок перебування частини південноукраїнських земель під владою Османської імперії та васальних по відношенню до неї Кримського ханства, з підпорядкованими йому ордами ногайських татар, Молдавського господарства, структура населення міст та сіл в цих субрегіонах півдня України відрізнялася строкатістю. Формування населення було значною мірою пов'язано з механічним приростом, в якому важливу роль зіграли не тільки стихійні переселення, але й спрямована поселенська політика урядів. З істориків про вплив політики Османської імперії та Кримського ханства на заселення півдня згадував ще А. Скальковський, у XX ст. на це вказував В. Кабузан та ін. З середини XVIII ст. відбувається заселення так званої Ханської України, де засновувалися україно-молдавські поселення, жителі яких сплачували данину кримському хану. Крім того, важливу роль у коливаннях в етнічній структурі мала внутрішня політика Російської імперії чи Речі Посполитої, яка «витісняла» певні групи населення з цих країн в регіон (наприклад, православних священиків, які тікали від унії, або «російських підданих», що не хотіли потрапити до пікінерів), а також податкова ханська політика, яка спричиняла еміграцію нових поселенців. З іншого боку, жителі Молдавського та Валаського князівств тікають за Дністер від своїх воєвод під турецький захист, за Дунай і Дністер здійснюють втечі й бол-

гари. Крім того, внаслідок переважно політики російського уряду, що обмежував політичні права українців, а також у зв'язку з формуванням політичної еміграції, ще з часів Петрика Іваненка (першого гетьмана Ханської України, 1695-1712) розпочалося переміщення й переселення козацтва на південь.

У джерелах є згадки, зокрема, про чинники формування та склад населення Ханської України – території між Південним Бугом та Дністром. Як з'ясував О. Серeda, наприкінці XVII ст. вона передана як хас (умовне поземельне володіння) Кримському ханству. Хан закликав до переселення й християнське населення, у тому числі волохів. У «Журналі Війська Запорозького» перекладача Андрія Константинова (1766 р.) йдеться про «тутешнього гетьмана» (Дубоссарського воєводу), колишнього перекладача Якуб-агу, завдяки якому поселена, зокрема, слобода Криве озеро. Серед отриманих Константиновим відомостей також згадується про те, що Олта (очевидно, Голта), Балта та інші слободи поселені ханом Крим-Гіреєм в різний час. Він відзначає, що «під час всієї моєї мандрівки ніде я російських підданих у татарських слободах не знайшов, але вони заселені волохами, вірменами, польськими українцями і жидами...». Водночас обмежується перебування в цих поселеннях мусульманського населення, щоб не погіршити стосунки з Російською імперією.

Свою специфіку мало й населення османських фортець та міст. Так, в Акермані (Білгороді-Дністровському) серед «махал» (районів міста) у 1793 р. згадувалися Вірменська, Грецька, Циганська, махала Хаджи Мустафа та ін. У місті також були цвинтарі: мусульманські, у тому числі XVI-XVIII ст., християнські при Грецькій та Вірменській церквах тощо. Про різноманітність населення свідчить також те, що в цей час в місті знаходилися християнські храми та мечеті.

На *Правобережній Україні*, що входила до складу Речі Посполитої, значну групу становили поляки. Наприкінці XVIII ст. зросла чисельність вихідців з Молдови. У Галичині наприкінці XVIII ст. не українці становили 15,6% населення. Серед них були німці, поляки, євреї, вірмени та ін.

У вказаний період територія Правобережної України була спустошена. Історики XIX та початку XX ст. (П. Куліш, О. Сфименко, В. Антонович) визнавали безперечним фактом перетворення цієї території в пустелю й полемізували між собою лише з приводів шляхів та чинників заселення. Радянські історики О. Баранович та О. Компан стверджували, навпаки, що регіон був добре заселеним, тут займалися землеробством та тваринництвом.

У сучасній історіографії знову відроджується теорія існування значного переселенського процесу на Правобережжі у вказаний період. О. Гуржій поділяє думку про запусіння Правобережжя у другій половині XVII-XVIII ст. Він же заперечує роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України.

Соціально-економічний занепад Правобережної України зафіксований у різних за типом джерелах. В універсалі І. Самойловича від 1682 р. гетьман називає цей регіон «запустілим». Серед причин – масовий згін населення його сином Семеном Самойловичем у березні 1679 р. за допомогою 40 тис. російсько-українського війська. Як повідомляв гетьман Малоросійському приказу, «всі жителі ржищівські, канівські, корсунські, стародубські, мошенські, драбівські, білозерські, таганківські, черкаські на цей бік зігнані, і від ворога відхилені, а міста й села, містечка і присілки їх, де вони раніш жили на тому боці, всі без останку спалені». Запустіння підтверджує й козацький літописець Самійло Величко.

Брацлавське воєводство та центральна й південна частини Київського зазнали найбільшого спустошення у другій половині XVII ст., оскільки протягом тривалого періоду були театром військових дій. Процес заселення активізувався з припиненням воєнних дій. Переселенці з різних земель Речі Посполитої, Лівобережної України, Валахії та ін. переселялися до Брацлавського, Вінницького, Київського, а з 1699 р. Кам'янецького й Летичівського повітів. На початок XVIII ст. ці процеси набули масового характеру.

Наявність значної кількості населення на території Подільського воєводства на початку XVIII ст. можна пояснити двома причинами – заселеністю Поділля на час турецького панування в райі та інтенсивним переселенням підданих панами. Участь у заселенні брали втікачі, магнати й шляхта. Магнат Замоїський «спровадив залежних селян аж з-над Вісли, Сенявський і Ржевуський – з околиць Перемишля і Санока, всі Любомирські – з Мазовії і Волохівщини». На Вишенському сеймі 1701 р. було прийняте рішення про покарання осадчих, «які виводять підданих на слободи».

Тимчасове відродження козацтва в Речі Посполитій з 80-х рр. XVII ст. відбувалося як за рахунок покозачення значної кількості українського населення, так і втікачів з інших земель (поляків, білорусів, молдаван тощо), які селились у південних та південно-східних окраїнах Правобережжя й оголошували себе козаками.

Північна Буковина. У другій половині XVII ст. продовжується переселення у Північну Буковину (що знаходилася у складі Молдавського князівства) молдавських феодалів. Наприклад, боярину Георге Урсаке належало 102 села. Хотинський пиркалаб Мирон Костин (1660-1664) володів 89 селами або частинами сіл. Багаті володіння належали Йордаке Кантакузіно. У Північній Буковині ще проживали цигани-холопи, що переважно працювали в господарствах буковинських монастирів.

Висновки. Отже, в період, що розглядається, відбувалися кардинальні зрушення в етнічному складі населення України під впливом подій Визвольної війни. Під час стабілізації територія Гетьманщини та Слобідської України, Південної України у XVIII ст. стають привабливими для переселення представників різних етнічних груп. На Правобережній Україні на переселенські процеси впливає політика Османської імперії, Речі Посполитої. Період, що розглядається, дає можливість познайомитися з інтеграцією не тільки до українського суспільства, але й державності різних релігійних та етнічних груп, перебування та становище яких мало власне правове оформлення в Гетьманщині. Необхідно відзначити, що у XVIII ст. південь України стає об'єктом особливої зацікавленості з боку Російської імперії, що призводить до державно-політичних змін, які, у свою чергу, викликають міграції та мають наслідком зміни в етнічній структурі суспільства.

Контрольні питання:

1. Яку кількість етнічних груп на території України середини XVII ст. називають дослідники?
2. У чому полягала особливість участі представників різних етнічних груп у Визвольній війні українського народу другої половини XVII ст.?
3. Представники яких європейських народів входили до козацьких «Реєстрів» 1649 р.?
4. Представники яких східних народів входили до козацьких «Реєстрів всього Війська Запорозького» 1649 р.?
5. Яким було ставлення у козацькій державності до неправославних?
6. Чи зазнавали представники іноетнічних чи певних релігійних груп правових обмежень в Україні у XVII – XVIII ст.?
7. Яким чином етнічний склад населення козацької України відображений у правових пам'ятках XVIII ст.?

8. Визначте, на підставі матеріалу лекції, представники яких народів проживали поряд з українцями в Гетьманщині та Слобідській Україні.

9. Яким чином Російська імперія впливала на формування етнічної структури населення півдня України у XVIII ст.?

10. Які головні правові акти Російської імперії стимулювали у XVIII ст. міграцію представників різних етнічних груп на територію України?

Тести:

1. Якого етнічного походження був засновник відомого роду Капністів?:

- а) грецького;
- б) польського;
- в) єврейського;
- г) німецького.

2. Чи розглядалися в «Правах, по которым судится малороссийский народ» (1743) питання щодо іноетнічного та іновірного населення українських земель?:

- а) Так;
- б) Ні;
- в) передбачалося, але при обговоренні цього кодексу в уряді відповідний артикул було вилучено.

3. Яка подія в історії України другої половини XVII ст. стала передумовою помітних змін в етнічній структурі суспільства?:

- 1) Андрусівське перемир'я 1667 р.;
- 2) Національно-визвольна війна (революція) українського народу 1648-1676 рр.;
- 3) підписання Глухівських статей;
- 4) зміна столиці Гетьманщини.

4. Яке джерело, на думку Ф. Шевченка та інших дослідників, є важливим для ознайомлення з участю представників різних етнічних груп в історії українського козацтва?:

- 1) Переписні листи 1654 р.;
- 2) Перепис населення України 1666 р.;

- 3) літопис Григорія Грабянки;
- 4) «Реєстри Війська Запорозького» 1649 р.

5. Який іноземець, що побував в Україні у 1670-х рр., залишив відомості стосовно перебування турок в Кам'янці (Подільському)?:

- 1) Граф Де Брежі;
- 2) Гійом де Боплан;
- 3) граф де Магделен;
- 4) П'єр Шевальє.

6) Хто мав покинути територію козацької православної автономії, згідно умовам Зборівської угоди?:

- 1) вірменські купці;
- 2) єврейське населення;
- 3) польські військові;
- 4) білоруські міщани.

7. Приведіть у відповідність козацьке прізвище та можливу належність його носія до певного етносу:

- 1) Волошин; 2) Кіндрат Ляшок; 3) Литвин; 4) Кгурджий.
- А) грузин; б) молдаванин; в) білорус; г) поляк.

8. Які етнічні меншини згадуються у складі населення Києва у 1766 р.?:

- 1) німці;
- 2) грузини;
- 3) угорці;
- 4) поляки.

9) Яке, за етнічним походженням, населення переважало на території Нової Сербії у грудні 1754 р.?:

- 1) серби;
- 2) волохи;
- 3) болгары;
- 4) німці.

10) Який, на думку Григорія Грабянки, Пилипа Орлика та Семена Дівовича, був предок у «козацького народу»?:

- 1) чорні клобуки;

- 2) черкаси;
- 3) хозари;
- 4) бродники.

Джерела та література:

Джерела:

1. «Оповідь про те, що відбулося під час війни з Польщею аж до року 1676» за «Османським дзеркалом» Ле Магдалена // Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. – Одеса, 2011. – С. 7-69.
2. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах / упоряд. та ред. Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2000. – 372 с.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол. : О. М. Мироненко (голова) та ін. ; НАН України. Інститут держави і права ім В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 548 с.
4. Реестра Всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – Москва, 1875. – 34, 337 с.

Література:

1. Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст.: залоги й їхній склад=Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların uyarısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu – XIX. Yüzyıl başları) / Олена Бачинська= Olena Baçinska. – Одесса : Астропринт, 2013. – 167 с.
2. Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины / Саул Яковлевич Боровой // Исторические записки. – 1940. – Т. 9. – С. 81-124.
3. Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. / О. І. Гуржій // УІЖ. – 1993. – № 3.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право / Олександр Іванович

- Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.
5. Завгородній Ю. Ю. Україна і буддизм: до історії контактів (XVII – початок XX ст.) / Ю. Ю. Завгородній // Східний світ. – 2000. – № 2. – С. 134-141.
  6. Климко А. И., Шевченко А. А. Этнодемографические и культурные процессы в городах европейской части СССР / А. И. Климко, А. А. Шевченко // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987.
  7. Когут З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / Зенон Когут. – К. : Основа, 1996. – 317 с.
  8. Красножон А. Історична топографія фортеці та міста Акерман у 1770-1793 рр. / Андрій Красножон // ЧМ. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 16-24.
  9. Микитенко О. О. Фольклорні спогади про втрачений етнос: сербські поселення в Україні / О. О. Микитенко // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. – К. : Вежа, 1995. – С. 95-102.
  10. Муляр А. М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / А. М. Муляр // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 94-101.
  11. Непокупний А. П. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. : («Реєстри всього Війська Запорозького» 1649 р. і мовно-територіальні контакти) / А. П. Непокупний, Є. С. Отін, Є. В. Горська та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 150 с.
  12. Новікова Л. «Хозарський слід» в історії козацтва: до питання про зміну уявлень на зламі епох (на основі джерел раннього модерного періоду) / Людмила Новікова // ЧМ. – Одеса, 2016. – Вип. 11. – С. 69-82.
  13. Новікова Л. До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. / Людмила Новікова // ЧМ. – Одеса, 2015. – Вип. 10. – С. 56-68.
  14. Середа О. Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету // ЧМ. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 57-72.
  15. Хіоні І. До історії Бузького козацького війська / І. Хіоні // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 59-64.
  16. Христов Х. Деякі питання культурних зв'язків південнослов'янських країн та України до 70-х рр. XIX ст. / Х. Христов // УІЖ. – 1963. – № 4. – С. 73-75.

Тема 4. ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ (1770-і рр. – ПОЧАТОК XX ст.): ЗАГАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Завершення існування Гетьманщини, Нової Січі, Кримського ханства, поділи Речі Посполитої та розширення кордонів Російської імперії за рахунок етнічних українських та білоруських територій, імперська політика сприяли формуванню нових передумов для розвитку етнічної ситуації в Україні, для появи нового досвіду співіснування різних етнічних груп, нових умов для активності їх представників у соціально-економічній та політичній сферах тощо. Важливе значення мало й те, що нова епоха була тлом для творення сучасних націй, у тому числі української, польської та ін. Російська імперія, у свою чергу, ставила перед собою завдання інкорпорації та соціокультурної асиміляції приєднаних національних груп та їх суспільної верхівки. Свою специфіку мала й ситуація в українських землях Австрійської імперії

Динаміка етнічного складу населення. Регіональні особливості. Значну роль продовжувала відгравати офіційна колонізація, підтримувана урядом. У 1795 р. уряд знову декларує пільги для іноземних переселенців. Особливо важливим був указ від 2 жовтня 1795 р., за яким засновники фабрик, заводів, магазинів тощо у Катеринославській та Вознесенській губерніях додатково звільнялися від податків.

Російська імперія продовжувала створювати спеціальні державні органи для керівництва переселенським процесом. Так, у 1800 р. була створена Контора опікуництва новоросійських іноземних поселенців. Велику роль зіграли окремі чиновники, наприклад, головний суддя С. Контеніус.

20 лютого 1804 р. вийшли нові правила для прийому колоністів. Акцент робився тепер на майнову забезпеченість переселенців (кожний дорослий чоловік мав мати капітал чи товар на 300 гульденів) та господарські вміння в сільському господарстві чи ремеслі. Кількість переселенців визначалася у 200 сімей на рік. Головним районом переселення став південь України (Новоросійський край), портові міста. Пільгові роки скорочувалися до 10, земельний наділ становив 60 дес. на сім'ю. Уряд також забезпечував переселення.

У березні 1818 р. було створено Піклувальний комітет над іноземними поселенцями південного краю Росії. Політика уряду стосовно іноземної колонізації залежала від політичної ситуації, земельних ресурсів, економічних інтересів тощо. Тому періодично колонізаційні про-

цеси офіційного характеру призупинялися, регулювалися. Зокрема, з 1820 р. іноземна колонізація була призупинена.

У 20-30 рр. XIX ст. головним районом заселення була Херсонська губернія.

Важливе значення для активізації переселень на територію України у другій половині XIX ст. мало скасування кріпацтва. Так, у цей період, в умовах дальшого зростання потреби у робочій силі, відбувалось масове переселення чеського населення на територію України. Головним чинником переселення був пошук роботи. Переселенці переважно оселялися в повітах Волинської губернії. До 1914 р. на Волині зосередилося 27670 з 44433 чехів, що проживали на Україні. Поширюється спеціальний термін «волинські чехи». Переселення робітників і підприємців стимулювало заснування й діяльність промислових та транспортних об'єктів. Наприклад, чехи прибули до Києва на будівництво південно-західної залізниці, з представниками цієї етнічної групи пов'язано й заснування у місті заводу «Гретер і Криванек» (1882), що виробляв устаткування для цукрової промисловості та ін.

Представники українського національного руху приділяли значну увагу питанню так званої етнографічної території України (в умовах відсутності тоді державної території), кількості на ній українців та не українців. Цей підхід зіграв свою важливу роль в історії України згодом, у революційний період 1917-1921 рр. У 1918 р. вийшло дослідження М. Кордуби «Територія і населення України» (Відень, 1918), присвячене аналізу складу населення етнічних українських земель на 1914 р. Автор розглянув загальну та по регіонах кількість населення та його етнічну структуру, подавши свої висновки у вигляді статистичної таблиці по краям, губерніям та повітам. Разом українська територія («поверхня етнографічної України»), за обчисленням М. Кордуби, складала 739 162 км кв., включаючи, зокрема, Холмщину, Ставропілля та ін. (с. 3). Її населення на січень 1914 р. становило 46 012 000 чоловік («душ»). З них «на російську Україну» приходилося 39 604 500, на австрійську – 5 839 000, на угорську – 568 500 чоловік. З 46 012 000 представники національних меншин складали 13 350 000 чоловік, українці – 32 662 000 (71 %) (М. Кордуба вважає це мінімально можливою кількістю). Кількість представників основних груп національних меншин на окресленій М. Кордубою етнографічній території України була наступною:

Росіяни – 5 376 800 (11,7 %)

Поляки – 2 079 500 (4,5 %)

Євреї – 3 795 760 (8,2 %)

Німці – 871 270 (1,9 %)

Волохи – 435 540 (0,9 %)

Болгари – 159 240 (0,3 %)

Греки – 104 780 (0,2 %)

Вірмени – 39 400 (0,1%).

Регіональний аспект історії етнічних меншин. Розселення етнічних груп мало свою специфіку в залежності від регіону. За підрахунками М. Кордуби, на 1914 р. на території, визначеній ним як українська етнічна, у регіонах, виділених на основі адміністративного поділу Російської імперії, населення розподілялося натспуним чином: у Холмській губ. з 841 800 чоловік не українців було 394 150, у Київській губернії з 4 792 500 – 1 046 190, у Волинській губернії з 4 189 000 – 1 252 920, у Подільській – з 4 057 300 – 774 620, у Чернігівській з 2 234 700 – 184 350, у Полтавській з 3 792 100 – 268 380, у Харківській з 3 416 800 – 673 090 тощо.

За узагальненнями в сучасній науковій літературі, на Правобережній Україні перед Першою світовою війною проживало близько 15 853 100 чоловік. Українці становили 11 531 220 осіб, євреї – 2 047 890, росіяни – 770 290, поляки – 740 000, німці – 354 340. Серед малочисельних груп були вже згадані чехи, білоруси, молдавани та ін. В той же час у Східній Галичині в Австро-Угорщині за переписом 1900 р. мешкало 3,6 млн. греко-католиків, 614 тис. іудеїв. За мовою спілкування україномовне населення становило 2,9 млн. чоловік, польськомовне – 1,5 млн., німецькомовне (у тому числі на їдиш) – 175 тис. чоловік.

Південна Україна. Серед регіонів, які мали найбільш складну етнічну структуру населення, вирізнялася Південна Україна. Ще зі сторінок творів одеського історика А. Скальковського населення півдня України (Новоросійського краю та Бессарабії) постає як багатоетнічна спільнота, що складалася з малоросів, козаків, росіян, греків, болгар, молдаван, євреїв, німців, вірмен, арнаутів, сербів, швейцарців, поляків, французів, білорусів, ногайців, циган, волохів, кримських татар, албанців. Окрему увагу історик звертає й на різницю конфесій: меноніти, старообрядці, православні, католики. Така історіографічна оцінка етнічної структури населення Південної України відповідала в загальних рисах фактичному становищу.

В умовах активізації політики Російської імперії в Північному Причорномор'ї, зменшується кількість татарського та турецького населення в ареалах, що входили до кінця XVIII ст. в сферу впливу Кримського ханства та ногайських орд.

За підрахунками Я. Бойка та Н. Данилової, на 1782 р. на півдні (очевидно, у тій частині, що входила на той час до складу Російської імперії) переважали українці (71,5% або 144754 особи), на другому місці були росіяни – 9,1% та молдаване (8,99%). Вірмени складали 3,5%, греки – 4,32%. Менше одного відсотка кожна становили групи сербів, поляків, болгар, циган, татар і калмиків, німців, угорців, євреїв. Всього дослідники нарахували 15 етнічних груп.

Поліетнічним було населення Криму, де проживали татари, греки, вірмени, караїми, ногайці та ін.

У процесі завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я, в результаті російсько-турецьких воєн, населення півдня збагачується представниками болгарської етнічної групи. Найбільш масове переселення болгар відбувалося у зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. Після переселення 1828-1834 рр. у Буджаці було 83 колонії задунайських переселенців. У 1832 р. було створено Управління задунайських переселенців.

Події російсько-турецької війни 1768-1774 рр. мали велике значення для збільшення на території України грецької діаспори. Найбільший приток греків прийшовся на період з 1775 до 1812 рр. Навколо Одеси були створені грецькі військові формування. Значні грецькі громади були в Миколаєві, Ізмаїлі, Акермані, Рені, Кам'янці-Подільському та ін., значна кількість греків проживала у селах в Бессарабії.

Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. переселенці з внутрішніх губерній не отримували державну допомогу для переселення, хоча для казенних селян передбачалося наділення землею на чоловічу душу 15 десятин (1800), безкоштовна видача лісу (1805). Уряд керувався бажанням забезпечити робочими руками та прибутками внутрішні губернії. У 1796 р. були заборонені вільні переходи селян на півдні та з інших губерній на південь.

Відповідно все більше уваги приділялося іноземним переселенцям. У 1802 р. вийшов указ про поселення на півдні «греків та болгар, що вийшли з Туреччини». Вони майже звільнялися від перебування війська, отримували звільнення від повинностей на 10 років, могли не служити ні у воєнній, ні у цивільній службі, отримували державну позику на 10 рр., виплата якої розтягувалася на наступні 10 років.

Росіяни на півдні були представлені членами різних сект. З початку XIX ст. на правому березі р. Молочної оселялися духоборці та молокани. На 1820 р. духоборці заснували 9 поселень. За духоборцями почалася іноземна колонізація території в районі річок Молочної та Берди.

У 1820-х рр. молокани, вислані з Тамбовської та Астраханської губерній, заснували свої поселення в Бердянському повіті. У 1841-1843 рр. 2500 духоборці були за пропаганду свого вчення серед православних вислані до Закавказького краю. На їх місце прибували інші переселенці з Росії та України. Переселенці з Росії не завжди були етнічними росіянами (наприклад, мордва).

Важливу роль в розвитку економіки півдня України зіграло переселення менонітів. Початок було покладено у 1788 р., коли вони оселилися на лівому березі Дніпра, між р. Конкою та Каховкою. За підтримки Г. Потьомкіна, меноніти були переведені на острів Хортицю, колишні козацькі володіння, що згодом критикував Т. Шевченко та радикальні представники пізнішого українського національного руху.

У 1803 р. відбувалося переселення як менонітів, так і німців-лютеран та католиків з Вюртемберга, Баварії, Бадена та ін. В районі р. Молочної поселенці отримали близько 180 тис. дес. Поселення було територіально розділене за конфесійною ознакою: на лівому березі поселені меноніти, на правому – католики та лютерани. Німецькі делегати подали прохання царю про наділення тими ж правами, як переселенці в 1760-90-х рр., що отримували пільги за маніфестом 1763 р. (звільнення від податків на 30 років, 54-60 дес. землі на сім'ю тощо). Переселення отримало фінансову та урядову підтримку на рівні губерній та краю.

Слід відзначити, що до 1861 р. заселення Південної України здійснювалося головним чином з території Лівобережної та Правобережної України.

Після 1861 р., тобто скасування кріпосного права, рухливість сільського населення значно зростає, і на південь України активно переселяються представники 47 губерній європейської частини Російської імперії, зокрема, з Центрального чорноземного району та Білорусі (як місця виїзду), хоча першість серед переселенців тримали українці Лівобережжя, українці Правобережжя були на третьому місці.

Я. Бойко вважає, що на півдні України у 1861 р. проживало 2 612 685 чол., у 1886 р. – 4 861 992 чол., приріст склав 86%, у тому числі за рахунок офіційного та самовільного заселення – 19,1%. По повітах регіону на 1897 р. (розрахункова кількість) проживало 107 916 мігрантів Центрального чорноземного району, 34 426 вихідців білоруських та 2882 прибалтійських губерній. По губерніям українців – 56,1%, росіян – 21,4% білорусів – 0,7%. Найбільше росіян – 27,9% – в Таврійській губернії. За переписом 1897 р., переважна більшість переселенців (2/3) оселилися у сільській місцевості.

Переселенці сприяли включенню цілих земель до господарського обігу, виникали нові поселення, моноетнічні та змішані. Для прикладу можна згадати про заснування у Маріупольському повіті Катеринославської губернії вихідцями з Полтавської та Рязанської губерній хутора Волонтерівський.

Іноді іммігранти оселялися в поселеннях, які залишили попередні жителі. Зокрема, у Бердянському повіті у с. Дмитрівка, яке залишили ногайці, що переселилися до Туреччини, у 1861 р. поселилося 500 ревізьких душ з Курської губернії.

У Дніпровському повіті на початку 60-х рр. XIX ст. виникли групи моноетнічних поселень молдаван. У 1861 р. в одну з волостей (Першо-Костянтинівську) переселилося 300 сімей, у 1862 – 240. Переселення молдаван продовжувалося і надалі, у 1870-х рр.

Економічний результат праці селян-переселенців полягав у розширенні зернового виробництва в приватновласницьких господарствах півдня.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. скорочується офіційна аграрна колонізація, а в міста зростає хвиля переселення в 1890-х рр., у зв'язку зі зростанням попиту на робочі руки. Поліетнічний характер населення зростає і за рахунок іноземних іммігрантів. На 1897 р. на території Херсонської губернії знаходилися уродженці більше 37 іноземних країн, Катеринославської – 36, Таврійської – 32.

У Катеринославській губернії, за даними перепису, жителі-неукраїнці становили 31,1% (українці – 68,9%), Херсонській – 46,5% (українці – 53,5%), Таврійській – 57,8% (українці – 42,2%). На території Херсонської губ. проживали представники 57 етнічних груп, Катеринославської – 45, Таврійської – 39.

Поліетнічним був склад населення півдня Бессарабії (Буджака). О. Бачинська звертає увагу на турецьку складову населення турецьких фортець, яка в обставинах російсько-турецької війни 1806-1812 рр. зазнала кількісних змін. Це було наслідком виселення турецьких військовополонених з Акерману, Кілії, Рені та ін. Певна частина з них згодом повернулася. У документах за 1807 та 1810-1811 рр. відображені дані стосовно полонених та інших турок Акермана, Кілії, Томарова, Ізмаїла тощо. Так, в Ізмаїлі після допливу нових переселенців під час війни українці та молдавани складали по 34%, турки (мусульмани) – 10,3%, а також перебували росіяни, вірмени, болгары, євреї, греки, цигани, поляки.

Л. Циганенко, в свою чергу, наводить інформацію стосовно мешканців Ізмаїла (фортеці та передмістя Тучкова) у 1811-1812 рр. На 1812 р. у

передмісті Ізмаїльської фортеці існувало понад 1 500 будинків та крамниць, які належали вірменським, грецьким, українським, болгарським, єврейським переселенцям. На території Ізмаїльської фортеці, окрім вірмен, молдаван, євреїв, на початку XIX ст. мешкали ще українці, греки, росіяни та роми. Загальна кількість цивільних мешканців фортеці в цей період становила 663 особи. Поряд з фортецею активно будувалося нове місто Тучков (Ізмаїл), в якому на той час проживало майже 7 тис. осіб, більшість з яких (понад 33%) була представлена українцями.

За переписом населення Аккермана 1808 р., у місті проживало: вірмен – 38,2%, греків – 18,9%, українців – 11,2%, росіян – 2,7%, болгар – 10%, молдаван – 9,4%. Інші 9,5% – це євреї, цигани, поляки, турки. З них тільки 55,5% складали «давнє населення». Всі інші – наслідки недавніх міграцій з навколишніх територій.

Як поліетнічний регіон, постає Бессарабська область і у праці протоієрея Петра Куницького, що вийшла у Петербурзі у 1813 р. Корінні жителі на новоприєднаній до Російської імперії території, за його висновком, молдавани. Крім того, є люди й інших «націй» (так у джерелі, надалі термінологія джерела зберігається): великоросіяни, малоросіяни, болгар, греки, вірмени, цигани і жида. «Великоросіяни, Малоросіяни займаються більше хліборобством та скотарством, а Греки, Вірмени і Жида торгівлею. Цигани ж тим, що їх пани робити змушують, бо в Молдавії вони взагалі селяни». Стосовно євреїв (їудеїв) П. Куницький відзначав, що їх «велика кількість у всіх тутешніх містах та містечках». Як православний священик, П. Куницький звертає увагу на перевагу православних та наявність кількох старообрядницьких поселень, а також на те, що бувають заїжджі римо-католики німці та поляки. Протоієрей відзначає толерантність населення: «...всі іноземці терпимі». Водночас цей автор вказує на те, що, завдяки туркам і татарам, які проживали тут до 1807 р., до цього часу домінуючим було у Бессарабії та Хотинській окрузі мусульманство. Однак турки та татари пішли за Дунай, повернулися тільки кілька сімей, які виявили бажання прийняти підданство Російської імперії. Що стосується звичаїв, то, як відзначає П. Куницький, «скільки тут націй, стільки й звичаїв. Однак всі пристосовуються до молдавських звичаїв та мови». Він вказує на взаємовплив культур, що виявлялося в місцевому одязі, в якого багато рис, подібних з козацьким українським одягом. Це не стосувалося верхівки, бояр, які з певного часу стали сприймати греко-турецький одяг та звичаї.

Російська імперія по приєднанні Бессарабії, враховуючи склад населення та поширену мову традиційних законів (молдавську), певний час

сприяла збереженню місцевих особливостей. Однак вже з 1828 р. можна побачити інкорпораційний характер політики імперії щодо регіону.

Перебування представників різних етнічних меншин відбивалося у топографічних назвах, практично не збережених дотепер. Наприклад, за повідомленням М. Надєждіна, у першій половині XIX ст. у Дніпровському повіті дві коси (острови) – Джаральгач та Тендра – та частина узбережжя були віддані іноземцю Рув'є, який займався вівчарством. З огляду на те, що Рув'є використовував головним чином робітників, викликаних з Франції, це узбережжя місцеві жителі стали тоді також називати Францією.

Кримський півострів почав заселятися українцями та росіянами з кінця XVIII ст., а особливо з 60-х років XIX ст.

Після взяття Бендер російськими військами у жовтні 1769 р., турецькі війська відійшли за Дунай, залишивши ногайців напризволяще. Ситуацією скористалася Російська імперія, через своїх урядовців та агентів кошового отамана П. Калнишевського запропонували їм вступити в підданство на правах калмиків та кабардинців, яким збережено їх закони. Ногайці поселилися на старі кочів'я від м. Азова до р. Кам'янки. Орди Північно-Західного Причорномор'я переселилися на Кубань у 1771 р., приазовські ногайці – у Прикавказзя у 1840-х рр.

Після приєднання Криму почалася еміграція татар, що посилилася після заяви Г. Потьомкіна, що уряд не заперечує. Зупинено переселення було тільки за герцога А.-Е де Рішельє у 1804 р. Переселенські процеси в умовах активізації військової політики Російської імперії на півдні почалися на територію Криму ще з 1774 р. У 1775 р. біля Керчі поселені албанські греки, що допомагали під час війни Російській імперії. У 1778 р. було виселено більше 30 тис. християн (греків, вірмен) з Криму, переважно у Приазов'я. Албанські греки були поселені як грецький батальйон в м. Балаклаві та деяких селах, зокрема, Балта-Чокрак.

На 1783 р. в Криму проживало 140 тис. чоловік. З них татар – 78,7%, греків та вірменів – 17,2 %, циган – 2,1%, євреїв, караїмів, кримчаків – 2% та ін. У 1796 р. на півострові знаходилося 1583 переселенця чоловічої статі з українських та російських губерній, перед Східною війною їх кількість досягла 15 000 чол.

У зв'язку з Кримською (Східною) війною 1853-1856 рр. відбувається масова еміграція кримських татар до Османської імперії. Було залишено 867 сіл (141 667 осіб). У подальшому відбулася репатріація, розвиток кримськотатарського національного руху в межах Російської

імперії. На 1917 р. на півострові нараховувалося 809 тис. чоловік, представники 34 націй.

Особливості структури населення Донбасу як нового промислового регіону. З кінця XVIII до 1858 р. населення Донбасу зростає більш ніж у 2,5 рази. Етнічний склад неукраїнського населення був достатньо строкатим: за ревізією 1858 р. на Донбасі проживали представники 8 національностей. Вони до реформ в Російській імперії зберігали різницю в соціально-економічному відношенні, культурну замкненість. Модернізація суспільства, міграції сприяли зростанню кількості різних етнічних груп на Донбасі. Велику роль зіграла трудова міграція, особливо з початку 1870-х рр. Внаслідок цих процесів етнонаціональний склад пролетаріату відрізнявся домінуванням росіян. Велику частину населення пореформеного часу складали сезонні працівники й селяни-відходники, які не залишалися практично в регіоні. Сприяли можливості імміграції представників різних етнічних груп формування великих транспортних вузлів та урбанізація. Наприкінці першої чверті XIX ст. вільні землі в Донбасі закінчуються, уряд переходить до політики стримування переселень, відбирання «незасвоєних» земель у колоністів (греків).

Наприкінці XIX ст. сформувався Південний гірничопромисловий район. Одним з важливих факторів стали іноземні інвестиції, які вливалися сюди завдяки пільгам з боку уряду. Робітники залучалися переважно не місцеві. Серед причин, чому українці не полишали землегосподарських занять і не поповнювали склад робітничого класу, дослідники називають наступні: тяжкий побут робітничих селищ, де поширювалися хвороби й панувала бідність. Більшість робочої сили копалинь та промислових підприємств становили сезонні робітники – малоземельні чи безземельні селяни російських губерній. Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки (Донецька) були прийшлими з Московської губернії.

Сільське населення Донбасу мало свої особливості. Більшість аграрної колонізації Донбасу становили українці. Основна маса російських селян прибула на Донбас з Курської, Орловської та Тульської губерній. Селяни переважно оселялися у Бахмутському повіті. Значна кількість переселенців-селян була з Білорусі та Прибалтики.

За переписом населення 1897 р. на Донбасі мешкали вже представники 30 етнічних груп. 46,7% переселенців до Донбасу були вихідці з російських губерній, 37,9% – з українських, 0,8% – з білоруських, 1,8% – Кавказу.

Як відзначають дослідники, етнічна поселенська структура Донбасу виглядала доволі строкато: лютеранські та католицькі колонії у межиріччі р. Мокрі Яли та її притоку, на межі з Азовським козацьким військом. На території колишньої Слов'яносербії, поступово асимілюючись, проживали нащадки сербів, волохів, молдаван, болгар, чорногорців. Навколо Маріуполя та біля Юзівки компактно проживали дві групи грецького населення, поруч з ними уряд влаштував у 1846-1850-х рр. 17 колоній євреїв-землеробів. Українське населення переважало у північно-західній частині регіону, на місці колишніх паланок Нової Січі. Росіяни компактно мешкали в Слов'яносербському, Бахмутському та Павлоградському повітах, на Маріупольщині. Значною була частка євреїв у виробничому секторі. Німці домінували серед спеціалістів по розвідці та розробці мінеральних копалин.

Строкатість населення Донбасу у другій половині XIX ст. відображалася у складі населення Юзівки (Донецька). На території сучасного Донецька жителі кількох сіл ще у 1820-х роках відкрили багаті кам'яновугільні родовища і заснували примітивні копальні. Промислове засвоєння родовищ на Донбасі розпочали сімферопольський купець Х. Іванов та інженер А. Мевіус. Останній запропонував урядові поряд зі слободою Олександрівкою збудувати на правому березі Кальміусу металобробний завод. Промислові перспективи регіону привернули увагу іноземців. Англійський (валлієць) технік-металург Джон Джеймс Юз, що управляв раніше невеликим заводом під Лондоном, купив і орендував земельні ділянки під завод, і влітку 1869 р. в долину Кальміусу прибула валка з 200 возів з необхідними матеріалами для заводу, який розпочали будувати. Тоді ж було засновано заводський висілок Юзівка. Місто стрімко зростало. У 1870 р. у Юзівці разом з англійцями, які привезли устаткування, нараховувалося 380 мешканців. У 1897 р. у місті проживало вже 28 067 осіб. У 1917 р. в Юзівці, крім основних етнічних груп, знаходилося 334 татари, 297 литовців, 130 донських козаків, 101 англієць, 96 циган, 86 латишів, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, 13 французів, 13 італійців, 12 китайців, 6 швейцарців, 6 курдів, 5 турок, 4 словени, 2 чуваші, 2 караїми, чеченець, словак.

Така строкатість породжувала труднощі для міжкультурного діалогу. Державна політика русифікації повільно реалізовувалась в середовищі етнічних громадах регіону, тому що важкі умови існування не сприяли культурному обміну. Водночас наприкінці XIX ст. російська мова під впливом низки чинників перетворюється на мову міжетнічного спілку-

вання в регіоні. Як один з наслідків, для етнічних меншин, як і для етнічних українців, теж стає актуальною проблема культурної асиміляції.

Висновки. Отже, в період, що розглядається, спостерігалися міграційні процеси високої інтенсивності. Це був час, коли державне регулювання міграційних процесів поєднувалося зі стихійними переселеннями. Високі темпи зростання населення в окремих регіонах, таких, як Південна Україна, значною мірою забезпечувалося за рахунок механічного приросту. Це сприяло зміні співвідношення окремих національних груп в регіонах та субрегіонах. Процеси модернізації суспільства вносили свою специфіку у формування регіонального населення нових за економічним значенням територій, зокрема, у Донбасі. Свої особливості були і в історії змін етнічної структури Кримського півострову. Вони відбувалися головним чином у контексті переселенської політики уряду та впливу зовнішньополітичних чинників, таких, як Східна (Кримська) війна. Представники українського національного руху початку ХХ ст. велику увагу приділяли питанню української етнічної території й запропонували своє бачення її кордонів та населення на 1914 р., визнаючи при цьому відсоток в загальному населенні багатьох етнічних (національних) меншин. Ці міркування та підрахунки стали основою для проведення національно-територіальної політики під час Української національно-демократичної революції 1917-1921 років.

Контрольні питання:

1. Які етнічні групи формували структуру населення Південної України?
2. Яку частку складають національні меншини у дослідженні М. Кордуби на визначеній дослідником українській етнічній території на 1914 р.?
3. Назвіть головні за кількістю етнічні групи в Криму на 1783 р.
4. Які політичні передумови призвели до зростання чисельності в Україні болгар та греків?
5. Скільки етнічних груп нараховувалося в Донбасі на 1897 р.?
6. Назвіть причину зростання строкатості етнічного складу промислового населення Донбасу.
7. Які етнічні групи, крім українців та росіян, входять у п'ятірку найчисельніших груп у Юзівці на 1917 р.?
8. Які етнічні групи в Бессарабії згадує у своїй праці протоієрей П. Куницький?

9. Які етнічні групи переважали у містах Ізмаїл та Акерман на початку XIX ст.?

10. Назвіть південну губернію в Російській імперії, в якій найбільше було зосереджено іноетнічних груп на кінець XIX ст.

Тести:

1. Коли була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців?:

- 1) У 1762 р.;
- 2) У 1764 р.;
- 3) у 1786 р.;
- 4) У 1800 р.

2. Яка головна передумова сприяла переселенню на територію України чехів у другій половині XIX ст.?:

- 1) ліквідація кріпосного права в Російській імперії;
- 2) розвиток національного руху серед чехів;
- 3) можливість участі в розвитку підприємницької діяльності;
- 4) офіційний виклик чехів з боку уряду Російської імперії.

3. У книзі якого автора наводиться статистика населення на території Українських етнічних земель на 1914 р.?:

- 1) М. Грушевського;
- 2) І. Франка;
- 3) М. Кордуби;
- 4) В. Щурата.

4. Скільки етнічних меншин нараховують дослідники в межах тих територій Південної України, що входили до Російської імперії у 1782 р.?:

- 1) 12;
- 2) 14;
- 3) 20;
- 4) 21.

5. Яка етнічна меншина на півдні України була представлена сектами молокан, духоборців?:

- 1) німці;

- 2) росіяни;
- 3) поляки;
- 4) греки.

6. Скільки представників етнічних меншин проживало на 1897 р. на території Херсонської губернії?:

- 1) 39;
- 2) 45;
- 3) 49;
- 4) 57.

7) Які етнічні групи (крім українців) не проживали в передмісті Ізмаїла на 1812 р. ?:

- 1) вірмени;
- 2) греки;
- 3) болгары;
- 4) євреї;
- 5) поляки.

8. Які українські губернії мали найбільш строкатий етнічний склад?:

- а) Херсонська;
- б) Таврійська;
- в) Катеринославська;
- г) Полтавська.

9. Представники якої етнічної групи не проживали на у Юзівці на 1897 р?:

- а) англійці, цигани;
- б) татари, литовці;
- в) іспанці, курди;
- г) азербайджанці, туркмени.

10. Яка губернія на півдні України була основним регіоном для переселення у 1820-1830-х роках?:

- а) Херсонська;
- б) Таврійська;
- в) Катеринославська;
- г) Волинська.

Джерела та література:

Джерела:

1. Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст.: залиги й їхній склад=Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların yapısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu – XIX. Yüzyıl başları) : [з публікацією документів] / Олена Бачинська=Olena Bačinska. – Одеса : Астропринт, 2013. – 167 с.
2. Із австрійсько-німецької України 18-19 ст. – Львів, 2008. – Ч. 1. – 104 с.
3. Куницкий П. Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года / Петр Куницкий. – СПб. : в тип. И. Глазунова, 1813. – 2, 30 с.
4. Склад населення губерній за віросповіданням, % (1897 р.) // НПВУ. – Т. 1. – С. 302.
5. Склад населення українських губерній за рідною мовою (1897 р.) // НПВУ. – Ч. 1. – С. 297-298.
6. Склад населення українських повітів і округів за рідною мовою (1897 р.) // НПВУ. – Ч. 1. – С. 298-301.

Література:

7. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. / Анатолий Диомидович Бачинский : дис. ... к. и. н. – Одеса, 1969. – 378 с.
8. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины, 1860-1890 : историко-экономическое исследование / Я. В. Бойко. – Черкасы : Сіач, 1993. – 256 с.
9. Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.) / Я. В. Бойко, Н. О. Данилова // УДЖ. – 1992. – № 9. – С. 54-65.
10. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина. – Москва : изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.
11. Кабузан М. В. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках XVIII ст. / М. В. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – 1971. – Вип. 1. – С. 135-150.
12. Кордуба М. Територія і населення України / Мирон Кордуба. – Відень, 1918. – 22 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/>

ukrainica/9360-korduba-m-teritoriya-i-naselennya-ukrayini/.

13. Кушнір В. Г. Заселення та сучасний етнічний склад людності Одещини / В. Г. Кушнір // Народознавство Одещини : навч. посібник. – Одеса, 1998. – С. 11-19.
14. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. – Львів : Слово, 1992. – 151 с.
15. Пашина Н. П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861-1900) / Н. П. Пашина : автореф. дис. ... к. і. н. – К., 1997. – 24 с.
16. Полухіна О. М. Населення Криму в 1783-1917 рр. // УІЖ. – 1988. – № 9. – С. 27-35.
17. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
18. Устименко В. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР / В. Устименко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2014. – Вип. 10. – С. 230-252.
19. Яремчук В. Д. Татари в Україні / В. Д. Яремчук, В. Б. Безверхий // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 18-29.

Тема 5. ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ У 1770-хрр. – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, КУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Анотація. У названий період етнічні меншини вносили свою специфіку в різні галузі суспільного життя, бажання Російської імперії толерувати їх верхівку народжувало нові практики соціальної асиміляції. Своєю етнічною неоднорідністю вирізнялися в цей час такі верстви населення, як дворянство, купецтво, робітники, представники інтелігенції. Етнічні меншини відігравали помітну роль в окремих галузях української економіки, сприяли економічному засвоєнню та дальшому розвитку окремих регіонів, залишили помітний культурний спадок, що дотепер є надбанням всього українського суспільства.

Етнічний аспект соціально-економічної сфери. В означений період в українських землях, які входили до складу Російської імперії, в умовах модернізації відбувався перехід від станового суспільства до безстанового (через принцип всестановості). Подібні процеси відбувалися і в Австрійській імперії (Австро-Угорщині).

Водночас формувалися нові соціальні групи, які були відкриті для різночинців: підприємницький прошарок, робітничий клас суспільства.

Міграційні процеси, що пожвавилися після ліквідації кріпосного селянського стану, почали активніше впливати на соціодемографічну ситуацію та етнічний склад окремих регіонів. Міграції завжди були одним з головних чинників зміни етнічного складу населення, а в період модернізації суспільства почали відігравати ключову роль.

Національний склад *дворянства (шляхетства)* був достатньо неоднорідним. За даними перепису населення 1897 р. окремі національності становили у дворянстві: українці – 26%, росіяни – 50%, поляки – 20%.

На Правобережній Україні та Галичині продовжували домінувати поляки (у тому числі польсько асимільовані представники раніше інших національностей). Це був спадок періоду входження цих територій у попередню добу до Речі Посполитої. Хоча російський уряд докладав активних зусиль до подолання домінування польського дворянства на Правобережжі, особливо під претекстом боротьби з наслідками та попередження національних польських повстань, однак результат прийнятих заходів не досягав мети.

Найбільш поліетнічним був склад дворянства на півдні України, що надавало унікального характеру місцевому аристократичному прошарку. Згідно «Списка земельных владений Мариупольского уезда

1904 г.», серед великих поміщиків (володіння понад 100 десятин) умовно за прізвищами можна визначити такий етнічний склад: 160 українців (43,3%), 115 росіян (31,1%), 43 німці (11,6%), 39 поляків (10,5%), 13 греків (3,5%).

За підрахунками Л. Циганенко, у регіоні, який охоплював територію Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та Бессарабії (Південної), проживали аристократи, які репрезентували понад 20 етнічних груп. Найбільш чисельними групами були росіяни, молдавани, українці, поляки, греки, італійці. Багато було німців та французів. Значну частину дворянства Таврійської губернії складав місцевий (кримськотатарський) елемент, за яким, за умови лояльного ставлення до російської влади, зберігалися майно, земля, права, привілеї, статус. Кримське дворянство відрізнялось також тим, що значна його частина була представлена грецькими й татарськими дворянами, юридичний статус яких не був визначений остаточно. За конфесійною приналежністю дворянства на півдні росіяни, українці, молдавани, болгары були православними, однак зустрічалися й протестанти, католики, іудеї, вірмено-григоріани, вірмено-католики та мусульмани (магометани).

Аристократичний клас формувався за рахунок традиційних аристократичних верств окремих субрегіонів півдня, що успадковані були від попереднього історичного періоду входження цих субрегіонів до Кримського ханства, Молдавського господарства. Водночас дворянство формувалося й шляхом міграції.

Перша група тільки на початковому етапі інкорпорації південних субрегіонів до складу Російської імперії зберігала існуючі раніше права, статуси, чини та ранги. Поступово відбувалася соціальна асиміляція, і місцеві особливості прибиралися, аристократія поступово була зрівняна у правовому відношенні з російською. Місцеві дворяни отримували юридичні права та привілеї російського дворянства.

Місцеве дворянство залучалося до складу російського адміністративного апарату управління. Як відзначає Л. Циганенко, якщо землі були слабо заселені, їх колонізація й освоєння йшли шляхом створення військових адміністративних одиниць з масовим залученням до управління дворян з центральних губерній Росії, офіцерів російської армії або тих представників регіональної еліти, які отримали офіцерські чини; іноземних дворян і в останню чергу – місцевих дворян (це було більш характерним для Катеринославської та Херсонської губерній).

У Криму й Бессарабії (в цілому) аристократія опиралася на систему приватного землеволодіння. У Бессарабії практично не існувало раніше

державних земель. Основними власниками землі були молдавські бояри, бояринаші та монастирі. Після приєднання Бессарабії до Російської імперії уряд роздавав частину землі російським дворянам. Господарства аристократії у Бессарабії мали часто багатогалузевий характер.

Молдавське дворянство було дуже неоднорідним, не всі отримали дворянський статус, що породжувало внутрішні станові конфлікти. Дворянські посади головним чином закріпилися за впливовими родами-кланами. У першій половині XIX ст. найбільше виборних посад було зосереджено у представників 13 дворянських родин, особливо у родини Руссо – 9 посад.

Політика соціальної асиміляції аристократії в Бессарабії й Криму в Російській імперії мала враховувати те, що ця аристократія мала значні культурні та релігійні особливості. Так, більшість татарської аристократії були мусульманами, а молдавські бояри і бояринаші розмовляли виключно молдавською мовою.

За висновком Л. Циганенко, у Таврійсько-Кримському субрегіоні водночас з процесами нобілітації кримськотатарської знаті для зміцнення дворянського стану царизм продовжив практику масових роздач земель російським та іншим за етнічним походженням дворянам, також для татарської верхівки існували певні законодавчі обмеження щодо відповідності їх правам російського дворянства. Різноманітність дворянства мала такі наслідки, що довгий час у Таврійській губернії не обирали предводителя дворянства.

У Катеринославській губернії предводителями дворянства були представниками різних національностей. Протягом 1784–1799 рр. серед них були українці, поляки (А. Остроградський, Ф. Сахновський), вихідці з південнослов'янських земель (Г. Шевич, С. Божедарович, Ф. Ваній, І. Міхалча).

Представники різних національностей входили до складу *торгівельного прошарку*. З певними застереженнями, Б. Кругляк наводить наступні статистичні дані. Згідно перепису населення 1897 р., в українських губерніях торгівельною діяльністю (разом з членами родин), займалися 1 181 000 осіб. Українці складали 10,03% (114 300 чол.). На 1913 р. не українцям в губернських та великих промислових містах належало 80-90% торговельних домів. Близько 11 % торговельної буржуазії в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. становили росіяни (переважно в Харківській, Херсонській, Таврійській, Чернігівській губ.), в Київській губернії вони становили 10% торговців. Здебільшого це були дрібні торговці. Серед представників великих капіталів: у Хар-

кові – Соколов, Павлов, Рижов, в Одесі – Пташников, Дубинин, у Житомирі – Журавльов. 64% торговців України були євреями, вони проживали переважно на Правобережній Україні, в Херсонській губернії. 9,5% з них проживали у міських населених пунктах Полтавської та Чернігівської губерній. Значною мірою це були дрібні торговці, скупники, перекупники.

На Правобережній Україні євреї переважали серед шинкарів, що, на думку Б. Кругляка, було наслідком державної політики, що обмежувала сферу зайнятості євреїв торгівлею та ремеслом.

На 1897 р. в українських губерніях 13,5% торгівельної буржуазії становили іноземці та російськопіддані поляки, німці, австрійці, греки, французи, англійці, болгари та ін. Поступово відбувалося витіснення іноземного капіталу з торгівельної діяльності.

Б. Кругляк не приділив спеціальної уваги Бессарабській губернії. Його у цьому відношенні доповнює дослідження М. Касьєнс. За матеріалами перепису 1897 р., у Південній Бессарабії було 520 гільдійських купців та членів їх сімей. В Акермані (Білгороді-Дністровському) мешкало 330 гільдійських купців, в Ізмаїлі – 5, Болграді – 4, Кілії та Рені – по одному. Найбільш чисельною в краї була єврейська купецька гільдійська спільнота – 268 осіб, або майже 52%. На другому місці були росіяни – 90 осіб, або 17%. На третьому місці – купці німецького походження – 55 осіб, або майже 11%.

Окрім зазначених етнічних груп, до категорії купців I-ї та II-ї гільдій регіону входили також болгари – 41 особа (8%), вірмени – 34 особи (6,3%), греки – 31 особа (5,9%). Чисельність молдаван, українців, білорусів була незначною і не перевищувала 0,8%.

Поліетнічний характер був властивий для **робочого класу** на Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. На Наддніпрянській Україні ситуацію досліджує О. П. Реєнт. За даними дослідника, на великих заводах переважали росіяни. На Донбасі чисельність росіян за період 1861-1897 рр. зросла у 3 рази. На початку XX ст. на 9 найбільших заводах півдня України, кожний з яких давав понад 10 млн. пудів чавуну на рік, тільки один з 10 робітників був українцем. На Правобережній Україні у пореформений період на промислових підприємствах росіяни складали 6% робітників від прибулих з інших регіонів, значно більшу частку складали поляки, білоруси, литовці, німці та ін. Згідно перепису населення 1897 р., 93% росіян, що працювали на підприємствах в Україні, були зайняті головним чином в трьох промислових районах: Південній Україні (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії), Харківщині та Київщині.

У 1897 р. у гірничозаводській промисловості Донбасу росіяни складали 74%, українці – 22,3%. У металургії росіяни складали 69%, українці – 31%. Серед робітників були й білоруси, поляки, євреї. До складу іноземних спеціалістів у 1897 р. входили турки, французи, вірмени, англійці. У 1897 р. з 425413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. На найбільшому в Україні Олександрівському металургійному заводі дві третини робітників становили етнічні росіяни.

На західноукраїнських землях робітничий клас також наприкінці XIX – на початку XX був поліетнічним. Згідно з О. Мазурком, на 1900 рік у Східній Галичині у промисловості та ремеслах було зайнято 142 900 чоловік. Серед них польською мовою розмовляли 70,2% (очевидно, це були як етнічні поляки, так і частково представники інших національностей, які сприйняли польську мовну асиміляцію). Мовну асиміляцію слід враховувати й у інших випадках. За переписом, німецькою мовою розмовляли 10,1%, українською – 17,5%, іншими мовами – 2,2%. Необхідно пам'ятати, що при проведенні перепису єврейська розмовна мова (їдиш) як окрема не виділялася в австрійській та угорській статистиці. Також кількість етнічних українців була більше, але вони зазнали мовної асиміляції. В окремих галузях українці були представлені більше, у порівнянні з етнічними меншинами. Наприкінці 1880-х рр. у Бориславі з 10 тис. робітників 45% складали українці, 30% – поляки, 25% – євреї та інші національності.

На Буковині у 1910 р. серед робітників промислових підприємств та ремісників було українців – 14,8% (насправді, вважає автор, 18%), поляків – 14,6%, румун – 10,1%, німців та євреїв – 58,4%.

На Закарпатті наприкінці XIX – на початку XX ст. серед зайнятих у фабрично-заводській промисловості не українці становили близько 70%. Етнічна структура робітників відрізнялася в залежності від галузі. У 1910 р. з тих робітників, що були зайняті у фабрично-заводській промисловості, угорці становили 42,9%, українці – 29,1%, німці та євреї – 12,6%, словаки – 8,6%, румуни – 2,8%, поляки – 2,6 %.

Поліетнічність часто була ознакою *міського населення*, причому не тільки на півдні України. Різні етнічні групи присутні були і у містах інших регіонів, зокрема, Правобережної України. Велику роль відігравали міграційні процеси другої половини XIX ст. Найбільш стрімко змінювався склад населення м. Києва. За даними одноденного перепису населення 1874 р., місцеві уродженці становили 28,3%, вихідці з Росії – 11,1%. Більшість населення визнали рідним «малоросійське

наріччя», тобто були українцями. Поступово зростає чисельність росіян. За переписом 1897 р. вони складали 54,3% населення Києва. Однак дослідники відзначають при цьому недосконалість методики перепису, тому що частина українців потрапила в розряд росіян. Українське населення Києва на 1897 р. становило 22,7%. Зростає й кількість єврейського населення – майже в 3 р. Однак з точки зору відсотків зростання у загалі населення було незначним – 2,4%. Поляки становили 6,6%, німці – 1,7%. Крім того, у місті проживали білоруси, чехи, німці, греки. На Правобережжі в цілому в містах представники етнічних меншин на 1897 р. становили 73%, на селі – 18,4%. Менше було не українців у порівнянні з українцями тільки у 12 містах. Найбільш урбанізованою групою були росіяни, частка їх у населенні міст складала 25%. За соціальним складом це були дворяни, військові, вище духовенство, робітники, промисловці. Серед міського населення найбільшу групу складали євреї, що складали 40 % міського населення Правобережжя. Вони були зайняті головним чином у торгівельній сфері, дрібному ремісництві, утримували питні заклади. Звертає на себе увагу той факт, що у другій половині XIX ст. питома вага євреїв у містах Правобережжя падає на 7,7%, що викликано переважно міграційними процесами. Поляки становили у містах не дуже численну групу – 5,5%. Більшість проживала у сільській місцевості. У власності польських поміщиків знаходилося 46% земель та 54% підприємств. Серед міського населення помітні групи становили ще німці, білоруси та чехи.

На західноукраїнських землях на 1910 р. у 132 містах Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття проживало 1333900 чоловік. Більшість населення в містах становили поляки, євреї, німці, румуни, угорці. У Львові за переписом 1900 р. українці складали 18,3%, поляки – 51,7%, євреї – 27,7%, інші – 2,3%.

Козацтво в цей період також представляє нам приклади тісного зв'язку історії етнічних українців та неукраїнців. Наприклад, Феодосія Мазур, мати кошового отамана Йосипа Гладкого, була польського походження.

У 1807 р. з ініціативи російських військових та урядовців було створене Усть-Дунайське Буджацьке військо, устрій якого зовнішньо нагадував устрій Запорозької Січі, але існували істотні відмінності. Першим кошовим війська став вихідець з польської шляхти елисаветградський поміщик Іван Подлесецький. Не допускалися офіційно казенні селяни, збігли, солдати з Росії, що позначалося на національному складі. А. Д. Бачинський, взявши за критерій прізвища козаків, зробив аналіз

етнічного складу Усть-Дунайського Буджацького війська. За його висновками, 73 % складали українці, 10,5% – росіяни, 6% – поляки, 4% – молдавани і валахи, 2,3% – болгари, 1,9% – серби.

Ще після російсько-турецької війни 1768-1774 р. у Буджаці (Бессарабії) залишалася частина донських козаків. Бузькі та донські козаки несли прикордонну службу по Дністру, сприяючи збіглим селянам при переході кордону.

До складу Задунайської Січі увійшли українці, росіяни, молдавани, болгари, серби (утворено Болгарський та Сербський курені). Згодом частина задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. переходить до Російської імперії.

Суспільне життя та етнічні меншини в Україні. Суспільне життя етнічних меншин в Україні у цей період визначалося переважно кількома факторами: урядовою національною політикою, розвитком національних рухів.

Уряд достатньо багато уваги приділяв правовому регулюванню становища етнічних груп в українських землях Російської імперії. Ця регуляція особливо була відчутна на півдні, де створювалися спеціальні установи для забезпечення колонізаційної (поселенської) політики.

Найбільшою з етнічних груп у Європейській частині Російської імперії, які зазнали посиленого державного регулювання, була єврейська громада в Україні. У 1791 р. була встановлена в Російській імперії так звана смуга осілості, яка визначала ареал постійного проживання для іудеїв. У XIX – на початку XX ст. в неї входили 8 з 9 традиційних в історіографії «українських губерній», крім Харківської. Не можна було постійно проживати євреям і у козацьких селах лівобережної України.

У 1842 р. було прийнято «Статут про колонії іноземців в імперії», який складався з 9 розділів та 600 статей. Статут створював особливе правове поле, що виокремлювало іноземних колоністів у правовому відношенні. Діяло особливе законодавство до 1871 р. Тоді, у зв'язку з проголошенням Германської імперії та загальними модернізаційними процесами зрівняння у правах спеціальний статус іноземних колоністів було скасовано.

У XIX ст. на території України найбільше постраждали від національної політики Російської імперії, крім українців, поляки та євреї. Політика царизму відрізнялась диференційованим підходом до різних народів: поляки та євреї обмежувалися у виборі професії та місці проживання, українцям не дозволялося користуватися рідною мовою, вважати себе окремим народом. Українці, як і білоруси, не зазнавали дис-

кримінації за національною ознакою на індивідуальному рівні й за своїм статусом прирівнювалися до великоросів. Однак етнічна та релігійна близькість росіян та українців гостро ставила проблему асиміляції.

Урядова політика стосовно поляків відрізнялася до й після повстання 1830-1831 рр. Уряд здійснив спробу депортувати 5 тис. шляхетських родин з Подільської губернії на Кавказ (неуспішно). Відбувався процес декласації дрібної шляхти. Закон від 19 жовтня 1831 р. та інші акти, передбачали розподіл шляхти на окремі категорії й визначали її обов'язки.

За пропозицією київського генерал-губернатора Д. Бібікова указом від 4 січня 1840 р. заснована Центральна ревізійна Комісія з розгляду справ дворянських депутатських зібрань для Київської, Волинської, Подільської губерній. Впродовж 1832-1850 рр. близько 340 тис. безземельних шляхтичів було виключено з родовідних дворянських книг, переведено до податних станів. Відбувся перехід судочинства від використання Литовського статуту до російського законодавства. Впроваджувалася російська мова у діловодстві.

За даними канцелярії київського генерал-губернатора, перед польським повстанням 1863-1864 рр. поміщики-поляки у Київській губернії становили 87%, Подільській – 89%, Волинській – біля 93 % всіх поміщиків. Загалом на Правобережжі в їх володінні знаходилося 9/10 земельної власності. 23 квітня 1863 р. вийшов циркуляр щодо секвестру маєтків учасників повстання. Запроваджувалися пільгові умови для зростання російського землеволодіння. На 1880 р. російським землевласникам було продано 143,8 тис. дес. При київському генерал-губернаторі О. Безаці за законом від 10 грудня 1865 р. особам польського походження заборонялося придбання поміщицьких земель іншим шляхом, крім успадкування. Незважаючи на всі заходи уряду по зменшенню польського землеволодіння, наприкінці XIX ст. полякам належало близько половини землі.

Після повстання 1863 р. були прийняті й інші репресивні заходи проти поляків. Всіх поляків на Правобережжі було звільнено від державної служби, заборонена торгівля польськими книгами й викладання польською мовою.

Нестабільною була державна політика стосовно єврейського населення. Як зазначає Н. Щербак, зміна політики влади щодо євреїв була у другій половині XIX ст. наслідком економічних успіхів єврейської буржуазії, посилення консервативних тенденцій в політиці влади та поширення ідей антисемітизму в суспільстві. Тимчасові правила від 3 травня 1882 р. значно обмежили права євреїв на придбання та оренду

землі. Вони встановлювали заборону на поселення в сільській місцевості смуги осілості (крім єврейських колоній). Погіршувало ситуацію те, що містечка місцева влада часто перейменовувала на села.

Опозиційність владі представників різних етнічних груп виявлялася в їх участі у діяльності таємних товариств. Українці й не українці брали участь в різних таємних організаціях. Так, у Новограді-Волинському Товариство з'єднаних слов'ян об'єднувало у своєму складі українців, поляків, росіян, німців. Зазнали заслання до Сибіру та інших покарань 27 чоловік, серед яких росіянин Михайло Спиридов, грек Павел Морган, німець Олександр Берстель, поляк Павло Жебровський.

Необхідно звернути увагу на ставлення до національного питання в українському національному русі в цей час. У першій половині XIX ст. очевидно ставиться наголос на слов'янській єдності як засобі протистояння спробам поневолення народу. Кирило-Мефодіївське товариство певним чином виявляє своє ставлення до поляків та росіян, звертаючись до них з листами «Брати великоросіяни і поляки».

У другій половині XIX ст. в умовах розвитку другого та третього етапів у національному українському процесі, коли з'являється необхідність конкретизації обрисів майбутньої України, зростає увага до інших національностей на етнічних українських землях. З іншого боку, і представники інших народів жваво реагували своїми питаннями та рекомендаціями на активізацію українського руху, у вигляді діяльності у Женеві М. Драгоманова та випуску журналу «Громада».

У програмі «Громади» серед політичних цілей вказано було на бажання рівного права для чоловіків та жінок «усякого походження (раси)». Окреслюючи межі Української землі, М. Драгоманов вказує на те, що внаслідок володіння Україною з боку різних держав верхній прошарок суспільства або іноземний, або з «перевертнів, що до них пристали». І продовжує: «Інша річ працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселенці німецькі, ремісники польські, жидівські та інші <...> вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями».

У відповідь на питання, що поставали, М. Драгоманов розробив проект статуту політичного товариства «Вільна спілка», діяльність якого мала бути направлена на реформування Росії на засадах політичної свободи. У розділі про мету товариства вказується: «У землях, населених українським племенем, повинно бути засноване товариство «Вільна Спілка»-«Вольный Союз», яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного визволення та роз-

витку українського народу й іноплемянних колоній, що живуть серед нього» (1884). Серед політичних свобод називається «недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті». Представляють інтерес коментарі до документу. Так, при описі майбутнього нового адміністративно-територіального поділу Росії передбачалося враховувати інтереси етнічних груп та економічні інтереси. Зокрема, при виділенні Одеської губернії планувалося опиратися на інтереси не тільки українців, але й «румунів». Крім того, передбачалося залучення до досягнення мети товариства представників різних національностей, причому враховувався їх потенціал впливу на інші держави їх виходу, що сприяло би зростанню значення України у міжнародному житті. Передбачалося і представництво національної меншості в управлінні у змішаних національних округах. Водночас виділялися групи інтересів серед ряду національностей, таких як поляки, росіяни, євреї, з погляду на те, наскільки вони є близькими централізації, власним інтересам, чи національним та економічним інтересам українців тощо.

У першій програмі РУП, що базувалася на брошурі М. Міхновського «Самостійна Україна», висловлювалося радикальне ставлення до національних меншин. У 1903 р. у «Нарисі програми РУП» вже зазначалося, що автономія України забезпечить рівноправність населяючих її народів. У програмі Української демократичної партії (1904), у програмі УДРП (1905) йшлося про рівноправність українців та не українців. У проекті, розробленому Українською народною партією, що мала достатньо радикальний характер у питанні ставлення до росіян, вказувалося на свободу віри та на те, що поряд з офіційною українською мовою, всі мови є вільними. У програмі Української національної партії йшлося про свободу релігій, а також вказувалося, що українці мають бути настільки толерантні до «наших сусідів й колоністів», наскільки вони є толерантними до українців, на необхідність об'єднання з «іншими пригніченими націями в Росії...».

На початку ХХ ст. національне питання й проблема самовизначення народів опинилося в центрі суспільного життя Російської імперії. Лібералізація мала місце під час революції 1905-1907 рр. Різні національні спільноти дбали про випуск відповідної агітаційної літератури, створювали просвітницькі організації, приймали участь у державному управлінні (у складі Державної Думи). Ілля Людвигович Шраг, депутат I Державної Думи від Чернігівської губернії та лідер фракції депутатів з України, народився у сім'ї вихідця з Саксонії, що працював лікарем у маєтку Лізогубів.

Українське, єврейське, польське питання обговорювалися з трибуни Державної Думи. Позиції депутатів іноді були діаметрально протилежними. Якщо кадети та трудовики пропонували демократичний варіант вирішення земельного питання, то польські землевласники мали свій, консервативний погляд. Зокрема, польський шляхтич – землевласник Д. Ліневич заперечував необхідність власності на землю для селян: на його думку, слід створювати тільки значні земельні господарства.

17 квітня 1905 р. було прийнято закон, що проголошував свободу віросповідання. Це також тимчасово сприяло актуалізації національного питання, як і «Маніфест» 17 жовтня 1905 р. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвиваються різні національні рухи – панславізм, пантюркізм, панісламізм, сіонізм, що впливало на ситуацію в Україні. Зокрема, панісламізм отримав організаційне оформлення після проголошення «Маніфесту» 1905 р., коли на I Всеросійському з'їзді мусульманських народів була створена перша загальноросійська партія мусульман – Іттіфак на чолі з відомим кримськотатарським просвітителем Ізмаїлом Гаспринським.

У 1910 р. циркуляром від 20 січня Міністерство внутрішніх справ наказало губернаторам не дозволяти засновувати товариства з так званих «іногородців» (до яких віднесено і українців). До цього серед населення українських губерній найбільшою групою «іногородців» традиційно були євреї.

Окремі етнічні групи в Україні мали досвід особливої організації самоврядування. До 1891 р. чехи на Волині мали власне самоврядування в 4 волостях. Особливе самоврядування існувало в так званих іноземних колоніях: болгарських, німецьких, єврейських та ін.

Одним з негативних явищ у сфері міжнаціонального спілкування стали єврейські погроми., особливо у 1881 р., у 1905 р. Крім того, конкуренція в промислових районах сприяла зростанню напруженості й у відносинах між іншими етнічними групами. Звертає на себе увагу той факт, що єврейські погроми відбувалися або у великих містах, де існувала економічна конкуренція, або в регіонах, де у населення були сильними негативні стереотипи щодо єврейського населення.

Як відзначає Л. Якубова, серед робітників Донбасу відбувалася акумуляція руйнівного потенціалу ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася розмовною (російською) мовою. Один з перших єврейських погромів у Донбасі мав місце у Юзівці у 1892, згодом погроми мали місце у 1903-1905 рр. Крім того, на Донбасі мали місце зіткнення російських

робітників з бельгійцями (1900 р.). Японський історик Г. Куромія звертає увагу на міжетнічні конфлікти на шахтах Луганська, в яких брали участь росіяни, українці, євреї, татари. У 1914 р. з початком Першої світової війни свій вплив мала антинімецька пропаганда, водночас знову зростає антисемітизм.

Етнічні меншини та розвиток культурного життя в Україні: загальні тенденції. Те, що українці переважно проживали у сільській місцевості (на 1900 рік вони складали всього 13% міського населення), відобразилося на етнічній структурі у сфері міської зайнятості. Так, серед осіб, зайнятих розумовою працею, українці складали 12,3%, євреї – 25,7%; росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4%.

В освітній та виховній сферах представники різних етносів були розподілені таким чином: українці – 27,4%, росіяни – 29,9%, євреї – 31,2%, поляки – 3,2%, німці – 0,4%.

Рівень писемності, якщо порівнювати різні етнічні групи, був різний. На 1897 р. писемних серед росіян було в 4 рази більше, ніж серед українців. Однак росіяни не становили найбільш освічену групу. Так, серед поляків відсоток грамотних становив 45,1%. Серед німців на кінець XIX ст. було 37,4% письменних. Уряд здійснював політику культурної уніфікації, опираючись на систему державних шкіл. Збереження самобутності залежало від релігійної традиції та компактного розселення.

Домінуюче становище не українців у сфері розумової праці було пов'язано з соціальною структурою та локацією українців, що склалися під впливом різних чинників у попередній період (у 1900 р. тільки 13% проживало в містах – центрах науки, культури, промисловості). Тому частка національних меншин в цій сфері становила 87,7% (більшість становили росіяни та євреї).

Національна політика уряду коригувала роль окремих національних меншин у сфері освіти. Так, після польського повстання 1863 р. частина поляків – уродженців Царства Польського з західних губерній, допускалася до посад Міністерства народної освіти тільки у Варшавському та Дерптському округах.

Культурна політика русифікації в першу чергу отримала результати у містах (великих містах), де існувала розвинена структура державних освітніх закладів. Політика русифікації створила передумови для культурної реалізації російської національної меншини та інтеграції до російського культурного поля представників інших національностей, для яких російська мова набувала переважно інструментального, функціонального, а не культурного характеру. Зокрема, це стосується

єврейських підприємців, образи яких яскраво відтворив у своєму романі «П'ятеро» В.-З. Жаботинський. На 1916 р. в Наддніпрянській Україні 84,7% шкіл мали російську мову викладання.

Водночас слід відзначити, що в розвитку шкільної освіти національних меншин спостерігалися й прогресивні явища, які не могли бути легко й навіть безпечно втілені в інших регіонах імперії чи за її межами. Так, одним з найвідоміших пропагандистів звукового методу навчання грамоті, лідерів просвітницького руху джадидизму, був видатний кримськотатарський просвітитель і гуманіст І. Гаспринський. У січні 1884 р. він відкрив перший джадидистський навчальний заклад у Криму.

Асиміляційна політика в мовній сфері знайшла свої виявлення в освітній галузі. Підтримувалося створення державних шкіл для різних етносів. Зокрема, за наказом від 6 листоп. 1887 р. всі школи при німецьких колоніях підпорядковувалися МНО, інспекторам народних училищ. Викладання стало переходити на російську мову. Одні національності більше сприймали асиміляцію, в силу різних причин, в тому числі асиміляція мала й добровільний характер. Асиміляція була властива, зокрема, для чехів, необхідність асиміляції визнавали частина представників єврейської громади тощо. З іншого боку, німці залишалися найменш асимільованими. Це було пов'язано з багатьма істотними чинниками, а також і з тим, що німецька мова забезпечувала їм зв'язок з Європою та європейською наукою, а також, ймовірно, свою роль відіграло проголошення Німецького Рейху у 1871 р. Відомими є процентні обмеження для євреїв 1887 р., що визначали норму відсотку студентів-їудеїв у складі всього студентства.

Слід відзначити, що структура населення поліетнічних великих міст відображалася на складі учнів у навчальних закладах, що був достатньо строкатий в конфесійному відношенні, що до певної міри відображає й етнічну строкатість. Зокрема, у чоловічій гімназії Катеринослава на 1 січня 1887 р. навчалось: православних – 285, католиків – 13, лютеран – 13, їудеїв – 165. Тоді ж у реальному училищі навчалось: православних – 101, католиків – 16, протестантів – 15, їудеїв – 33, караїмів – 3, вірмено-григоріан – 1, старообрядців – 1. У жіночій гімназії серед тих, хто отримували освіту: православних – 291, католиків 15, лютеран – 8, їудеїв – 141, караїмів – 2, менонітів – 1. Існували у Катеринославі на той час і єврейські навчальні заклади.

Представники різних релігійних та етнічних груп, поряд з певною ізолюваністю окремих з них, здійснювали взаємний культурний вплив. Так, у 1908 р. у Катеринославі виступали фізкультурники-учні чоловічої гімназії за програмою чеського спортивного товариства «Сокіл».

Представники етнічних меншин зробили значний внесок у розвиток **вищої освіти і науки** в Україні. Помітно представлені були представники різних етнічних груп в сфері вищої освіти. Університети за означенням мали стати зосередженням інтелектуальних сил різних наукових напрямків. Незважаючи на існування української та російської традицій в цій галузі, накопиченого досвіду було недостатньо, для того щоб забезпечити, наприклад, викладання всіх предметів. Свою роль зіграла своєрідна мода у Європі та особливо на її сході на німецьких вчених, якщо йшлося про точні науки або філософію. Інтерес до німецької літератури різного ґатунку існував ще у XVIII ст. Були свої причини і для того, щоб в українських університетах працювала значна кількість південних слов'ян – на відміну від поляків, з відомих причин, хоча і їм вдавалося певний час зберігати домінуюче положення в Київському університеті.

У розвиток різних галузей науки в Україні здійснили свій внесок представники різних національностей. Існували наукові товариства, які об'єднували представників однієї етнічної групи.

Окремі етнічні меншини зазнавали в певні періоди **релігійних обмежень або переслідувань**. Іноді головну роль в їх розгортанні відігравала центральна влада, іноді ініціаторами виступали місцеві урядовці. Так, після польського повстання 1830-1831 рр. відбувалося закриття католицьких монастирів тощо. У 1833 р. за розпорядженням таврійського губернатора як «шкідливі» для населення були відібрані у мусульманського духовенства та простих людей тисячі старовинних книг та рукописів і спалені. Очевидно, уряд намагався контролювати освітню справу серед мусульман. Так, в «Одесском вестнике» у липні 1837 р. була вміщена інформація щодо відкриття по представленню виконуючого обов'язки попечителя Одеського учбового округу, який підготував спеціальні програми татарських класів при Бахчисарайському та Карасубазарському приходських училищах.

Розвивалася **видавнича справа**, зокрема, виходили видання, призначені для використання у навчальному процесі. Так, у 1850-х рр. на Поділлі друкувалися граматики польської мови. З російсько-турецькою війною 1877-1878 рр. пов'язана поява сербської граматики Т. Біленького. Подільський інспектор народних училищ А. Тарнавський склав для учнів навчальний посібник «Краткая история Подолии в вопросах и ответах» (1893).

У XIX – на початку XX ст. виходить **періодика окремих етнічних груп**. Тоді в Україні виходить чеська періодика, кримськотатарська та

ін. Ще у 1883 р. було затверджено програму двомовної кримськотатарської газети «Переводчик-Терджиман» (виходила до 1918 р.). У Криму великою популярністю користувалась газета «Ватан хадімі» («Слуга Вітчизни»), редагована відомим суспільно-політичним діячем кримських татар Р. Медієвим.

Своїми творами поповнили скарбницю *літератури* представники різних етнічних груп: поляки письменник Ю.-І. Крашевський, поет та драматург Юліуш Словацький, поет та драматург Олександр Фредро (в Галичині), письменниця Марія Вілінська (Марко Вовчок), представники української школи в польському письменстві Тимко Падура, Северин Гощинський та ін., росіяни письменники Микола Лесков, Олександр Купрін, поет Микола Некрасов, євреї письменники Шолом-Алейхем (Соломон Рабинович), Менделе Мойхер-Сфорим (Шолем Янкев Бройде (Абрамович)), В.-З. Жаботинський та ін., болгарські письменники, зокрема, Васил Друмев, та ін.

Значний внесок здійснили представники етнічних меншин у розвиток *музичного мистецтва*. Зокрема, з Україною пов'язана біографія та діяльність наступних відомих діячів: польських піаністів та композиторів Ігнація Падеревського, Кароля Шимановського, російського композитора Модеста Мусоргського та ін.

Представники різних національностей склали когорту *архітекторів* в українських містах. Серед поляків слід згадати Владислава Городецького, Карла Маєвського, серед німців – Йогана Меллера та ін. Представниками польської магнатерії (С. Потоцьким та О. Браницьким) побудовані парки «Софіївка», Олександрія та ін.

Представники різних етнічних груп, поряд з українцями, постраждали від *обмежувального для розвитку культури законодавства*, передумовою якого стала національна політика імперії, зовнішні чинники (створення Германської імперії), розвиток національних рухів. Так, у 1884 р. з'явився циркуляр Головного управління у справах друку «О том, чтобы цензура с особой строгостью относилась к изданиям на польском языке, предназначенным для распространения в массе населения». У 1895-1896 рр. з'явилися циркуляри у відповідь на організаційне оформлення сіонізму: «О тщательном цензурном просмотре сочинений на еврейском языке», «О запрещении ввоза в Россию периодических изданий на еврейском языке», «О запрещении исполнять на сценах театров пьесы, написанные на разговорном еврейском языке» (1898). Заборонялося ставити у театрі німецькі п'єси (1900).

Представники національних (етнічних) меншин на початку ХХ ст. створювали національні освітні товариства. Наприклад, чехів об'єднувало культурно-освітнє товариство «Ян Амос Коменський».

Розвивався спортивний рух. Чехи брали участь у фізкультурному товаристві «Юг», на базі якого у 1905 р. було створено київський «Сокіл» (відома організація з подібною назвою, заснована в Чехії у 1862 р.). Євреї мали спортивні товариства «Маккабі».

Представники різних національностей збирали кошти на підтримку національної школи у країні виходу (так званий «історичний батьківщина»), зокрема, болгари, чехи.

Висновки. Отже, різні соціальні прошарки в Україні відрізнялися своєю етнічною специфікою. Найбільш строкатими в національному відношенні були торгівельний прошарок, промислові робітники. Представники етнічних меншин зазнавали обмежень у розвитку своєї культури в умовах проведення державної політики асиміляції, впливу зовнішніх чинників на визначення ставлення Російської імперії до розвитку культури рідною мовою у цілої низки етнічних груп. Незважаючи на це, представники різних етнічних груп здійснили вагомий внесок у розвиток літератури, музики, архітектури України. Окремі етнічні групи (євреї, поляки) були об'єктом спеціальної політики, їх статус у правовому відношенні значно відрізнявся загалом від статусу інших мешканців українських губерній. Це до певної міри сприяло формуванню негативного образу представників єврейської громади, зростанню конфліктності в міжнаціональній сфері. Особливістю цього періоду було вироблення ставлення до проблеми національних меншин в українському національному русі.

Контрольні питання:

1. Дайте характеристику етнічній специфіці дворянства, представленого етнічними меншинами, в Україні.
2. Наведіть характеристику робітничого класу в Україні. Порівняйте етнічну структуру робітників у Наддніпрянській та Західній Україні.
3. Визначте специфіку торгівельного прошарку в Україні з етнічного погляду.
4. Як розглядалося національне питання у проекті М. Драгоманова «Вільна спілка»?
5. Які негативні явища міжнаціонального спілкування у ХІХ – на початку ХХ ст. ви можете назвати?

6. Вкажіть на прояви асиміляційної державної політики стосовно національних меншин.

7. Назвіть 5 персоналій-представників етнічних меншин, які здійснили вагомий внесок в розвиток літератури, музики, архітектури.

8. Які етнічні групи в Україні зазнали обмежень внаслідок офіційних актів, що за змістом були подібними до Валувського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.?

9. Наведіть характеристику рівню письменності у різних етнічних груп в Україні на кінець XIX ст.

10. Наведіть приклади розвитку видавничої справи етнічних меншин.

Тести:

1. Скільки відсотків у дворянстві на території України становили на 1897 р. росіяни?:

- 1) 50%;
- 2) 70%;
- 3) 73%;
- 4) 90%.

2. У якому українському місті у кінці XIX – на початку XX ст. етнічні українці кількісно переважали над національними меншинами?:

- а) Львів;
- б) Київ;
- в) Одеса;
- г) Полтава.

3. За підрахунками Л. Циганенко, скільки етнічних груп репрезентували аристократи на півдні України?:

- 1) 10;
- 2) 20;
- 3) 30;
- 4) 25.

4. Скільки молдавських дворянських родин у Бессарабії тримали в своїх руках дворянські посади?:

- 1) 5;
- 2) 7;

- 3) 10;
- 4) 13.

5) За підрахунками Б. Кругляка, скільки відсотків в українських губерніях представляли купці та члени їх сімей – представники етнічних меншин?:

- 1) близько 90%;
- 2) близько 80%;
- 3) близько 70%;
- 4) близько 60%.

6) Скільки у відсотковому відношенні на 1897 р. було серед заводських робітників українських губерній тих, хто народився за межами України?:

- 1) 42%;
- 2) 52%;
- 3) 62%;
- 4) 72%.

7. Згідно підрахункам дослідників на основі перепису населення 1900 р., скільки у Львові приблизно було представників етнічних меншин?:

- 1) близько 10%;
- 2) близько 20%;
- 3) близько 50%;
- 4) близько 80 %.

8. У діяльності Товариства з'єднаних слов'ян, поряд з українцями, взяли участь представники:

- 1) греків;
- 2) поляків;
- 3) росіян;
- 4) німців.

9. На які етнічні меншини в Україні не поширювалися заборонні урядові постанови у сфері культури наприкінці XIX – на початку XX ст.?:

- 1) євреїв;
- 2) німців;
- 3) чехів;
- 4) поляків.

10. Приведіть у відповідність прізвища представників культури та сфери культури, в яких вони працювали:

- а) В.-З. Жаботинський;
  - б) М. Мусоргський;
  - в) В. Городецький;
  - г) К. Шимановський.
- 1. архітектура;
  - 2. музика;
  - 3. література.

Джерела та література:

Джерела:

- 1. «Вільна спілка»-«Вольный союз» : спроба української політико-соціальної програми / збір і пояснення М. Драгоманова; переклад Т. Андрусяка. – Режим доступу: <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html> (останній перегляд – 30.08.2017).
- 2. З програми Української народної партії // НПВУ. – Ч. 1. – С. 357.
- 3. М. Міхновський. Самостійна Україна. Програма Революційної української партії // НПВУ. – Ч. 1. – С. 323.
- 4. Матеріали II з'їзду Революційної української партії // НПВУ. – Ч. 1. – С. 351.
- 5. Письменність етнічних груп Росії (1897 р.) // НПВУ. – Ч. 1. – С. 396-397.
- 6. Програма Української демократичної партії // НПВУ. – Ч. 1. – С. 342-344.
- 7. Програма української збірки «Громада» [1880 р.] // НПВУ. – Ч. 1. – С. 263-267.
- 8. Програма Української національної партії // НПВУ. – Ч. 1. – С. 324-326.
- 9. Українська народна партія і національне питання // НПВУ. – Ч. 1. – С. 327-331.

Література:

- 1. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв. / А. Д. Бачинский: дис. ... к. и. н. – Одесса, 1969.

2. Гуменюк А. Соціальна і національна структура міського населення України (друга половина XIX ст.) / А. Гуменюк // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 77-85.
3. Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний український діяч» / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 95-103.
4. Закарпаття в етнополітичному вимірі / редкол. : Ю. Левенець (голова) та ін. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
5. Касьєнс М. Етнічна структура торгової спільноти Південної Бессарабії наприкінці XIX ст. / М. Касьєнс // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 41. – С. 69-73. – Режим доступу: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2013/41/41_9.pdf
6. Климко А. И., Шевченко А. А. Динамика этнического состава населения Киева / А. И. Климко, А. А. Шевченко // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 72-81.
7. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 72-81.
8. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. – Львів : МП «Слово», 1992. – 151 с.
9. Мазурок О. С. Про соціальну структуру та національний склад промислового населення міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму / О. С. Мазурок // УІЖ. – 1988. – № 10. – С. 94-103.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Генеза, 1996. – 942 с.
11. Могильова С. М. Кошовий атаман Йосип Гладкий / С. М. Могильова // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990.
12. Молчанов В. Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.) / В. Б. Молчанов. – К. : Ін-т історії України, 2015. – 106 с. – (Студії з регіональної історії України. Степова Україна).
13. Мохов В. В. З історії російсько-українсько-чеських культурних зв'язків початку XX ст. / В. В. Мохов // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990.
14. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. : історичні нариси / В. М. Литвин та ін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
15. Первое столетие г. Екатеринослава, 1787 – 9 мая 1887 г. Доклад Ека-

теринославской Городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года : материалы для исторического очерка / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав : тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 273 с.

16. Реєнт О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради / О. П. Реєнт // УІЖ. – 1994. – № 4. – С. 3-18.
17. Схід і південь України: час, простір, соціум. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України, 2014. – 378 с. – (Студії з регіональної історії).
18. Циганенко Л. Етнічний склад населення фортеці Ізмаїл на початку ХІХ ст. (за матеріалами місцевого архіву) / Л. Циганенко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 41. – С. 20-24. – Режим доступу: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2013/41/41_2.pdf (останній перегляд: 30.08.2017).
19. Циганенко Л. Ф. Дворянство півдня України (друга половина ХVІІІ ст. – 1917 р.) / Л. Ф. Циганенко : автореф. ... докт. іст. наук. 07.00.01-історія України. – Переяслав-Хмельницький, 2010.
20. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні : навч. посібник / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К. ; [б. в.], 1997. – 90 с.
21. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
22. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу : тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / Л. Якубова. – К. : Ін-т історії України, 2014. – 109 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

Тема 6. ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ: ЕВОЛЮЦІЯ СТАТУСУ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Анотація. Становище різних етнічних груп в Україні в цей період залежало від процесів національного відродження серед відповідних груп в межах колишньої Російської імперії, від політики Тимчасового уряду та політики Українських держав, міжнародного законодавства щодо прав народів, етнічних підходів до визначення державних кордонів (на основі гасла «право кожного народу на самовизначення»). Саме в межах держав, що створювались на етнічних українських землях, етнічні групи чітко отримували означення національних меншин (меншостей). Для цього періоду властиві й такі явища, як різні ідеологічні орієнтації представників різних етнічних груп, міграційні процеси, як еміграційні (чехи), так і імміграційні (росіяни-«білі» під час Української держави П. Скоропадського) тощо. У 1917 р. частина національних меншин емігрує. Це, зокрема, стосувалося значної групи чеського населення.

Період Центральної Ради. Революційні події 1917 р. стали передумовою українського державотворення. Ще під час вироблення автономістської програми в період діяльності Державної Думи Російської імперії приділялася увага долі національних меншин в майбутніх автономних областях. У 1917 р. принциповим для розбудови державності моментом було збереження внутрішньої стабільності. Важливим чинником революційних подій стає активізація окремих національних рухів, у яких брали участь представники різних етнічних груп України. Ці та інші причини формували інтерес українських урядів до проблеми національних меншин.

Перші кроки у процесі вироблення ставлення до національних меншин були здійснені за часів Центральної Ради, що була заснована 3-4 березня 1917 р. (за ст. ст.). 19 березня у Києві була 100-тисячна маніфестація, що завершилася прийняттям резолюції на підтримку Тимчасового уряду, з тим, щоб він негайно прийняв Декларацію про визнання широкої автономії української землі, щоб було надано українського національного характеру всім суспільним установам і було негайно скликано Установчі збори для затвердження автономного ладу в Україні. Центральна Рада отримала доручення вступити у зносини з Тимчасовим урядом.

Водночас проводилася підготовка до скликання Всеукраїнського конгресу (з'їзду) у квітні 1917 р. Багато зусиль для толерування національних меншин до ідеї національно-територіальної української автономії зробив М. Грушевський. Він виступив з низкою статей у газеті «Нова Рада»: «Народам України», «Чи Україна тільки для українців?», «З старого і нового» та ін. У них М. Грушевський встановлював політичну традицію, у тому числі стосовно не українців, що була заснована кирило-мефодіївцями та знайшла продовження у новітній період. Він висловлював думку й щодо участі представників національних меншин у виробленні засад автономного статуту України.

Як відзначає В. Солдатенко, особливо твердо й рішуче М. Грушевський та його соратники й однодумці виступали проти гасла «Україна для українців», яке нерідко трактувалося як заклик до того, щоб представники інших національностей, передусім «кацапи», забиралися геть з країни.

М. Грушевський у газеті «Нова Рада» в березні-квітні 1917 р. зазначав, що поряд з українцями стають «все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей Української землі <...> українство <...> не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи обмеження у правах інших народностей». Ці принципи були закріплені в тексті I Універсалу Центральної Ради, в якому йшлося про солідарність з демократією інших національностей. Згодом, у III Універсалі Центральної Ради, була вміщена обіцянка надати національним меншинам національно-персональну автономію.

Представники українського національного руху мали реагувати й на інші проекти вирішення національного питання на теренах колишньої Російської імперії. З такими проектами виступали представники більшовиків, Тимчасового уряду. Голова останнього, князь Г. Є. Львов у своїй доповіді оголосив програму культурного самовизначення. М. Грушевський у статті «Від слова до діла» (31 березня) закликав встановити автономію ще до скликання Установчих зборів. Така позиція вимагала розбудовувати відповідну суспільну думку й схилити на свій бік жителів поліетнічних міст. Тому в іншій статті «Народам України» М. Грушевський писав, що ми будемо поборювати всякі шовіністичні течії, прояви українського націоналізму будуть визнані національним злочином, але й національні меншості, для забезпечення своїх прав, мають піти назустріч політичним домаганням українців. Має бути, отже, певний зустрічний рух, який виступить гарантом рівного правового становища.

У цій же статті М. Грушевський відзначав, що білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та ін. народностям України буде надано пропорційне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці «народності становлять повний національний мінімум». У статті йшла мова і про шкільництво національною мовою, і про те, що всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні й релігійні товариства і установи й одержувати для них підмогу з автономного скарбу України.

Перед М. Грушевським стояло ще й завдання залучити до української справи тих не українців, які українську справу сприйняли як свою, запобігти їх еміграції з України. Подібні настрої існували, у зв'язку з поширенням чуток, що представники українського руху мають на меті, щоб «всякі посади на Україні повинні займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого». М. Грушевський, заперечуючи такий підхід, відзначав: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех».

На першому Всеукраїнському конгресі (з'їзді) обговорювалося питання актуальності ідеї федералізму. З відповідними рефератами-доповідями виступили Д. Дорошенко, О. Шульгін та інші. Проблема федералізації колишньої Російської імперії була пов'язана з національним питанням, що й відобразилося у відповідних доповідях вже 6 квітня. Так, Ф. Матушевський у рефераті «Автономія широка й обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення» відзначав необхідність забезпечення рівноправності перед законом, наближення адміністративних і судових установ до потреб народів, які складають одне ціле «краю». Доповідач також завірів, що Україна не допустить проявів шовінізму. В обговоренні доповідей виявили бажання виступити 23 учасники конгресу, думки яких стосовно національного питання різко розходилися, однак більшість висловилося за ідею рівноправності різних народів. Внаслідок цього у п. 4 резолюції вказувалося на те, що одним з головних принципів української автономії має бути повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні. Наступного дня до цієї резолюції було

внесено додаток, у якому говорилося про те, що в тих країнах федеративної Російської Республіки, де українці складають меншість населення, українцям мають бути забезпечені такі самі права, які будуть надані національним меншостям в Україні. В одній з доповідей 7 квітня при окресленні функцій спільного федеративного парламенту вказувалося на обов'язок контролю та захисту прав національних меншин на території автономних одиниць. П. Понятенко виступив з рефератом «Про забезпечення прав національних меншостей».

У резолюції Українського національного з'їзду (Всеукраїнського конгресу) «Про розширення складу Центральної Ради» від 7 квітня 1917 р. йшлося про квоту представництва нацменшин у Центральній Раді у 25%. Чинною ця резолюція стала 28 червня 1917 р. Однак дискусії навколо цього питання не припинилися, про що свідчать матеріали засідань Малої Ради 2-7 липня 1917 р. Проблема полягала у тому, що існували різні погляди на можливу кількість представників національних меншин в Центральній Раді. В. Винниченко у зв'язку з цим відзначав: «Я гадаю, що ми мусимо виходити з принципу справедливості. І коли виходити з цього принципу, національні меншості мусять пристати на цей принцип і згодитися на 25%. Але ми маємо города, де більшість населення не наша, та ще до того чужі гарнізони: для них ми мусимо додати 10%. Тим більше, що, приймаючи на увагу, що ради солдатських та робітничих депутатів грають велику роль на Україні і що вони можуть на цьому опертися, а ще, зважаючи на такі центри, як Харків, Катеринослав та Одеса, котрі можуть більш вороже відноситися до нас, ми, в крайньому разі, мусимо погодитися на цих 35 %». В остаточній ухвалі вказувалося, що «максимумом відсотків для національних меншостей признано 30%».

Як відзначав П. Христюк, після входження до складу Центральної Ради ради робітничих депутатів та представників національних меншостей, до неї увійшли представники російських, польських, єврейських соціалістичних партій, різних організацій і національних партій молдаван, німців, татар, білорусів та інших.

8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про введення до складу УЦР від російських партій – 104 членів, від єврейських – 50, від польських – 20, по одному – від молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, менонітів.

В уряді було створено Секретарство з міжнаціональних справ на чолі з С. Єфремовим. У липні 1917 р. Польський виконавчий комітет, створений представниками польських партій 19 березня 1917 р. (н. ст.),

звернувся до Центральної Ради з вимогою заснувати окреме секретарство з польських справ, але це прохання не було задоволене.

25 липня у документах Центральної Ради зустрічається така характеристика, як «Генеральний секретаріат по національних справах і при ньому три товариші». Тоді ж Секретарство з міжнародних справ було реорганізовано у Секретарство охорони прав національних меншин на чолі з О. Шульгіним. Три заступники представляли три національності: М. Зільберфарб від Об'єднаної єврейської соціалістичної партії, М. Міцкевич від поляків, М. Одинець від росіян. Згодом М. Зільберфарба замінив В. Лацький, ідеолог сіоністського руху. 7 листопада (за н. ст.) вони стали комісарами у справах національностей на правах генеральних секретарів. За постановою Генерального Секретаріату від 18 вересня (н. ст.) 1917 р. в Україні вводилася російсько-українська двомовність. Ведення справ з національними меншинами заступникам секретаря охорони прав нацменшин дозволялося їх мовами. Те ж гарантував III Універсал. На державних кредитних білетах та українських грошах написи мали бути і на російській, єврейській та польській мові.

20 червня 1917 р. була створена Комісія для розробки статуту автономної України. Принцип представництва в Комісії – відповідність кількості її членів певної національності відсотку національності в населенні України, на 1% мав приходитися один представник певної національності. Цей принцип розроблявся, очевидно, з урахуванням висновків М. Кордуби, про які йшлося раніше. Відповідно до Комісії мало увійти 11 росіян, 8 євреїв, 71 українець та ін.

У вересні Київ став місцем проведення важливої події – 3'їзду народів (8-15 вересня 1917 р.). Всього було 84 депутати: українців – 8, білорусів – 7, грузинів – 2, естонців – 4, євреїв 11, козаків – 9, латишів – 10, литвинів – 9, молдаван – 6, росіян – 3 (за походженням – 1), татар – 10, тюрків – 5. З дорадчим голосом було 6 поляків.

На з'їзді М. Грушевський відзначив, що в Києві продовжується справа Кирило-Мефодіївського братства по створенню федерації. У своїй промові секретар національних справ О. Шульгін вказав на те, що в Україні відбулося об'єднання «української та неукраїнської демократії». Однак під час з'їзду окреслилися і окремі проблеми. Так, поляки в особі представника Польського демократичного централу, відзначали, що, «прагнучи самостійної Польської держави, в з'їзді федералістів участі не візьмуть...». Права національних меншостей, ідею національно-персональної автономії активно відстоювали єврейські депутати. М. Шац-Анін зробив доповідь «Про забезпечення прав національних

меншостей», Сиркін – про національно-персональну автономію. Основна постанова з'їзду стверджувала, що «найкращим устроєм країн та народів Росії буде федеративний устрій».

Непростим був шлях ухвалення закону про національно-персональну автономію. При обговоренні проекту, підготованого М. Зільберфарбом, проявилися частково антисемітські настрої ряду членів Малої Ради. Мова про національно-персональну автономію йшла у III Універсалі Центральної Ради. 9 січня (за ст. ст.) 1918 р. закон був ухвалений. Згідно йому, зразу права національно-персональної автономії отримували росіяни, євреї, поляки. «Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська» могли отримати це право після розгляду заяви, підписаної мінімум 10 000 представників даної національності, у Генеральному суді. Заяви інших національностей мали передаватися «на розгляд Всенародних Зборів УНР». Згідно закону, національні меншини створювали Національний союз, а також іменні списки, які складали національний кадастр. Національний Союз мав право «законодатних постанов» по низці питань, представляв «дану націю» перед державними та громадськими установами. Серед іншого, у законі відзначалося (ст. 9): «Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори...», виконавчим – Національна Рада. Згодом до Конституції УНР було включено розділ VII «Національні союзи».

Однак закон про національно-персональну автономію не повністю досяг мети. Так, частина представників національних громад у Раді із застереженням поставилася до постанови про скликання Українських установчих зборів.

У вирішенні мовного питання Центральна Рада обрала компроміс з національними меншинами. Так, у Законі про державну мову говорилося, що всі написи, вивіски тощо мають писатися державною українською мовою, окрім інших мов, «при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці».

Вже у 1917 р. в Україні мали місце єврейські погроми, у зв'язку з чим секретар національних справ О. Шульгін звернувся «До свідомого громадянства України». У зверненні він закликав представників різних національностей в Україні боротися проти цього явища, яке він характеризував як «прокляття старого ладу», заявляв, що «відроджена Україна не повинна знати погромів. Це справа нашої національної честі».

Загалом ставлення національних меншин до політики Центральної Ради було структурованим в залежності від соціально-економічних та

культурних інтересів різних представників національних громад. Так, голова Польського виконавчого комітету Й. Бартошевич вже у березні 1917 р. звернувся з листом до Центральної Ради, де говорилося наступне: «І як історія нас так тісно з'єднала, що на нашому прикордонні змішалися поляки з українцями, то ж розпочинаймо жити по сусідськи...». 1 квітня (н. ст.) під час маніфестації в Києві біля пам'ятника Б. Хмельницькому у своїй промові Й. Бартошевич вітав вільну Україну. З'їзд польських організацій на Русі у червні 1917 р. визнав поляків національною меншиною в Україні. Згодом представники польської громади виступили проти III Універсалу, але з причини ліквідації великого (тобто польського в даному випадку) землеволодіння. IV Універсал був позитивно сприйнятий спершу тільки поляками.

В умовах руйнації Російської імперії активізувалися різні національні рухи, зокрема німецький. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців. У період УНР Центральної Ради частина представників німецької громади негативно ставилася до перспективи прийняття українського громадянства, чому сприяла позиція Німеччини на переговорах у Брест-Литовську. Тоді німецька сторона намагалася добитися визнання за німцями, зокрема, в Україні статусу німецьких емігрантів, а також права встановлення над ними протекторату. Крім того, німці були незадоволені аграрною політикою Центральної Ради, обмеженням їх права користуватися законом про національно-персональну автономію. В умовах присутності в Україні німецько-австрійських військ 23 березня 1918 р. Одеський ЦК Спілки німецьких колоністів України передав командуванню центральних держав вимоги до Центральної Ради, серед яких було повернення ліквідованих землеволодінь, скасування соціалізації маєтків, а також поширення закону про національно-персональну автономію і на німців та створення німецького секретаріату. Проблемаю було негативне ставлення росіян до запропонованого статусу національної меншини.

Політичні події вставали на шляху до проведення послідовної політики УНР ЦР у національній сфері. Загострюється ситуація під час зайняття Києва більшовиками та лівими есерами. Д. Дорошенко залишив свідчення того, що під час першого приходу більшовиків до Києва у лютому 1918 р. серед них головним чином були росіяни, хоча також і українці. Місцеве населення, представники ЦР очікували протистояння на національному ґрунті, однак Д. Дорошенко відмічав у своїх спогадах, що більшовики керувалися здебільшого класовою ненавистю, розорюючи й знищуючи багатіїв без різниці національної. Постраждали й

українці як такі, що відносилися до українського війська та Центральної Ради. Д. Дорошенко відмітив ставлення більшовиків-українців до ЦР як влади буржуазної (очевидно, як наслідок відомих «ультимативних вимог» Центральної Раді з боку РНК 4 (17) грудня 1917 р.), що визначало в першу чергу настрої й дії більшовиків-росіян.

Саме законодавство не так легко було втілити в складних історичних умовах, про що засвідчила спільна заява представників національних меншин у Малій Раді наприкінці березня 1918 р., в якій йшлося про порушення закону «Про національно-персональну автономію».

На території Криму після Лютневої революції активізувався кримськотатарський національний рух. Загалом на 1917 р. на півострові проживали представники 34 національностей. З них українці та росіяни становили 49,4%, кримські татари та турки – 26,8%, євреї та кримчаки – 8,4%, греки – 2,5%, вірмени – 2,1%.

Ще Тимчасовий уряд визнав Мусульманський виконавчий комітет органом культурно-національної автономії кримських татар. В подальшому серед кримських татар були впливовими дві течії – за кримську автономію і за створення незалежної кримськотатарської держави. 17 листопада 1917 р. відбулися вибори до Курултаю. 13 грудня Курултай проголосив Кримську Народну Республіку, а 18 грудня було сформовано уряд (Директорію).

Період Української держави. В установчих документах гетьманату П. Скоропадського не згадувалося про права національних меншин. У декларації від 10 травня поряд з гарантією прав українців, декларувалося й визначення «прав й усіх других національностей що проживають на території України».

8 липня було скасовано закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. На засіданні уряду Ф. Лизогуб зробив заяву, що закон про національно-персональну автономію, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію. Він відзначив, що національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби. Водночас Ф. Лизогуб вказав на те, що уряд буде допомагати змаганням національностей. Ця заява була зустрінута неоднозначно, однак закон було скасовано. Були ліквідовані відповідні міністерства, однак їх керівники були офіційно звільнені вже восени 1918 р. Газета «Нова Рада» оцінила ці факти як повернення до початку революції.

Водночас, засновуючись на принципі громадянського рівноправ'я, Рада міністрів сприяла діяльності національних товариств. Так, було затверджено Статут поляків-землевласників в Україні, створена урядова

комісія у справах німців-колоністів, засновувалися українсько-німецькі товариства. Була також створена нова єврейська партія, російський національний центр, діяв чехословацький комітет, проводилися національні з'їзди.

11-13 серпня 1918 р. відбулися вибори до Тимчасових єврейських національних зборів.

Загострення соціальних відносин призвело до єврейських погромів. Особливо жорстокими вони були влітку 1918 р. в районі Звенигородки, Таращі, Сквири. Не будучи елементом державної політики, погроми призводили до зростання недовіри до влади. 29 серпня 1918 р. представники київської єврейської громади подали міністру внутрішніх справ І. Кистяківському записку з викладом фактів про погроми. Він відповів, що в Україні антисемітизму немає, а «всі ті вбивства і грабунки є результатом більшовизму, в якому євреї беруть участь пропорційно більше, ніж це належить за їх чисельністю на Україні». Така позиція відштовхнула єврейські кола від гетьманату, і вони підтримали Директорію.

Масові репресії проти правих діячів в Радянській Росії направили їх еміграцію до Гетьманату. «Російські монархісти влітку і восени 1918 р. стали важливим чинником на політичній арені Української Держави». Предводитель дворянства Київської губернії Федір Безак входив до Головної ради Всеросійського національного союзу, був дійсним членом клубу російських націоналістів, підтримував стосунки з чорносотенним Союзом російського народу. Він підтримував прихід до влади П. Скоропадського і згодом згадував ці події, дещо перебільшуючи свою роль: «гетьманство випадково зародилося у мене в будинку».

26 серпня 1918 р. Рада міністрів скасувала обмеження в правах підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини. За умови приєднання Криму до України гетьман П. Скоропадський пообіцяв кримським татарам рівні права.

Західноукраїнська Народна Республіка. У ЗУНР також велику увагу приділяли питанню національних меншин. 19 жовтня 1918 р. нацменшинам було запропоновано надіслати своїх делегатів до Украни. Вони за майбутньою конституцією мали отримати національно-культурну автономію. 18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила постанову про створення польського, єврейського та німецького секретарств. Одне секретарство, з єврейських справ, було створене у квітні 1919 р. Водночас уряд ЗУНР сприяв утворенню Німецької національної ради ЗУНР та Єврейської національної ради Східної Галичини у Станіславі. Згідно

законам про вибори та проведення Сойму від 15 квітня 1919 р. передбачалося, що до його складу мають увійти 226 послів, з яких 33 поляки, 17 євреїв, 6 німців. Ці національності могли вільно користуватися своєю мовою у взаєминах з владою. Закон про шкільництво в лютому 1919 р. дозволяв відкривати національні школи. Цим правом скористалися євреї та німці. Відкриття польських гімназій не відбулося, тому що польські вчителі відмовилися скласти присягу на вірність ЗУНР.

Під час існування ЗУНР було організовано видавництво газет національними мовами: 11 єврейською та 1 німецькою. У поліції були створені національні за напрямком діяльності (польські та єврейські) відділи, а в УГА діяв єврейський курінь.

Дослідники також відзначають, що спостерігалися й певні негативні моменти в сфері міжнаціональних відносин: безпідставне інтернування поляків, єврейські погроми у Тернополі, Станіславі та Дрогобичі тощо.

Частина проектів щодо прав меншин не була реалізована в умовах глибокої політичної кризи та припинення існування ЗУНР. Зокрема, це проект «Основ державного устрою Галицької Республіки (квітень 1921 р.), який містив розділ III: «Державні народності», і передбачав, що такий статус будуть мати «три головні народності: українська, далі польська і жидівська». Інші отримували статус національних меншин. Передбачався розвиток системи освіти, а також вказувалося (у розділі IX), що внутрішньою урядовою мовою має бути українська, а зовнішніми урядовими – «українська, далі польська і жидівська». Трьома мовами мали б видаватися закони тощо.

Період УНР Директорії. У «зверненні до російської, єврейської та польської демократії на Україні» у листопаді 1918 р. декларувалося відновлення національної політики УЦР, говорилося про необхідність відновлення дії закону про національно-персональну автономію. Ініціатором цього питання став депутат Єврейського національного зібрання С. Гольдельман. 16 грудня, до відновлення національних міністерств, проголошувалося про створення при Директорії відділу у справах «національних меншостей» на чолі з С. Гольдельманом.

У своїй Декларації від 26 грудня 1918 р. Директорія ставила завдання досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії.

24 січня 1919 р. було скасовано відміну закону про національно-персональну автономію. Але відновлення закону передбачалося в тих умовах поки що тільки для єврейської меншини. Було створено міністерство з єврейських справ, яке очолив А. Ревуцький. Росіяни та поляки прохолодно ставилися до української влади. Тільки Єврейський

національний секретаріат привітав Директорію з перемогою. Подальші політичні події викликали обережний підхід до повного впровадження закону про національно-персональну автономію.

Достатньо радикально влада діяла по відношенню до неукраїнців. Це виявлялося в арештах російських православних ієрархів, обмеженні мовних прав росіян, ігнорувалися польські вимоги надати їм національно-персональну автономію. Водночас у роботі Трудового конгресу взяли участь 100 депутатів – представники національних меншин.

Після прийняття 1 січня 1919 р. закону «Про державну мову в УНР» було дозволено приватним особам звертатися до урядових та громадських установ «на їх мовах».

24 січня 1919 р. було також ухвалено закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності».

У період Директорії було створено законодавство стосовно розширення прав єврейської громади. У квітні 1919 р. ухвалено закон «Положення про єврейське самоврядування». Водночас трагічною сторінкою історії 1918-1919 рр. стали єврейські погроми. Наприклад, в літературі наводяться дані Архіву радянського єврейства, за якими у 1917-1920-х рр. 8,5% погромів було здійснено частинами Червоної Армії (вперше на Чернігівщині), 17% – армією Денікіна, 25% – частинами отаманів Григор'єва, Махна, Зеленого та ін., 40% – військами Директорії. Уряд докладав зусиль до боротьби з цим явищем. У травні 1919 р. вийшов закон про створення Особливої слідчої комісії з питань розслідування проти єврейських погромів. У серпні С. Петлюра у спеціальній заяві з приводу погромів наголосив на спільності історичної долі «працюючих мас» українців та євреїв, звинуватив у розстрілах українців та євреїв та провокаціях більшовиків, характеризуючи їх як ворогів української державності. Окремо С. Петлюра відзначив, що завдяки впливу міністра єврейських справ, євреї вже не підтримують більшовизм, «бо бачать в цьому свою загибель». Він стверджував, що «кара на смерть мусить упасти на голову погромників та провокаторів».

У вересні 1919 р. уряд УНР вказав на те, що більшовики своїми військовими засобами розбудови комунізму розбудили найбільш темні інстинкти й найгірші почуття.

У проекті Конституції УНР йшла мова про свободу національного та культурного розвитку, якщо це не буде суперечити єдності держави. При розробці законів стосовно передпарламенту в законі «Про Державну Народну Раду УНР» (листопад 1920 р.) передбачалося в ній пред-

ставництво від єврейських партійних організацій – 21 особа, від російських – 6, польських – 3.

Права національних меншин продовжували знаходитися в полі уваги закордонного уряду УНР в еміграції. За одним з проєктів, Рада Республіки УНР мала складатися з 67 депутатів, серед яких мали бути 6 євреїв, 2 поляки та німці.

Радянська державність і національні меншини. З проголошенням радянської України в 1917 р., УСРР у 1919 р. та утвердженням радянської влади на території України у 1920 р. національним меншинам приділялася особлива увага, що здійснювалося з метою розширення соціальної бази влади. У 1918 р. уряд декларував скасування державної мови, «кожен має право користуватися тією мовою, яка йому миліша», також заявляв щодо необхідності відкриття українських, російських, єврейських шкіл.

В УСРР 1 лютого 1919 р. був проголошений декрет «Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі», «бажаючи припинити національне цькування, що збільшилося за останній час». Цей злочин розглядався як контрреволюційний та передбачав строк покарання не менше 5 років, а за агітацію на фронті та війську – розстріл. Якщо після агітації до насилля воно мало місце, мірою покарання обирався також розстріл.

У першій Конституції УСРР (10 березня 1919 р.), затвердженій на III Всеукраїнському з'їзді Рад, декларувалася рівність та право на вільний розвиток національних меншин. Слід відзначити, що декларації радянських урядів в сфері національної політики здійснювалися в контексті пріоритету ідеї класової боротьби над ідеєю боротьби за національне звільнення поневолених народів, а також з огляду на намір поширити соціалістичний революційний процес на країни Західної Європи. Згадана політика була направлена й на зміцнення соціальної бази радянської влади в Україні, її продовженням стала відома політика коренізації вже в наступний історичний період.

Висновки. Отже, у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. була реалізована частина підходів до національних меншин, що були сформульовані ще у програмах перших українських політичних партій. Розбудова національної або радянської державності вимагала балансування між різними суспільними інтересами. Всі українські державності та УСРР брали до особливої уваги національне питання. Центральна Рада запропонувала закон про національно-персональну автономію. Під час гетьманату П. Скоропадського

держава змінює свою політику стосовно національних меншин. Відродження ставлення Центральної Ради до проблеми відбулося за УНР Директорії. Однак час і політичні події вносили свої корективи, які не давали можливості повністю втілити попередні проекти національно-персональної автономії. Свій досвід у визначенні політики щодо національних меншин було вироблено і в ЗУНР, яка врахувала у політичних проектах та діяльності особливості регіонального етнічного складу населення.

Контрольні питання:

1. Надайте характеристику місцю питання стосовно національних меншин у період підготовки та під час Першого Всеукраїнського конгресу (з'їзду) у квітні 1917 р.
2. Яка національна меншина визнала себе такою офіційно при Центральній Раді?
3. Як сприймали національні меншини розбудову національної української державності?
4. Дайте характеристику закону про національно-персональну автономію.
5. У яких ще документах періоду Центральної Ради йшла мова про національно-персональну автономію?
6. Яке ставлення до проблеми національних меншин існувало в Українській державі Павла Скоропадського?
7. Чи було відновлено при УНР Директорії, яка загалом була наступницею Центральної Ради у правовому відношенні, закон про національно-персональну автономію?
8. Як ставилися до проблеми національних меншин керівники ЗУНР?
9. Які державно-національні процеси відбувалися в Криму у 1917 р.?
10. Які принципи покладалися в основу національної політики УСРР?

Тести:

1. Кому належить цитата зі статті у газеті «Нова Рада» (березень-квітень 1917 р.): «...українство <...> не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи обмеження у правах інших народностей» ?:

- а) М. Грушевському;
- б) С. Петлюрі;
- в) П. Скоропадському;
- г) В. Вернадському.

2. Який закон, в якому окреслювалися права національних меншин, було прийнято в період Центральної Ради?:

- 1) закон про національно-територіальну автономію;
- 2) закон про національно-персональну автономію;
- 3) закон про національні установчі збори;
- 4) закон про національні адміністративні райони.

3. Інтереси яких національних меншин стали представляти в уряді заступники секретаря з міжнаціональних справ влітку 1917 р.?:

- 1) росіян, поляків, євреїв;
- 2) росіян, поляків, греків;
- 3) поляків, євреїв, кримських татар;
- 4) росіян, поляків, кримських татар.

4. Чому до складу Комісії для розробки статуту автономної України передбачалося включити 11 росіян, 8 євреїв та ін.?:

- 1) існувала домовленість з представниками кожної меншини;
- 2) кількість визначалася відсотком певної національної групи в населенні на українських етнічних землях;
- 3) кількість утвердилася довільно;
- 4) кількість представників в комісії залежала від кількості партій в Центральній Раді.

5. Представники якої національної меншини визнали IV Універсал ЦР зразу по його проголошенні?:

- 1) німецької;
- 2) російської;
- 3) польської;
- 4) грецької.

6. Скільки етнічних груп було в Криму на 1917 р.?:

- 1) 20;
- 2) 24;
- 3) 30;
- 4) 34.

7. Представники якого народу у грудні 1917 р. сформували в Криму уряд своєї національної державності?:

- 1) німці;
- 2) кримські татари;
- 4) греки;
- 4) росіяни.

8. Під час існування якої української державності була створена урядова комісія у справах німців-колоністів?:

- 1) УНР (Центральної Ради);
- 2) Української держави;
- 3) ЗУНР;
- 4) УНР (Директорії).

9. Які національні секретарства в уряді планувалося відкрити в ЗУНР?:

- 1) російське;
- 2) німецьке;
- 3) польське;
- 4) єврейське.

10. У якому проекті основ державного устрою поляки та євреї мали бути визнані, поряд з українцями, державними народами?:

- 1) Західноукраїнської народної республіки;
- 2) Галицької республіки;
- 3) Галицької Соціалістичної Радянської республіки;
- 4) Гуцульської республіки.

Джерела та література:

Джерела:

1. Відозва генерального секретаря міжнаціональних справ «До свідомого громадянства України», 18 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 354-355.
2. Грушевський М. С. Чи Україна тільки для українців // НПВУ. – Ч. 1. – С. 494-496.
3. Декрет РНК УСРР «Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі // НПВУ. – Ч. 1. – С. 529.

4. З Конституції Української Народної Республіки // НПВУ. – Ч. 1. – С. 481-483.
5. Закон Директорії УНР про державну мову в Українській Народній Республіці // НПВУ. – Т. 1. – С. 516.
6. Закон про національно-персональну автономію // НПВУ. – Ч. 1. – С. 484-485.
7. Закон Центральної Ради про державну мову // НПВУ. – Ч. 1. – С. 486.
8. Матеріали засідань Малої Ради, 2-7 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада : документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 168-172.
9. Матеріали роботи З'їзду народів // Українська Центральна Рада : документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 288-307.
10. Наказ Народного секретаря освіти Української радянської Республіки про відкриття в Україні шкіл всіх національностей // НПВУ. – Ч. 1. – С. 465-466.
11. Національний та класовий склад Центральної Ради // НПВУ. – Ч. 1. – С. 409.
12. Основи державного устрою Галицької Республіки // НПВУ. – Ч. 2. – С. 7.
13. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев : репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К. : Политиздат Украины, 1990.
14. С. Петлюра. Проти погромів: звернення до армії УНР 27 серпня 1919 року // НПВУ. – Ч. 1. – С. 539-540.
15. Ухвала Директорії УНР про національно-персональну автономію // НПВУ. – Ч. 1. – С. 514.

Література:

1. Вінцковський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости» / Т. Вінцковський // Поляки на півдні України та в Криму. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2007. – С. 386-390.
2. Греки на українських теренах : нариси з етнічної історії. Документи. Матеріали. Карти / Центр. Держ. архів; М. Дмитрієнко та ін. ; вступ. ст. В. Смоля. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.
3. Гусев В. І. Проблеми національних меншин у планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини та

- Директорії) / В. І. Гусєв // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27-30.
4. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917-1931) : монографія / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.
  5. Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року : історичні нариси / Р. Пиріг; НАНУ. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 336 с.
  6. Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / О. Рубльов, Л. Якубова / відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2014.
  7. Сергійчук В. Погроми в Україні : 1914-1920 (від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах) / В. Сергійчук. – К., 1998. – 544 с.
  8. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Скальський // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 185-202.
  9. Солдатенко В. Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження / В. Ф. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1999. – Вип. 8. – С. 3-20.
  10. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
  11. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / наук. ред. О. П. Лановенка. Рада нацбезпеки і оборони України. Національний інститут українсько-російських відносин. – К. : Стило, 2001. – 476 с.
  12. Устименко В. Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР / В. Устименко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2014. – Вип. 10. – С. 230-252.
  13. Хміль І. В. На шляху відродження української державності / І. В. Хміль. – К., 1994. – 62 с.
  14. Якубова Л. Д. Національні меншини України // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_menshyny (останній перегляд: 30.08.2017).

Тема 7. ЕТНІЧНІ (НАЦІОНАЛЬНІ) МЕНШИНИ УКРАЇНИ У 1920-1930-х РОКАХ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ КОРЕНІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНИМИ РЕПРЕСІЯМИ

Анотація. У міжвоєнний період українські землі увійшли до складу різних держав. Реалізація національної політики в УСРР-УРСР стала багатоаспектним досвідом здобутків та їх руйнації тоталітарною державою, що потребує спеціальної уваги. Радянському керівництву для закріплення свого статусу необхідно було чітко заявити щодо корінної зміни державної національної політики, у порівнянні з національною політикою Російської імперії. Крім того, уряд мав враховувати факт активізації національних рухів з 1917 р., як серед народів, які згодом дали назви радянським республікам (так званим титульним націям), так і серед національних меншин на етнічних землях цих титульних націй. Для нового режиму було важливим продемонструвати, що створення СРСР не призведе до реставрації національної політики колишньої імперії й не буде означати початок культурної уніфікації, обмеження доступу до радянського та партійного апаратів як для титульних націй окремих республік, так і для їх національних меншин. Однак реальний історичний досвід свідчить про те, що тоталітарні тенденції в суспільному житті зайняли домінуючі позиції, і спроби дати власну версію вирішення національного питання не досягла логічного завершення.

Національний склад населення західноукраїнських земель.

Загальна історія національних меншин у західноукраїнських землях вимагає додаткового дослідження на основі комплексного підходу. У другій частині спецкурсу буде надана докладна характеристика історії окремих меншин у регіоні. Дані про національний склад населення західноукраїнських земель, хоча й з різних причин недосконалі, містять переписи населення, що проводилися у Польщі 30 вересня 1921 р., 9 грудня 1931 р., у Румунії 29 грудня 1930 року, Чехословаччині – 1 січня 1920 р., 31 грудня 1930 р. При проведенні переписів головним чином використовувався критерій рідної мови та віросповідання. У дослідницькій літературі проведено узагальнення даних переписів 1930-1931 рр., які відрізняються за кількісними показниками. Так, сучасні підрахунки свідчать про те, що населення західноукраїнських земель нараховувало 13 087 000 чоловік, з числа яких українці становили близько 5 040 000 чоловік. Найбільшими групами національних меншин були поляки, євреї, румуни, німці, угорці, чехи, росіяни.

Національний склад УСРР і політика коренізації. Відповідно перепису населення 1920 р. в УСРР росіян було близько 2,5 млн. чол., євреїв – 1200000 чол., німців – 210 тис., поляків – 117 тис. За переписом 1926 г., на території України проживало українців – 23,2 млн., росіян – 2677 тис., євреїв – 1577 тис., поляків – 467, 4 тис., німців – 394 тис. чол.

Вказані вище міркування влади й структура населення УСРР, намір толерувати національні республіки у їх ставленні до СРСР стали основою для проголошення політики коренізації. Її найближчою метою стало збільшення кількості українців в радянських та партійних органах (необхідно було подолати розрив між долею українців у населенні республіки та у партійних й радянських органах, де вони на 1922 р. складали відповідно 23 та 35%), сприяння розвитку української культури. З іншого боку, коренізація передбачала також забезпечення прав національних меншин. Якщо коренізація у відношенні до українців називалася українізацією, то стосовно національних меншин – відповідно елінізацією тощо.

Коренізація мала значне правове забезпечення. Формальним початком коренізації для національних меншин УСРР стало рішення XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. та декрет РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправ'я мов та про допомогу розвитку української мови». 28 грудня 1926 р. РНК УСРР видав постанову «Про задоволення культурних потреб національностей». Внаслідок цього відкривалися національні клуби, хати-читальні, бібліотеки. Виходили й інші правові акти.

З метою реалізації політики коренізації в УСРР з 1921 р. створювалися різні урядові органи. Певний час розглядалося питання щодо створення комісаріату національних справ або комісаріату єврейської культури. У 1924 р. було створено Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК (1924-1941), при радянських органах влади та партійних органах створювались національні відділи, секції, комісії. В одному з документів наступним чином визначалася мета створення секцій національних меншостей при партійних комітетах КП(б) У (1921 р.): «для ведення агітації та пропаганди серед робітників та трудящих національних меншин, для розробки та постановки перед партією та радянськими органами питань партійного та радянського будівництва».

З огляду на те, що українізація була домінуючою складовою національної політики в УСРР, то при її проведенні спостерігалася зміна співвідношення в різних сферах між українцями та національними менши-

нами. Зокрема, у вищих навчальних закладах спостерігається тенденція до поступового скорочення долі національних меншин серед студентів (серед викладачів цей процес йшов повільніше). Так, у Дніпропетровському інституті народної освіти серед студентів у 1922-1923 рр. росіяни складали 37%, євреї – 41,5%, у 1925-1926 рр. відповідно 16 та 23,4%, 53,7% були українцями (Записки Дніпропетровського ІНО, 1927, т. 1, с. 382, 385). У 1921-1922 рр. українці становили не більше 20%, тому що вступали переважно з Катеринослава (Дніпропетровська, тепер – Дніпра), великого міста з русифікованою на той час культурою. Згодом студентський контингент почав формуватися з округів та районів, «додержуючись загальної національної політики Радянської влади, місцеві організації надсилали до І.Н.О. українців». Результатом цього стала стійка тенденція 1920-х рр. до зменшення серед студентства частки представників національних меншин.

Відповідні зміни торкнулися й партійного керівництва в Україні. З одного боку, у його складі були представники національних меншин. Так, у 1919-1923 рр. Раднарком України очолював болгарин Християн Раковський (Станчев), у 1919-1920 пост секретаря, а у 1928-1938 рр. – посаду генерального (першого) секретаря ЦК КП(б)У займав поляк за походженням, сумнозвісний Станіслав Косіор. Але загалом кількість не українців у КП(б)У поступово зменшувалася на користь українців.

Для 1920-х рр. Генрі Абрамсон (Abramson Henry) ілюструє ці зміни наступним чином:

Національний склад КП(б)У	1922	1926
Українці	23,3	43,9
Росіяни	53,6	37,4
Євреї	13,6	11,2
Інші	9,5	7,5

(Abramson Henry. A Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920. Cambridge, 1999).

Центрами поліетнічності залишалися міста. За даними перепису населення 1926 р., у містах України національні меншини становили 52,8%. Однією з причин цього явища було те, що формування населення великих міст здійснювалося за рахунок механічного приросту (у

1926 р – близько ½ киян). За даними перепису населення 1926 р., у Києві проживало 513,6 тис. чоловік, з них українці становили 216,5 тис., росіяни – 125,5 тис., євреї – 140,2 тис., поляки – 13,7 тис. чоловік.

Зберігали свій строкатий характер населення й окремі регіони. У 1920 р. на півдні України було 17 німецьких колоній, 16 єврейських, 70 німецьких хуторів. Загалом представники окремих національних меншин мали різні характеристики з погляду компактності поселення, розміщення у містах або у сільській місцевості, господарських та культурних традицій.

Проблеми, що виникали при проведенні коренізації. Окремі національні групи як, наприклад, греки, поляки, німці мали зони компактного проживання на території України. Однак національні меншини були розселені й дисперсно. Крім характеру розселення національних меншин, уряд мав при здійсненні національної політики враховувати багато інших чинників. Деякі з етнічних груп не були однорідними з погляду мови та побуту, що значним чином утруднювало проведення політики коренізації. Наприклад, греки поділялися на еллінів (ромеїв), які своє походження вели від Візантії та розмовляли новогрецькою мовою, та на урумів, предки яких довгий час проживали у Кримському ханстві, внаслідок чого їх рідною мовою стала тюркська, близька до кримськотатарської. Це ставило нові завдання перед урядом, тому що слід було визначитися з тим, якою мовою проводити коренізацію.

По відношенню до окремих національних меншин існувала необхідність враховувати факт існування національно-політичних рухів, метою яких було встановлення національної державності. Відповідно для єврейської етнічної групи політика коренізації проводилася на їдиш, і це було як завдяки тому що їдиш вважалася народною мовою, так і тому, що іврит асоціювався з сіоністським рухом. Проблеми перед урядом створили й представники німецької етнічної групи, коли у 1922-1924 рр. близько 20 тис. родин подали заяви на виїзд з України. Внаслідок цього була створена спеціальна урядова комісія для вивчення становища німецької національної меншини, а перший національний адміністративний район, створений в Україні, був німецьким. Водночас, згідно даним перепису населення 1926 р., білоруси та поляки доволі мало, особливо перші, використовували рідну мову у побуті, серед них переважала українська мовна асиміляція (за висновками Ю. Козлова): серед білорусів ця частка становила 19,7%, серед поляків – 44,2%, тоді як серед німців цей показник склав 94,7%, євреїв – 75,6%.

Напрямки політики коренізації. Важливим кроком назустріч інтересам національних меншин було створення національних адміністративних одиниць. Вже у 1923 р. з'явилися перші національні сільради (норма – 500 чоловік). Згодом були створені національні райони, для яких демографічна норма була зменшена з 25 тис. до 10 тис. чоловік.

Процес районування почався після виходу постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 р. Виходили й інші документи, що розвивали зміст постанови. Так, у Положенні 1927 р. йшлося про те, що у національні райони виділяються місцевості, де переважна частина населення не належить до української національності. Водночас спеціально наголошувалося на тому, що міста та селища місцевого типу не можуть бути відокремлені в національні райони.

Наприклад, німецький Ландауський (Карл-Лібкнехтовський) район у Миколаївській області сучасної України був створений у 1925 р. і охопив 28 населених пунктів. У 1939 р. він був ліквідований та приєднаний до Варварівського району Миколаївської області. Польський національний район був створений на території компактного проживання поляків – у Волинській окрузі – у 1925 р. і називався Мархлевським. У ньому проживала 41 тис. чоловік, поляки становили 73%. Ліквідований район був у 1935 р. Згідно тимчасовій інструкції 1925 р., в національних районах використовувалася у діловодстві, роботі рад мова більшості населення в національному районі або національних адміністративно-територіальних одиницях у його складі. Місцеві ради з районними мали право спілкуватися національною або українською мовами. Документи оформлялися українською та національною мовам, за бажанням особи – і російською. Печатки містили українську та мову національної меншини. У зносинах з вищою владою поступово утверджувалася українська мова (до неї виключно мали перейти 1 січня 1926 р.).

У 1924 р. у складі УСРР була створена Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка. Сучасні історики розглядають цей факт як політико-пропагандистський, посиляючись у першу чергу на те, що співвідношення молдаван і українців було не на користь молдаван. Молдавське населення автономної республіки складало 34,2%, українське – 48,7%.

Питання поширення інформації про найважливіші правові та директивні документи також було предметом уваги уряду. Всі документи центральної влади УСРР, окружної влади мали друкуватися (1927 р.) українською та російською, а найважливіші з них – і мовами національних меншин.

Політика коренізації передбачала організацію освіти рідною мовою. Зокрема, у Положенні 1927 р. йшлося про те, що «мови всіх національностей, що залюднюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки, є рівноправні». Передбачалася організація в першу чергу початкової освіти мовами національних меншин, а також нижчого рівня професійної. Передбачалося також існування навчальних закладів більш високого рівня з викладанням мовами національних меншин, призначених «для обслуговування потреб національних меншин».

Однак під час реалізації прийнятих директивних документів існували такі проблеми, як відсутність можливості для продовження освіти рідною мовою після початкової школи у середній, середній спеціальній та вищій. При цьому все ж таки зберігалася основа для білінгвізму і для збереження національної культури. Причини недоліків системи освіти корінилися у недостатньому фінансуванні, відсутності у окремих представників національних меншин розуміння необхідності вивчати національну мову замість української чи російської, у нестачі педагогів, підручників. Ліквідація неписьменності серед дорослих 18-35 років часто проводилася українською або російською мовами. Тим не менше, вже на 1931 р. в УСРР була створена значна мережа шкіл з мовами національних меншин, а у 1938 р., перед ліквідацією особливих національних шкіл, викладання в школах України велось 21 мовами (з 21656 шкіл 18101 були з українською мовою викладання, 1550 – російською, 512 – німецькою, 312 – єврейською, а також молдавською, узбецькою, білоруською, болгарською, польською, чеською, греко-єлінською, греко-татарською, татарською вірменською, туркменською, киргизською, шведською, казахською тощо. В той же час існували ще й змішані школи.

У зв'язку з потребою в підручниках та агітації, приділялася увага книговидавничій справі. У 1926 р. було створено Всеукраїнський філіал Центрвидаву народів СРСР. А у 1930 р. виходило 4 єврейські газети, 3 польські, 2 німецькі, 2 болгарські, а також виходили журнали різними національними мовами (5 єврейських, 1 польський, 4 німецьких). У 1931 р. при ВУЦВК було створено видавництво літератури національними мовами. Для розвитку творчої самодіяльності влаштовувалися сільбуду, клуби. У 1929-1930 рр. було сільбудів: російських – 301, єврейських – 50, польських – 30, німецьких – 200, грецьких – 19, молдавських – 30, болгарських – 34 та ін.

Водночас було взято офіційних курс на впровадження атеїстичного виховання. Тому проводилася боротьба з впливом релігії, закривалися храми, приміщення яких використовувалися не за призначенням. Зо-

крема, Бродська синагога в Одесі у 1925 р. була перетворена у робочий клуб, а згодом передана архівній установі.

Завданням місцевих органів, що здійснювали реалізацію політики коренізації, стало широке охоплення всіх без виключення національних груп. У Полтаві робота велася серед татар і китайців. Крім створення періодичних видань, організовувалися радіотрансляції мовами національних меншин. Створювалися різні гуртки, зокрема, хорові. Принцип національності вводився й до судової системи, де були створені національні суди під назвою «судові камери», в яких діловодство велося національними мовами, з 1925 р. існував великий штат перекладачів. У 1926 р. існувало більше 200 подібних судових та слідчих органів.

У 1931 р. були зроблені підсумки проведення національної політики. У своїй промові на I Всеукраїнській конференції культпросвітробітників національних меншин нарком освіти М. Скрипник вказав на специфіку України, яка є, ймовірно, найбільш моноетнічною державою «цілого всесвіту», і водночас розвиток української культури тісно пов'язаний з реалізацією потреб національних меншин. Він відзначив, що в Україні з 380 районів 25 є національні (у 1932 р. було вже 27 національних районів), створена система національних шкіл 5 та 9-річних, у тому числі польських – 354 5-річних та 27 9-річних, російських 1539 шкіл, єврейських 706, німецьких 628 тощо. Розвивалася система спеціальної середньої освіти. На 1931 р. налічувалося 24 індустріальних технікумів, з них 20 – єврейських, 2 – польських, 2 – німецьких. Існувало 27 сільгосптехнікумів (6 німецьких, 5 єврейських, по 4 польські та болгарські, 3 російські, 1 грецький, 1 греко-татарський, 3 змішані). Діяло 9 педагогічних технікумів (3 єврейські, 2 російські, а також польський, німецький, болгарський, грецький). Була створена розгалужена система середніх шкіл (найбільше єврейських, німецьких, польських).

Проблеми при проведенні коренізації. Як вже зазначалося, робота з окремими національними меншинами мала свою специфіку. Передусім це стосувалося єврейської етнічної групи. По-перше, представники цієї групи відчували певну недовіру з боку влади, пов'язану з розвитком з кінця XIX ст. сіоністського руху за створення власної держави, у якому брали участь і представники єврейської етнічної групи в Україні. За даними ДПУ, не завжди об'єктивними, на території України у 1920-х рр. діяли різні організації і партії сіоністського спрямування, починаючи від спортивних організацій «Маккабі» («Молот»), закінчуючи Сіоніст-соціалістичною партією.

По-друге, у 1917-1920 рр. отримала продовження практика погромів, властивих ще для періоду Російської імперії та викликаних економічни-

ми, релігійними та, частково, соціальними й політичними причинами. В окремих суспільних прошарках продовжувало зберігатися негативне ставлення до євреїв і в 1920-1930-х рр. Однією з причин можна вважати той факт, що представники цієї групи входили до складу партійного та радянського керівництва у період, коли проводилася політика коренізації, основною формою якої в Україні була українізація.

Як наслідок, традиційні негативні етнічні стереотипи стосовно євреїв продовжували впливати на формування суспільної свідомості. Так, у Криворізькій та Тульчинській округах у середині 1920-х рр. були подані численні скарги на так зване «засилля» євреїв у держапараті. В них висловлювалася думка, що євреї здійснюють помсту християнам за допомогою радянського режиму. Серед селянства негативне ставлення підкріплялося земельними конфліктами, серед частини інтелігенції – вбивством у Парижі у 1926 р. Симона Петлюри колишнім одеситом Самуїлом Шварцбардом, який заявив під час суду, що причиною вбивства стала помста за єврейські погроми в Україні, в організації яких головну роль він відводив Головному отаману військ УНР.

Існують різні точки зору серед представників національних історіографій (єврейської та української) щодо справедливості звинувачення. Так, Тарас Гунчак довів у своїй роботі «Симон Петлюра и евреи» (К., 1993) те, що Симон Петлюра не мав відношення до погромів. Однак серед єврейських істориків висловлюються протилежні думки.

З метою боротьби з антисемітизмом розроблялися єврейськими секціям та партійними органами спеціальні рекомендації, серед яких були наступні пункти: необхідно забезпечити масове переселення євреїв до села, призов їх до армії, комуністи та комсомольці повинні вступати з євреями у шлюби, необхідно боротися з єврейськими анекдотами тощо. Уряд спеціальну увагу приділяє землевлаштуванню єврейського населення.

Проблему для влади представляли і представники польської етнічної групи, для якої на середину 1920-х рр. було властиво збереження впливу католицьких священників, масове створення релігійних братств та гуртків, недовіра до радянської влади. Існує думка (Ю. Козлов), що одним з критеріїв національної ідентичності поляків у 1920-1930-х рр., поряд з релігійним, було й шляхетське походження багатьох селян, тому що 4/5 шляхти у ХІХ ст. було декласовано.

Існували проблеми, пов'язані з ромським населенням, яке держава намагалася перетворити на осіле. У зв'язку з цим важливу роль зіграла постанова ВУЦВК УСРР щодо землеустрою циган і заходів сприяння

переходу циган на осілість від 23 лютого 1927 р., «Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси», «Заходи сприяння до переходу кочових циган до трудового осілого життя» ЦКНМ від 2 вересня 1927 р.

Загалом сукупність проблем, які супроводжували втілення політики коренізації серед національних меншин, яскраво відображена у матеріалах I Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (1927 р.). На ній обговорювалися самі різноманітні питання. Для прикладу можна згадати наступні проблеми. Так, в умовах існування потреби у літературі рідною мовою для німецького населення, бракувало необхідних спеціалістів для здійснення вірних перекладів. Наприклад, було здійснено переклад історії України російською та німецькою мовою, але до того безграмотно, що, як відзначалося в ході обговорення питання, над цими перекладами сміялися самі вчителі. Представники Маріуполя піднімали питання стосовно того, що районування 1923 р. не врахувало наявності компактних зон розселення греків і не було виділено національних районів, піднімалася соціальна проблема поширення туберкульозу у Маріупольському окрузі, не вистачало тубдиспансерів. Мало коштів виділялося на організацію освіти, для роботи краєзнавчого музею з грецьким відділом у Маріупольській окрузі. Олдановський (з Волині) вказував на те, що поляки на Волині використовували українську мову як розмовну, тому що раніше не було можливості користуватися польською і що не можна, засновуючись на мовній ознаці при проведенні перепису, говорити про те, що в Україні нема поляків, або що на Волині та Поділлі відбувається посилення колонізації. Він також звертав увагу на проблеми організації освіти (в українській школі 50 учнів на вчителя, в польській – 160) і т. п., вплив католицьких священників тощо.

Колективізація та Голодомор. Національні меншини, як і титульна нація, зазнали жорсткої аграрної реформи, відомої під назвою *колективізація*. Фактично ця реформа проводилася з метою знищити індивідуальне землекористування на селі, створити зручні для державного маніпулювання форми сільського господарства у вигляді колгоспів та радгоспів, ліквідувати ворожі радянським реформам соціальні елементи на селі, поставити під контроль настрої сільського суспільства. На 1931 р. тільки в місцях компактного проживання національних меншин було створено 2322 польських, російських, німецьких, єврейських, молдавських, болгарських, грецьких, чеських, циганських та шведських

колгоспів. Звертає на себе увагу те, що колективізація серед національних меншин проходила трохи скоріше, ніж загалом по УСРР, і різниця складала на березень 1931 р. 4% (58,8%).

Про високі темпи реалізації політики колективізації свідчить такий приклад. У Шепетівський окрузі (прикордонній, мала національні польські райони) у 1927 р. було усуспільнено 1,7% землі. На 20 лют. 1931 р. ця цифра становила 80,5%. У доповідній записці голови Шепетівської окружної контрольної комісії Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору «Про події у Шепетовській окрузі у зв'язку з колективізацією» (квітень 1930 р.) визнавалося так зване викривлення лінії партії, порушення добровільності, формальність, «гра в колективізацію». Колективізація в цій окрузі мала наслідком масові селянські бунти. У доповідній записці керівника ДПУ В. Балицького відзначалося: «Наскільки був напружений стан, видно хоча б з того, що натовп чоловіків та жінок рушив до кордону для переходу у Польщу і тільки завдяки витримці прикордонників справа обійшлася без застосування зброї». Іншими формами протесту були: вигнання сільрад, руйнація складів, усний протест проти радянської влади, так звані «бабські виступи» та ін. Селянські бунти придушувалися силою. Поряд з цим свою роль у припиненні виступів зіграла агітація (поширення статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів»), новий статут сільськогосподарської артілі, залишення селянам корів, птиці та дрібної худоби.

Виступи селян були не тільки в районах з польським населенням, але й у місцях компактного проживання німців (Фрідріх-Енгельсовський район, 1930 р.).

Не менш активними були виступи селян проти насильницьких методів хлібозаготівлі. У Криворізькій окрузі в Казанківському районі, за даними спеціального розслідування ДПУ, відбувалися злочини проти селянства. У доповідній записці «В справі про масові виступи у Криворізькій окрузі» (1 січня 1930 р.), яка була направлена В. Балицьким на ім'я секретаря ЦК Л. Картвелішвілі, відзначалося: «Керівники хлібозаготівлями у названих селах <...> при повній підтримці секретаря Казанківського райпарткому Басанського застосовували надзвичайно жорстокі методи по відношенню до селян усіх національних верств...». Вимоги селян, за інформацією В. Балицького, були наступні: скасування хлібозаготівель, визволення заарештованих, припинення репресій.

Про жахливе ставлення до селян під час хлібозаготівель згадувала і О. Велемт, член Всеукраїнського ЦВК, що була мешканкою с. Калинівка Новокраснівської німецької національної сільради Люксембурзь-

кого німецького національного району. З її розповіді стає зрозумілим, наскільки важко було протистояти злочинним методам проведення хлібозаготівель, тому що виступ проти такого свавілля розцінювався учасниками кампанії як підкуркульництво та зрив хлібозаготівель.

Таке покарання як занесення на чорну дошку, також застосовувалося по відношенню до національних меншин, як і загроза вилучення насінневого фонду для виконання хлібозаготівельного плану. Погроза проведення таких заходів проголошувалася у 1932 р. по відношенню до колгоспу «Форойс» Ново-Златопільського єврейського національного району.

Поряд з випадками ставлення до хлібозаготівель «по-більшовицькому», з виконанням плану будь якою ціною, траплялися непоодинокі випадки, коли уповноважені або влада на місцях намагалася захистити населення, вказували на невідповідність вимог реальному врожаю тощо (наприклад, у німецьких сільрадах Карл-Лібкнехтівського району). Такі явища піддавалися нещадній критиці. Голод об'являвся симуляцією голоду, реалізацією програми куркулів, що розкрадають врожай.

Голодомор 1932-1933 рр. Додаткового дослідження вимагає доля національних меншин під час Голодомору 1932-1933 рр., який уніс мільйони життів українців. Національні меншини також стали жертвою Голодомору. Дослідники відзначають, що, з огляду на те, що серед національних меншин рівень колективізації був вище, то голодомор 1932-1933 рр. відобразився й на них.

Голодомор торкнувся українських, російських, німецьких, єврейських, польських сел. Він викликав велике розчарування у радянській владі, яка не покращила, як очікувалося, а значно погіршила становище простих людей. Траплялися випадки спроб відкритих виступів у пресі. Так, німець Йоган Завадський з Хортицького району в серпні 1933 р. писав про це до газети «Дас нойе Дорф», відзначаючи, що «у нашому селі було 103 сім'ї, а тепер 18...». Він закликав німецьких робітників зважити на події в СРСР і відмовитися від революції: «Геть Радянський уряд. Хай скоріше почнеться війна і ми тоді покажемо, що то значить знущатися з людей». Необхідно відзначити, що національні меншини постраждали і від Голодомору 1921-1923 рр., голоду 1928 р. Зокрема, у німецькому Карл-Лібкнехтівському районі тоді голодувало більше 100 000 чоловік, тобто більше 40% населення.

З 1933 р. відбуваються різкі зміни у принципах та реалізації політики стосовно національних меншин. У постанові «Результати й найближчі завдання проведення національної політики на Україні» листопадового

об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У у 1933 р. відзначалося, що «послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншин <...> призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів ... польськими та німецькими фашистськими елементами».

Вперше мова про ліквідацію «штучно» утворених національних шкіл йшла ще у постановах КП(б)У 1934-1935 рр., піднімалося питання й у доповіді М. Хрущова на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.).

За постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у неросійських школах України» та постановою РНК УРСР від 29 червня 1938 р. «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів та класів в школах, технікумах і вузах УРСР» відбувалася ліквідація системи освіти національних меншин національною мовою, створювалися школи звичайного типу з українською та російською мовою викладання.

На підставі постанови Політбюро ЦК КП(б)У 7 липня 1938 р. було затверджено «План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УРСР», за яким передбачалося реорганізувати 888 національних шкіл. Щоправда, процес реорганізації не був швидким.

Політичні репресії. Національні меншини, як частина українського суспільства, як і етнічні українці, постраждали від політичних репресій. На XIII з'їзді КП(б)У (травень-червень 1937 р.) був вжитий термін «шкідництво націй» (у контексті становища на Донбасі). Початок «спеціальних національних» політичних репресій можна віднести до 1932 р. Тоді ЦК КП(б)У рекомендувало ДПУ провести масову операцію «по нанесенню удару класовому ворогу». Головним завданням було виявлення тих, хто організовував зрив хлібозаготівель. ДПУ розробило план арешту 3 425 громадян, у тому числі по лінії «української контрреволюції» – 1180, по лінії «польської контрреволюції» – 6 540 і т.п. Вже у 1934 р. була проведена перевірка польських та німецьких шкіл з метою виявити випадки виховання дітей в антирадянському дусі. Пік репресій прийшовся на 1935-1938 рр. У 1938 р. фабрикується справа «Польської організації військової». У 1939 р., за звинуваченням у належності до цієї організації, був розстріляний С. Косіор. Необхідно відзначити, що головною метою діяльності існувавших, за версією ДПУ, українських, польських, німецьких, грецьких організацій було відділення України від СРСР. Так, у Донецькій області НКВС було заведено справу про

блок «української націоналістичної організації з німецькою націонал-фашистською». В офіційній доповіді вказувалося; «блок було створено на основі згоди про спільні активні дії на момент війни. Німці фінансували націоналістичну організацію, обіцяли допомогу у боротьбі за відділення України від СРСР. Взамін отримували шпигунські відомості, вимагали у випадку перемоги компенсації...».

У 1935 р. вийшла постанова про ліквідацію Польського педагогічного інституту та створення замість нього польського відділення при Київському педагогічному інституті (зменшивши кількість студентів з 700 до 100). У цьому ж році поляків та німців звільнили з оборонних підприємств, почалася депортація польського населення як політично неблагонадійного до Казахстану. У першій партії переселенців було 35 820 поляків.

Так звану велику чистку було започатковано оперативним наказом № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів». У ньому не йшла мова про національні аспекти. Однак вже невдовзі, у липні, почалася «німецька операція», а згодом – репресії проти інших національностей. За підрахунками В. Нікольського, загальна кількість заарештованих в Україні у 1937 р. становила 159 573 чоловік, з них 74 658 чоловік були представники національних меншин (поляки, німці, росіяни, євреї, греки, білоруси, румуни, латиші).

Представляє інтерес регіональний аспект репресій. Зокрема, О. Філатова підрахувала кількість репресованих жителів Харківської області впродовж 1937 р.:

Національність	Кількість репресованих	% від загальної кількості репресованих на території УРСР
Українці	10445	12,3
Росіяни	1636	13,2
Євреї	940	23
Поляки	900	3
Німці	409	2,5

Наприкінці 1930-х рр. було також ліквідовано національні райони та сільради, згідно постановам ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію національних

районів і сільрад» 17 грудня 1937 р. та ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони і сільради» від 16 лютого 1938 р. У 1939 р. були прийняті ще раз відповідні постанови. Протягом березня-квітня 1939 р. усі національні райони та сільради у республіці були ліквідовані.

Історія національних меншин в окремих регіонах.

Донбас. Свої особливості були у динаміці зміни структури населення та процесі реалізації політики коренізації на Донбасі. Політика індустріалізації, робітничі міграції та природний приріст призвели до різкого зростання населення регіону. У 1926 р. на Донбасі проживало 2963690 чоловік, у 1939 р. – 4941395 чоловік. На початку 1920-х рр. національні меншини в регіоні становили 36%.

Динаміка національного складу населення Донбасу в 1920-1939 рр.:

Національність	Кількість представників за роками			
	1920	1923	1926	1939
Українці	53	65	64	61
Росіяни	31	24	26	32
Греки	6	4,2	3,4	1,9
Євреї	3,3	2,1	1,9	1,7
Німці	2,2	2,2	2,2	1,3

2 липня 1923 р. була прийнята резолюція Донецького губкому КП(б)У, в якій було визнано першочергову важливість роботи з виділення національних адміністративно-територіальних одиниць для здійснення національної політики. Внаслідок цього вже у тому ж році в Донецькій губернії з'явилися німецькі, грецькі та єврейські сільради.

За висновками сучасних дослідників, система інонаціональних партійних висуванців призводила до численних міжетнічних конфліктів на Донбасі.

Крим у 1920-1930-х рр. У цей час півострів увійшов до складу РСФРР. Населення півострову зберігало полі-етнічний характер. На 1917 р. на півострові проживало 809000 чоловік, представники 34 національностей, 10 релігій та релігійних течій. Росіяни та українці становили 49,4%, турки й татари – 26,8%, євреї, кримчаки – 8,4%. Водночас

в Криму компактно проживали кримські татари, які на 1920 р. складали 26% населення (186600 чоловік). Це впливало на національну та політичну ситуацію в Криму.

Кримські татари у період з 1917 р. і до утвердження радянської влади виявили тенденцію до національної консолідації, стремління до формування національної державності. Це до певної міри враховувалося урядом РСФРР, внаслідок чого на основі Декрету від 18 жовтня 1921 р. була створена Кримська АСРР (після депортації кримських татар у 1944 р. вона була ліквідована і у 1945 р. створена Кримська область).

Вже навесні 1921 р. Кримрадгоспу належало 25% орної землі та 45% садів. Землею наділялися безземельні та малоземельні селяни, а також татари-емігранти з півострова до 1917 р. (які, очевидно, не брали участь у кримськотатарському державному будівництві у революційний 1917-1919 рр.). Незважаючи на це, на 1931 р. доля татар у радгоспах складала тільки 8,3%.

Земельне питання було достатньо гострим, пов'язаним з низкою інших проблем. Кримський півострів у 1920-1930-х рр. став територією сільськогосподарської колонізації з боку єврейського населення, згідно постанові ЦВК СРСР у 1924 р. У 1930 р. там нараховувалося 5151 господарство. Існував єврейський національний район – Фрайдорфський. Проти переселення до Криму євреїв-землеробів виступав, зокрема, голова ЦВК Кримської Республіки Велі Ібраїмов.

Серед кримських татар, як і інших національностей, проводилася політика коренізації. Звертає на себе увагу той факт, що кримські татари, що виявили достатньо високий рівень національної свідомості у попередній період, як і німці, віддавали своїх дітей переважно до шкіл з національною мовою викладання. На 1927 р. рідною мовою навчалося 90,6% дітей кримських татар. Наприкінці 1930-х рр. нараховувалося 427 татарських шкіл. Однак ліквідація неписьменності серед дорослих відбувалася повільно, що призвело до такого явища, як значна кількість неписьменних серед керівництва.

У Кримській АСРР проводилася робота по організації національних районів та сільрад. При проведенні районування у 1935 р. було враховано території компактного проживання окремих національних груп. Внаслідок цього в Алуштинському, Балаклавському, Бахчисарайському, Карасубазарському, Куйбишевському, Судакському, Ялтинському районах більшість населення складали кримські татари, в Біюк-Онларському та Тельмановському – німці, Лариндорфському та Фрейдорфському – євреї. Були організовані національні сільради, впроваджена система на-

ціональної освіти, випускалася періодика мовами різних етнічних груп населення півострова.

При проведенні політики коренізації у складі ЦВК Кримської АСРР кількість кримських татар дорівнювала кількості росіян і становила 34,7% (1927 р.). Це відповідало Конституції республіки 1921 р., де офіційними мовами були визнані російська та татарська (кримськотатарська). Коли в умовах розвитку тоталітарної системи та ускладнення зовнішньополітичної ситуації було припинено політику коренізації, цей відсоток зменшився до 15,2%, тоді як доля росіян зросла до 47,6%.

«Національний» характер мали й політичні репресії. При проведенні антицерковних кампаній знищувалися християнські храми, єврейські синагоги, 38 мусульманських мечетей тощо. Репресивна політика атеїстичного уряду по відношенню до церкви стала однією з вагомих причин опозиції представників національних меншин радянській владі, поряд з іншими формами репресій. Окремі національні меншини зазнали переслідувань внаслідок зростання напруги у міжнародних відносинах, зокрема, мова йде про представників німецької меншини.

На 1940 р. в Кримській АСРР проживало 1123,8 тис. чол. Росіяни складали 557,4 тис. чол. (49,5%), кримські татари – 218 тис. (19,4%), українці – 153,5 тис. (13,8%), євреї – 65,3 тис. (5,9%), німці – 51 тис. (4,6%), а також греки, болгары, вірмени, білоруси та інші.

Висновки. У 1920-1930-х рр. українські землі знаходились у складі різних держав, що позначалося на етнічній структурі їх населення. В УСРР (УРСР) у 1920-х рр. була розпочата національна політика коренізації, що мала свою специфіку у відношенні до різних національних меншин. Втілення її в життя зустрічалося з багатьма проблемами, які приходилося вирішувати без достатнього досвіду та людських ресурсів. Хоча коренізація дозволила представникам національних меншин до певної міри реалізувати свої культурні потреби та навіть політичні права, її проведення здійснювалося на основі більшовистської ідеології. Реалізація політики коренізації мала регіональні особливості, зокрема, на півдні та сході України. У 1930-х рр. політика коренізації згортається. Причини полягали в тоталітарному характері влади, зовнішньополітичній ситуації. Національні меншини були частиною українського суспільства і, як і етнічні українці, зазнали багато втрат під час Голодомору та внаслідок політичних репресій.

Контрольні питання:

1. Вкажіть на особливості етнічної структури населення УСРР у 1920-х рр.
2. Які існували специфічні проблеми при проведенні політики коренізації?
3. Назвіть головні проблеми, пов'язані з єврейською національною меншиною.
4. Які головні органи державного регулювання та правові документи стосуються політики коренізації?
5. Як здійснювалась радянська й політика коренізації в Криму?
6. Яке співвідношення між репресованими у 1937 р. в Україні етнічними українцями та представниками національних меншин.
7. Які складові політики коренізації?
8. Які національні адміністративно-територіальні одиниці були створені? Наведіть приклади.
9. Чому, на ваш погляд, було припинено проведення політики коренізації?
10. Яка була доля національних меншин під час Голодомору 1932-1933 рр.?

Тести:

1. Що передбачали у сфері національної політики щодо національних меншин спеціальний закон та окремі розділи проекту Конституції УНР?:
  - а) національно-регіональну автономію;
  - б) національно-персональну автономію;
  - в) національну автономію.
2. Який український політичний діяч вважав, що Україна є «найбільш однонаціональна держава цілого всесвіту», вказуючи водночас на необхідність звертати увагу й на становище національних меншин?:
  - а) М. Скрипник;
  - б) Л. Каганович;
  - в) С. Косіор.
3. Чому грецьке населення УСРР вимагало особливих підходів у проведенні політики коренізації, у порівнянні з іншими національними меншинами?:

- а) вони не хотіли навчати дітей національною мовою, бажаючи вивчати виключно українську мову;
- б) вони належали до двох різних мовних груп;
- в) греки ігнорували освітню політику держави загалом.

4. Політичні репресії 1930-х рр. в першу чергу торкнулися:

- а) німців та євреїв;
- б) євреїв та поляків;
- в) поляків та німців;
- г) болгар та греків.

5. Коли діяла Комісія у справах національних меншин?:

- а) 1924-1941;
- б) 1920-1941;
- в) 1919-1941;
- г) 1917-1941.

6. Для якої національної меншини були впроваджено перший національний район?:

- а) поляки;
- б) німці;
- в) євреї;
- г) греки.

7. У зв'язку з політикою коренізації, якими мовами перекладалися Конституція УСРР, декрет ВУЦВК та РНК про рівноправність мов?:

- а) українською та російською;
- б) всіма мовами національних меншин;
- в) українською;
- г) російською.

8. Коли вийшла постанова РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту і особливих національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР»?:

- а) 1938 р.;
- б) 1935 р.;
- в) 1923 р.

9. Які заходи не входили до комплексу засобів реалізації політики коренізації?:

- а) розвиток освіти національними мовами;
- б) розвиток літератури національних меншин;
- в) створення національних адміністративних районів;
- г) заохочення з боку уряду переселення в Україну греків та болгар.

10. За підрахунками В. Нікольського, в Україні у 1937 р. було репресовано 159573 особи. Скільки серед них було представників національних меншин?:

- а) 74 658;
- б) менше 1/10;
- в) майже всі.

Джерела та література:

Джерела:

1. Довідка наркомату освіти України про національні школи в Україні, березень 1938 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 252-255.
2. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. : національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. – Харків, ЦСУ, 1928. – 210 с.
3. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 г. : стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков : Издание ЦКНМ при БУЦИК, 1927. – 230 с. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua> (останній перегляд: 30.08.2017).
4. Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури, липень 1927 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 139-143.
5. Постанова ВЦВК і РНК УСРР про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, листопад 1925 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 59-60.
6. Постанова ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад, 5 березня 1939 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 260-262.
7. Постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні, 10 квітня 1938 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 255-256.

8. Резолюція Всеукраїнської наради нацменшин прикордонних районів про стан та чергові завдання роботи серед нацменшин прикордонних районів, 13-14 серпня 1932 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 225-229.

Література:

1. Вовк В. П., Яненко В. И. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств в Украине (1921-1925) / В. П. Вовк, В. И. Яненко // Вопросы общественных наук. – К., 1974. – Вып. 19. – С. 91-101.
2. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи. Матеріали. Карти / Центр. Держ. архів; В. Литвин та ін.; вступ. ст. В. Смолія. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.
3. Животівський В. О. Культура і освіта національних меншин радянської України у 20 рр. / В. О. Животівський // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність : VII Всеукраїнська наук. конф. : (матеріали пленарного та секційного засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 233-236.
4. Захаржевська В. О. Роль Укрдержнацменвидаву в розвитку духовної культури болгарської діаспори в Україні / В. О. Захаржевська // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні : зб. статей. – К. : Вежа, 1995. – С. 71-75.
5. Кашкаров М. М. Дніпропетровський І. Н. О. / М. М. Кашкаров // Записки Дніпропетровського ІНО. – 1927. – Т. 1. – С. 381-384.
6. Козлов Ю. М. Поляки в Україні. Спроба ретроспективи : національність-мова-культура / Ю. М. Козлов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 191-199.
7. Лобурец В. Е. Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР / В. Е. Лобурец. – Харьков, 1982.
8. Національні меншини України у XX столітті : політико-правовий аспект / під ред. І. Ф. Кураса. – К., 2000. – 358 с.
9. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // УІЖ. – 2001. – № 2. – С. 74-89.
10. Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації / Л. П. Польовий, Б. В. Чирко // УІЖ. – 1993. – № 3-6.
11. Смирнова І. Є. Вплив державної політики на динаміку змін національного складу населення Донбасу в 20-30-ті роки XX ст. /

- І. Є. Смирнова // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2010. – Вип. 28. – С. 219-227.
12. Тригуб П. М. Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) німецький національний район на Миколаївщині / П. М. Тригуб // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність : VII Всеукраїнська наук. конф. : (матеріали пленарного та секційного засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 254-255.
13. Шелест Д. С., Юрченко М. М. Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні / Д. С. Шелест, М. М. Юрченко. – Одеса : АстроПринт, 1999. – 204 с.
14. Яремчук В. Д. Татари в Україні / В. Д. Яремчук, В. Б. Безверхий // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 18-29.

Тема 8. ЕТНІЧНІ (НАЦІОНАЛЬНІ) МЕНШИНИ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. (ДО СЕРЕДИНИ 1980-х РОКІВ)

Анотація. Період Другої світової війни продовжив кардинальні зміни в статусі окремих національних меншин в Україні. Представники різних народів, однієї й тієї самої етнічної групи опинилися по різні боки барикад. Війна стала часом реалізації різних політичних проектів в Україні. Всі ці явища відобразилися на історії її суспільства і національних меншин, зокрема. Друга половина ХХ ст. позначена такими важливими подіями як політична реабілітації тих, хто був підданий насильницькій депортації під час війни. Вона мала незавершений характер. Водночас в історії національних меншин з'являються нові риси, що є специфічними саме для цього періоду.

Участь представників національних меншин у різних військових та партизанських з'єднаннях. Період Другої світової війни недостатньо вивчений з погляду участі представників національних меншин у військових з'єднаннях. Багатонаціональним часто був склад партизанських радянських з'єднань (у радянській історіографії вказувалося на участь у партизанському русі в Україні представників 62 національностей). У травні 1943 р. у Рівненській області у партизанських загонах з 1 142 членів українців було 542, росіян – 232, білорусів – 195, інших – 172. Виникали й національні з'єднання. Завдяки зусиллям Українського штабу партизанського руху, у серпні 1943 р. було утворено польське з'єднання у складі Рівненського обласного штабу партизанського руху. Існували польські загони у з'єднаннях О. Сабурова, В. Бегми, І. Шитова, які були перейменовані після звільнення областей від фашистів у І Польську партизанську бригаду імені Т. Костюшка. Також було створено Польський штаб партизанського руху. Частина українських чехів була включена до багатонаціональної Чехословацької окремої бригади у 1943 р. під проводом Людвика Свободи, яка взяла участь у звільненні Києва та міст Правобережної України.

Мешканці сіл Тираспольського, Григоріопольського, Гросулівського й Фрунзенського районів Молдавії і України поповнили майбутній загін ім. Котовського, в якому під час звільнення району було 75 чоловік. Партизани діяли на лінії залізниці Тираспіль-Одеса. З 25 січня до 10 квітня 1944 р. вони пустили під укіс 3 військових ешелони, знищили паровоз, 4 автомашини, майже 9 км телефонно-телеграфних ліній зв'язку

тощо. Розформований загін був 18 квітня 1944 р. У його складі діяли українці, молдавани, євреї, росіяни та ін.

Поряд з радянськими військовополоненими, у таборах на території України утримувалися французькі військовополонені у Львівському таборі «Цитадель» та Рава-Руському, італійські у «Цитаделі», бельгійські у Рава-Руському таборі, голандські та сербські – у Станіславському таборі.

Вже підчас Другої світової війни розпочинається використання військовополонених для відбудови зруйнованої нападом фашистської Німеччини та її союзників країни. Так, після звільнення Дніпропетровської області у 1944-1946 рр. працювали для відновлення господарства 23950 військовополонених та 24000 інтернованих. У повоєнний час використання їх праці входило до «репарацій з Німеччини натурою».

Геноцид проти єврейського та ромського народів. Національна та расова політика фашистської Німеччини, виражена, зокрема, у плані «Ост», загрожувала більшості етнічних меншин на території України, як і власне українцям. Про це свідчать і інші документи. В одному з них (грудень 1941 р.) відзначалося, що, для вивезення з України з метою постачання рейху «сільськогосподарських лишків», це має досягатися наступними заходами: «1) Знищенням зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст, що, як і Київ, взагалі не одержують ніякого продовольства); 2) Шляхом граничного скорочення продовольчої норми українців — жителів міст; 3) Зменшенням продовольчого споживання селянського населення».

Найбільшим злочином окупаційної влади стало цілеспрямоване демографічне винищення мирного населення, що було направлено в першу чергу проти євреїв та рома (циганів).

У 2006 році було проведено круглий стіл «**Ром**а в Україні. Историческое и этнографическое развитие цыган (рома) Украины (XVI-XX вв.)», під час якого обговорювалися питання втрат з боку рома під час війни.

Микола Бессонов, що вивчав геноцид ромів на прикладі Чернігівської області, наводить у своєму дослідженні періодизацію геноциду циган.

Перший етап у 1941 р. був пов'язаний з тим, що кочових циган за своєю ініціативою вбивали расистські налаштовані карателі з айн-зацгруп. Так було розстріляно табір циган-котлярів у серпні 1941 р. в Одеській області, восени ліквідовані табори в Житомирській області та під Нікополем.

Другий етап геноциду почався з весни 1942 р., очевидно, з ініціативи нацистського керівництва (відповідні документи ще не знайдені),

мали масовий характер на території СРСР. На Чернігівщині дії нацистів були подібні до їх дій з організації Голокосту євреїв. Зокрема, цигани Чернігівської області за об'явою 10 червня 1942 р. мали зібратися ніби для переселення в певні місця проживання. Цінності слід було взяти з собою, тому що найближчим часом до домівки не повернуться.

У серпні обманом німці залучили до Чернігівської тюрми значну кількість циган, жінок, дітей, старих. Людям сказали, що їх переселяють до Сербії. Далі почалися кілька жахливих днів розстрілу циган. Продовжені масові страти циган в Чернігові були у вересні 1942 р. і згодом теж проводилися страти на Чернігівщині. За підрахунками М. Бессонова на основі різних документів, в Чернігівській області та Чернігові було знищено 739 циган. Однак дослідник вважає, що насправді їх було три тисячі чоловік.

Слов'янське населення допомагало врятуватись циганам. Серед тих, хто врятувався, був ромський поет Михайло Козимиренко.

Розстріли ромів відбувалися й у Бабиному Яру в Києві. Великих втрат зазнало циганське населення України внаслідок цілеспрямованого геноциду щодо них з боку німецьких, румунських та угорських фашистів під час Другої світової війни (за різними оцінками загинуло від тридцяти до п'ятдесяти тисяч осіб). Активізацію історичних та джерелознавчих пошуків у справі вивчення проблеми передбачає і постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів» (2 серпня).

Друга світова війна стала трагічною сторінкою в історії *єврейського населення* України. Масове знищення євреїв в цей час отримало назву «Голокосту» (або «Шоа» – зокрема, в Трансністрії).

Загалом під час війни знищено 1,6 млн. євреїв України. Зі 160 тис. євреїв Львова залишилося 800. В Одесі під час фашистської акції проти вибуху румунського штабу 22 жовтня 1941 р. було знищено з 23 до 25 жовтня 1941 р. 38 тис. людей, значна частина з яких – євреї.

Близько 20 тис. євреїв Галичини покінчили життя самогубством.

Символом Голокосту став Бабин Яр у Києві, де були знищені представники різних національностей, більшість з яких – євреї. 29-30 вересня 1941 р. зондеркоманда 4а, що відзначалася неймовірною жорстокістю по всій Україні, разом з двома командами поліцейського полку «Південь» розстріляла в Бабиному Яру 33 771 єврея (згідно донесенню айнзатцгрупи С). Але розстріли євреїв почалися тут раніше, зокрема, військовополонених. За підрахунками В. Нахмановича, надалі з 1 жовтня до 15 листопада айнзатцкоманда 5 розстріляла 29835 осіб, серед

яких 28 796 євреїв. З листопада 1941 до 4 листопада 1943 р. розстріли в Бабиному Яру здійснювалися постійно. Крім євреїв, тут загинули ще 30 000 українців, ромів та синті, радянські військовополонені різних національностей. Кількість тих, хто загинув в цьому місці, з точністю важко встановити, зокрема, тому, що нацисти у 1943 р. проводили ексгумацію та спалення трупів. Свідчення учасників ексгумації-в'язнів Сирецького табору є основою для проведення демографічних підрахунків. З цих свідчень виходить, що мінімальна кількість всіх жертв разом у Бабиному Яру та протитанковому рові – 70 тис., максимальна – 100 тис. Тому різні дослідники називають відмінні цифри. За новітніми підрахунками, в Бабиному Яру під час окупації загинуло приблизно 100-150 тис. чоловік.

На Західній Україні ситуацію у справі єврейського населення намагалася взяти під свій контроль греко-католицька церква, розглядаючи це питання, зокрема, як дуже важливе з огляду його впливу на моральні цінності вірян.

У 2002 р. було створено неурядову громадську організацію Український центр вивчення Голокосту, серед періодичних видань центру – науковий часопис «Голокост і сучасність», інформаційно-педагогічний бюлетень «Уроки Голокосту». Згідно з резолюцією № 60/7 Генеральної Асамблеї ООН, 27 січня відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Проводяться Центром й щорічні наукові конференції, зокрема, 27 січня 2014 р. VII щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти». Даниною пам'яті цим подіям є заснування Музеїв Голокосту в Харкові, Одесі (створений у 2009 р., вул. Мала Арнаутська, буд. 111).

Міжнаціональні відносини під час війни. В українському національному русі під час Другої світової війни ставлення до не українців знаходилося у прямій залежності від того, наскільки, за оцінками керівників руху, представники тих чи інших етносів (а часто у формі – ті чи інші етноси), сприяли реалізації його мети – здобуття незалежності України. Це ставлення в загальних рисах було визначено ще у квітні 1941 р. на II великому зборі ОУН, у резолюціях якого говорилося: «Організація Українських Націоналістів вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СССР та в створенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави. Відношення ОУН до держав та політичних рухів перерішується їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським національним рухом».

Відповідно в умовах війни представники ОУН та УПА різко негативно оцінювали тих, хто приєднався до радянських партизан: українці, які прийняли таке рішення, євреї, цигани, поляки та ін. Серед причин їх приєднання до радянських партизан дослідники проблеми називають наступні: тотальне нищення або приниження з боку фашистів, особливо рома (циган) та євреїв, тяжіння ОУН та УПА до моноетнічності в своїх рядах, поєднання з радянськими військами визволення від фашизму.

Водночас в історії УПА існував досвід, коли проводилася робота по залученню представників різних народів до боротьби проти тоталітаризму. Як вказує В. Косик, на конференції ОУН (Бандери) у лютому 1943 р. розглядалося питання встановлення співробітництва з поневоленими народами Східної Європи у спільній боротьбі проти націонал-соціалізму та більшовизму.

Головною умовою мало бути визнання права українського народу на незалежність. З червня 1943 р. УПА видає 12 листівок для учасників добровольчих батальйонів з колишніх військовополонених – «Вірмени та інші народи Кавказу!», «Російські товариші», «Білоруський народ» та ін. Так, у зверненні УПА до вірмен та інших народів Кавказу говорилося наступне: Народи Кавказу! Нав'язуйте зв'язок з УПА! Організуйте свої національні партизанські загони у взаємодії з УПА. Спільними силами підніmemo революцію проти імперіялістичних хижаків! За самостійну державу Кавказьких народів! За самостійну Україну! За самостійні держави поневолених народів!».

Внаслідок цього багато дезертирів з німецької армії утворили національні автономні загони УПА (з серпня 1943 р.). Найбільшими за чисельністю були литовські й грузинські, далі йшли узбеки, вірмени, казахи, татари. Восени 1943 р. до УПА приєдналися інші дезертири – італійці, румуни, угорці, німці. Ще були євреї, голландці, росіяни. Як відзначає В. Косик, практично всі іноземці загинули в боях проти фашистів.

Справу дальшої боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу очолила створена у 1944 р. за ініціативою УПА Українська Головна Визвольна Рада, у політично-соціальній платформі якої, серед іншого, з метою «об'єднання національно-визвольних українських сил», йшлося про забезпечення «всіх громадянських прав усім національним меншостям в Україні».

Трагічним виявилися результати *польсько-українського* протистояння під час Другої світової війни. Причини протистояння формувалися впродовж десятиліть. Починаючи від періоду перебування західноу-

країнських земель у складі Австро-Угорщини, цей процес мав продовження вже під час перебування частини українських земель в другій Речі Посполитій у 1920-1930-х рр. Радикалізації протистояння сприяли державна політика окремих польських урядів, діяльність ОУН, недостатньо активна позиція у захисті прав українців українських партій у Польщі. Під час Другої світової війни ці суперечності на міжнаціональному, культурному, економічному ґрунті досягли кульмінації у трагічних подіях на Волині влітку 1943 р., у яких взяли участь як військові формування, так і були залучені мирні жителі. Обидві сторони постраждали фізично, значними були людські втрати. Точну їх кількість важко підрахувати, тому головним джерелом їх визначення є усні джерела, спогади сучасників. Окрім демографічних втрат, ця взаємна трагедія залишила глибокий слід в історії українсько-польських взаємин. І на сьогоднішній день польське керівництво достатньо різко оцінює ці події стосовно польського населення Волині. У 2003 р. була здійснена спроба зменшити негативний вплив цих подій на сучасні українсько-польські відносини. Тоді була прийнята спільна заява президентів двох країн про примирення у 60-ту річницю подій на Волині. Однак ця проблема продовжує залишатися актуальною у польському політичному дискурсі, у якому популярною є жорстка характеристика подій. У 2016 р. Сенат та Сейм Польщі прийняли резолюцію про встановлення 11 липня (тоді, у 1943 р., польсько-український конфлікт досяг максимуму) «Національним днем пам'яті», надавши різких характеристик подіям. Це справедливо викликало негативну оцінку з боку депутатів Верховної Ради України, які прийняли спеціальну постанову. У ній, зокрема, йдеться про те, що Верховна Рада України «із жалем, розчаруванням і глибокою стурбованістю сприйняла рішення Сенату і згодом ухвалення Сеймом Республіки Польща постанови від 22 липня 2016 року «Щодо вшанування пам'яті жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами проти громадян II Речі Посполитої у 1943-1945 роках», якою надана політично й юридично некоректна оцінка трагічної сторінки українсько-польської історії, зокрема конфлікту між нашими народами в період Другої світової війни.

Верховна Рада України звертає увагу на те, що Україну і Польщу поєднують красномовні приклади як спільної боротьби за свободу, так і кривавих протистоянь.

Верховна Рада України заявляє, що необхідно з належною повагою і рівною турботою вшановувати пам'ять усіх жертв на території обох держав.

Верховна Рада України, відтак, засуджує односторонні дії Сенату та Сейму Республіки Польща, спрямовані на перегляд позитивних результатів співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття.

Верховна Рада України вважає, що односторонні політичні оцінки історичних подій несуть високий ризик спричинення конфліктів між нашими суспільствами і державами та сприяють подальшій радикалізації як українського, так і польського суспільств, що послаблює консолідацію зусиль громадян обох держав, спрямовану на розвиток України і Польщі.

Верховна Рада України заявляє, що єдиний шлях до примирення і поєднання між українським та польським народами лежить через спільне пізнання фактів та обставин історії, застосування персональної відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини, християнське прощення».

Водночас польська сторона вказує на позитивне значення дій тих українців, що надавали допомогу полякам під час конфлікту. Примирення історичної пам'яті відбувається достатньо складно, вимагає значних зусиль обох сторін, але є необхідною основою для демократичних міжнародних відносин.

Масові депортації під час Другої світової війни. Окремою трагічною сторінкою другої світової війни були масові депортації. Вони (у відношенні до німців) мали місце в різних регіонах України. Перший етап депортації німців був запланований на період з 25 вересня до 2 (або 10) жовтня 1941 р., з територій Запорізької, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) областей.

Окремо слід зупинитися на подіях в Криму. Півострів був об'єктом особливої уваги з боку нацистів. Вони намагалися використати опозиційні настрої місцевого населення по відношенню до радянської влади, особливо використовуючи факт антирелігійних кампаній в СРСР. Вже 14 серпня 1941 р. з'явилася директива Ставки Верховного Головнокомандування, яка наказувала військам 51 армії, що формувалася в Криму, очистити територію півострову від німців та інших антирадянських елементів. Виселення почалося 18 серпня. Виселені були 51 тис. німців та ще більше 10 тис. чоловік – представників інших національностей, що були членами їх сімей. Вони відправлені на Північний Кавказ та Ставропольський край. Наприкінці осені 1941 р. ці німці були депортовані до Новосибірської, Омської областей, Алтайського краю, Казахстану, Уралу, де перебували на становищі спецпоселенців.

У квітні 1944 р. в Криму було виявлено ще 2,2 тис. німців (вислано до Омської області), а також вислано більше 1,5 тис. австрійців, румун, угорців, італійців. У наказі Л. Берії від 13 квітня 1944 р. говорилося про необхідність найближчим часом очистити територію Криму від так званих агентів німецьких та румунських розвідок, зрадників Батьківщини, активних посібників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандитських формувань та інших антирадянських елементів.

Статус півострову в програмних документах Німеччини розглядався по-різному, від входження до васальної України до прямого підпорядкування півострова Рейху. Ще 2 квітня 1941 р. А. Розенберг представив проект поділу території СРСР на 7 регіонів, включно з регіоном «Україна і Крим» з центром у Києві. 20 липня було запропоновано поділити територію СРСР вже на 5 регіонів. Крим, на території якого мав бути створений генеральний округ «Таврія» (з включенням територій Запорозької та Херсонської областей), мав бути під прямим управлінням Рейху. А. Розенберг широко користувався так званими історичними аргументами, вважаючи, що права Рейху на Крим мають підґрунтя у тому, що ще у XVI ст. там проживали готи, а згодом знаходилися німецькі колоністи. А. Гітлер планував перейменувати Крим після війни на Готенланд. Підтримувалися необхідні фашистському уряду археологічні дослідження, внаслідок яких була видана книга Вернера Баумельбурга «Готи в Криму».

Звертає на себе увагу той факт, що А. Розенберг запропонував виселити з півострова всіх росіян, євреїв та татар. Те ж фактично пропонував на нараді 16 липня 1941 р. і А. Гітлер, вказуючи на необхідність виселення з півострову всіх «чужинців», росіян до Росії, і заселити його германцями. Згодом, на початку липня 1942 р., А. Гітлер підписав директиву про виселення з Криму терміново росіян, пізніше – татар та українців. Г. Гімлер був проти виселення під час війни татар, виношуючи намір використати національно-визвольні настрої, тим самим маніпулюючи державними ідеалами кримських татар, вказуючи на те, що «ми маємо зберегти в Криму хоча б частину населення, яке дивиться в наш бік та вірить у нас».

На початку 1944 р. було здійснено спробу з боку Німеччини створити місцевий уряд для півострову з представників трьох національностей – татар, росіян та українців.

Ті представники кримськотатарського національного руху, які вважали, що шлях до створення незалежної Кримської держави – через

опору на фашистську Німеччину, виявляли високу ступінь суспільно-політичної активності в Криму та у відносинах з Німеччиною. Як і взагалі на окупованій території, у Криму ставлення різних груп населення до окупаційної влади було диференційоване. Так, опозиційність чи індиферентність значної кількості кримських татар по відношенню до радянської влади виявилася при відступі з півострова 51-ї армії у 1941 р. Частина населення Криму здійснювала опір фашистській окупації, брала участь у радянському партизанському русі або воювала в армії, частина – була індиферентна й намагалася пристосуватися до ситуації, ще інша частина населення свідомо йшла на підтримку нової влади, тобто на колабораціоністські дії, брала участь у поліцейському апараті та у справі реалізації репресивної політики нової влади. Причини в кожному випадку були специфічні. Частковий колабораціонізм та опора представників кримськотатарського національного руху на Німеччину у справі боротьби за незалежність (хоча в німецьких планах незалежність або кримськотатарська державність не передбачалася) у поєднанні з наступальними операціями радянських військ у 1944 р. призвели до невинуватих репресивних політичних рішень з боку уряду СРСР. Вони полягали у насильницькому виселенні представників різних народів з території півострову, без врахування принципу презумпції невинуватості та статево-вікових характеристик.

За постановами ДКО від 11 травня 1944 р. № 5859 та 21 травня 1944 р. № 5937 передбачалося переселення кримських татар до Узбецької РСР, Марійської АРСР РСФСР, всього на спецпоселення було виселено 188 000 (у джерелах називаються й інші цифри) спецпоселенців. Насильницькому переселенню підлягали також греки, болгар, німці, італійці, вірмени, румуни та ін. Їх було переселено до Казахської РСР, Башкірської, Марійської АРСР та до 4 областей РСФСР. У дослідницькій літературі загальна кількість виселених мешканців Криму у 1944 р. оцінюється в 270000 чоловік. У «Довідці КДБ...» від 15 квітня 1967 р. вказується, що було переселено в травні-липні 1944 р. 231 262 чоловік, з них кримських татар – 188 626. За даними Н. Ю. Макаренка, у 1941-1944 рр. з Кримської АРСР було депортовано близько 393 тис. жителів – представників майже 20 національностей.

У листопаді 2015 р. була прийнята постанова ВРУ «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». Так були охарактеризовані трагічні наслідки депортації кримських татар у 1944 р. Трагедія народу була оспівана у пісні, представленій представницею кримськотатарського народу на конкурсі Євробачення співачкою Джамалою під назвою «1944». Встановлено День пам'яті депортацій – 18 травня.

За Указом Президії Верховної Ради РСФРР «Про перейменування районів та райцентрів Кримської АРСР» (14 груд. 1944 р., № 621/6) відбулася зміна татарських та єврейських назв на назви слов'янські. Акмечетський район перейменовувався на Чорноморський, с. Акмечеть – у с. Чорноморське; Карасубазар у Білогорськ, відповідно Карасубазарський район у Білогорський; Фрейдорфський район у Новоселівський, а с. Фрейдорф – у Новоселівське.

Зменшення кількості населення Кримської АРСР у складі РРФСР створило демографічне підґрунтя для її перетворення на Кримську область у складі РРФСР у 1945 р.

Національні меншини у другій половині ХХ ст. *Національний склад населення.* На національний склад населення в цей період впливали такі чинники, як активізація міжреспубліканських зв'язків, розвиток великої промисловості, урядова політика, зокрема, політика по заселенню території Кримської області, процес політичної реабілітації (дія цього чинника гальмувалася урядом, про що мова буде йти у розділі, присвяченому кримським татарам), природний приріст, міграції, переселення на основі міжнародних угод (з Польщею, Чехословаччиною). Прикладом останнього є відомості про обмін населення між Чехословаччиною та УРСР на 1947 р. Тоді з УРСР виїхало 33 077 чоловік чеської та словацької національності. Відповідно було змінено етнічну структуру Ровенської, Волинської, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей. В свою чергу, з Чехословаччини прибуло 11 672 чоловіки «української і російської (?) національностей», які були розселені на території Ровенської та Волинської областей.

Важливим джерелом для аналізу динаміки етнічного складу населення УРСР є переписи населення, що проводилися регулярно з 1959 р.

За переписом населення 1959 р. найчисельнішими групами населення (100 і більше тис. чоловік), після українців (32 158 493 з 41 869 046 чоловік), були росіяни (7 090 813), євреї (840 311), поляки (363 297), білоруси (290 890), молдаване (241 650), болгари (219 409), угорці (149 229), греки (104 359), румуни (100 863).

За переписом населення 1970 р. найчисельнішими групами населення, після українців (35 283 857 з 47 126 517 чоловік), були росіяни (9 126 331), євреї (777 126), білоруси (385 847), поляки (295 101), молдаване (265 902), болгари (234 390), угорці (157 731), румуни (112 141), греки (106 909). Спостерігається помітне зростання кількості росіян, зменшення кількості євреїв, білоруси помінялися в переліку з поляками, кількість яких зменшилася. Незначно збільшилася кількість греків, внаслідок чого вони помінялися місцями у списку з румунами.

За переписом населення 1979 р. найчисельнішими групами населення, після українців (36 488 951 з 49 609 333 чоловік), були росіяни (10 471 602), євреї (634 154), білоруси (406 098), молдавани (293 576), поляки (258 309), болгар (238 217), угорці (163 373), румуни (121 795), греки (104 091). Кількість інших національних меншин не досягала в кожному окремому випадку 100 тис. чоловік. Помінялися позиціями у списку молдавани та поляки. Загалом помітно зменшилася кількість поляків, євреїв.

З 1959 р. до 1988 р. питома вага українців в населенні УРСР зменшилася на 4,1%, хоча і збільшилася кількість етнічних українців більше ніж на 5 млн. чоловік. У 1959 р. частка національних меншин в населенні України становила 23,2%, у 1989 р. – 27,3%.

Між 1959 і 1989 поступово зростала кількість росіян, білорусів, молдован, румунів, гагаузів, вірмен, азербайджанців, грузинів. Зменшилася кількість євреїв, поляків, чехів і словаків, болгар, угорців, греків.

В опублікованих матеріалах переписів 1959 р. і 1970 р. немає інформації про кількість в УРСР депортованих за національною ознакою німців і кримських татар (є інформація стосовно казанських та астраханських татар). У 1979-1989 рр. на 10,9% зросла чисельність німецького населення, у 7 разів – кримськотатарського.

За переписом населення 1989 р., крім українців, в Україні найбільшими етнічними групами були: росіяни (22,1%), євреї (0,9%), білоруси (0,9%), молдовани (0,6%), болгар (0,5%), поляки (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,25%), греки (0,2%), татари (0,17%).

Процес реабілітації репресованих національних меншин (народів). Згідно указам Президії ВР СРСР 1955-1956 рр. розпочалася суспільна реабілітація ряду народів та їх представників в окремих регіонах, раніше репресованих: німців, греків, вірменів, болгар, кримських татар та ін. У Постанові ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. було відновлено низку національних автономій, які раніше були скасовані в ході політичних репресій. Однак кримські татари, хоча й знімалися з обліку на спецпоселеннях, але позбавлялися права повернення на батьківщину та відшкодування втраченого майна (Указ Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 р.). На 1967 р. повернутися дозволили 15 особам. Кримським татарам було відмовлено в відновленні автономії в Криму, висунувши низку аргументів економічного, політичного та демографічного характеру. Представники народу використовували звернення до урядових органів з метою забезпечити «...повернення кримськотатарського народу на батьківщину – в Крим...». 3 листопада 1972 р. вийшов Указ Президії

ВР СРСР «Про зняття обмеження у виборі місць проживання, передбаченого у минулому для окремих категорій населення». Але кримським татарам не вдалося скористатися указом у повному обсязі. Тільки після того, як 14 листопада 1989 р. була прийнята Декларація ВР СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, і забезпечення їх прав», кримські татари були поновлені у правах включно з можливістю повернення до Криму.

Крім державної реабілітації, у другій половині ХХ ст., внаслідок прийняття Декларації прав людини, до якої СРСР приєднався тільки у 1975 р., відбувалася суспільна реабілітація пам'яті про такі події Другої світової війни, як Голокост та знищення людей: як українців, так і, здебільшого, євреїв, а також ромів та інших представників національних меншин у Бабиному Яру в Києві. Зокрема, у 25 роковини подій в Бабиному Яру Іван Дзюба виголосив промову, в якій зробив наголос на тому, що «фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів», а також на тому, що «Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів». Одна з головних ідей промови була така, що необхідно як українцям, так і євреям позбутися взаємних упереджень, збудувати справжнє братерство, проводилася ідея близькості історії обох народів за своїм трагізмом. Позбутися цивілізованого людиноненавистництва та хамства – це спільний «обов'язок перед українською землею, на якій нам жити разом, це наш обов'язок перед людством».

Освіта національних меншин й мовна культура. У повоєнний період викладання в Україні у школах велося українською, російською, молдавською, угорською, польською, румунською, узбецькою, туркменською, вірменською, єврейською, словацькою мовами. Зокрема, у 1946/1947 навчальному році в Україні було 158 шкіл з молдавською мовою викладання (20 тис. учнів), 101 школа – з угорською (12,5 тис. учнів).

Можливості реалізації національних потреб окремих етнічних груп, як і українців, знаходились у залежності від національної та мовної політики цього періоду. Вони, у свою чергу, формувалися під впливом ідеології розбудови комуністичного суспільства. Відповідне завдання для радянського суспільства було конкретизовано у матеріалах ХХІІ з'їзду КПРС. У комуністичному суспільстві національності не зберігали своєї специфіки, хоча стирання відмінностей між народами й визнавалося поступовим процесом. Звідси особлива увага до формування підґрун-

тя для створення одного койне, роль якого мала відігравати російська мова. Існували певні історичні передумови для розширення статусу російської мови, що полягали у масштабних будівництвах 1930-х рр., на яких брали участь робітники з різних республік, Друга світова війна, коли регулятивні офіційні матеріали з'являлися переважно російською мовою, спільна відбудова після війни, діяльність компартії на принципах так званого демократичного централізму, репресії проти окремих національних груп та формування образу ворога як буржуазного націоналіста у 1930-х рр. та ін.

На XXII з'їзді була проголошена теза про російську як другу рідну мову: «Не можна не відзначити зростання прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною для народів СРСР...». Це була суперечлива теза в своїй основі та за наслідками. Була зменшена роль мови як ознаки національності, офіційно підтримувалася двомовність. Це знайшло різко негативний відклик серед частини української інтелігенції. Водночас в СРСР виходять твори літераторів, що відносилися до різних національностей, але у перекладі російською мовою.

Представляють інтерес мовні тенденції серед національних меншин. З 1959 до 1989 загальна кількість жителів України, які вважали рідною мову своєї національності, зменшилася на 5,79%. Зростання кількості представників різних етнічних груп, що вважали рідною мову своєї національності, відзначають дослідники в цей період у росіян, греків, циган, вірмен, азербайджанців. Вірмени та азербайджанці зберігали рідну мову у зв'язку, ймовірно, з недавньою міграцією до України, пов'язану зі зростанням у 2-й пол. 1980-х рр. імміграції в Україну з Кавказу, де на той час загострилися політичні й міжетнічні конфлікти.

У мовній сфері представники різних національних груп в УРСР, включно з українцями, часто використовували російську мову, при проведенні переписів населення називали її рідною мовою. Це було наслідком процесів русифікації. З 1959 р. до 1989 р. частка громадян, які називали рідною російську мову, зросла в середньому (без росіян) на 3,46% і досягла 11,13 %. Серед частини етнічних груп (білорусів, болгар, угорців, вірмен, гагаузів) за 30 років зросла кількість осіб, які визнавали рідною мовою українську.

Українські дисиденти про урядову національну політику. Представники української інтелігенції, дисидентського руху виступали проти мовної політики держави, водночас піднімаючи й проблему національної дискримінації стосовно і представників національних меншин.

Відома реакція правозахисника З. Буковського на національну політику часів Л. І. Брежнєва. Він звернувся у червні 1975 р. (це звернення не було випадковим – у цьому році Радянський Союз взяв на себе гарантії дотримання прав людини) з відкритим листом до голови Радміну О. Косигіна. У листі він вказував на те, що у засуджених затримуються листи національними мовами, на побаченнях ставиться вимога спілкуватися лише російською мовою. З. Буковський відзначав, що «постійно намагаються нацькувати росіян на українців, вірмен і т.д., усіх на росіян, а євреїв на українців». Засуджений за критику національної дискримінації С. Й. Караванський звертався до чиновників з «Клопотанням», у якому містився заклик відмовитися від різних форм національної дискримінації: стосовно євреїв, кримських татар, німців Поволжя, народів Прибалтики та українців. Серед іншого, він наголошував, що «справжній дружбі народів суперечить практика заселення міст національних республік російським населенням».

Критиці, таким чином, піддавалися шовіністичні та радикальні прояви національної державної політики, а не представники окремих національних груп чи їх культури. Водночас не можна не відзначити, що потреби соціально-економічного розвитку ставали підґрунтям для спеціальної урядової уваги до розвитку інтернаціоналістських поглядів і настроїв. Так, у 1970-х рр. на заводі «Запоріжсталь» працювало 20 тис. чоловік більше 40 національностей. До проведення національної політики були залучені виробнича преса, профспілки.

Національні меншини в КПУ та радах. У другій половині ХХ ст. представники національних меншин входили до складу вищих партійних органів. Зміни національного складу політбюро-бюро ЦК КП(б) У-КПУ у 1945-1953 рр. відображені у наступній таблиці:

Національність/роки	1945	1953
Українці	3	11
Росіяни	1	2
Євреї	1	-
Всього	5	13

Представники національних меншин брали участь у діяльності ВР УРСР та місцевих радах. Так, у 1959 р. до ВР УРСР було обрано 457 депутатів, з них не українці становили 18,16% (8 національностей).

Найбільшу групу складали росіяни (72 депутати, 15,75% всіх депутатів). Крім того, до ВР увійшли білоруси (5 депутатів), по 1 депутату від вірменської, угорської, грецької, грузинської, єврейської та молдавської національностей.

До складу місцевих органів рад увійшли представники більше 30 національностей (складали 14,26% всіх депутатів). Росіяни також були найбільшою етнічною групою (11%). Подібна картина спостерігалася і під час виборів 1961 р.

Особливі умови етнічного розвитку Криму. Зміни в етнічній структурі регіону у другій половині ХХ ст. були пов'язані з кількома чинниками. Один з них – це входження Кримського півострова (Кримської області) до складу УРСР у 1954 р. Важливою була перспектива повернення депортованих під час Другої світової війни народів. Зокрема, незважаючи на довгі зволікання у вирішенні питання повернення депортованих народів, відомо про проникнення на півострів ще до офіційного дозволу окремих представників кримськотатарського народу.

За даними Н. Макаренка, на 1959 рік Кримська область була єдиною в Україні, де українці становили меншість (22,3%), не українці представляли відповідно 77,7%, з них росіяни – 71,4%. Це пояснюється попереднім досвідом перебування півострова поза межами радянської України.

Необхідно відзначити, що перепис у 1959 р. проводився з врахуванням 17 національностей, кримські татари та німці не перераховувалися. За наступні 30 років населення Криму зросло на 102,9% і у 1989 р. становило 2 430 500 чоловік. За 30 років населення півострова зросло на 1229000 чоловік. У 1989 р. українці становили 625919 чоловік (25,8%), представники національних меншин – 74,2% (у тому числі росіяни – 67%).

Головним чином переселялося до півострову російськомовне населення. Загалом для Криму у другій половині ХХ ст. було властиво зростання представників різних етнічних груп, що представляли нацменшини. Перепис населення 1989 р. проводився вже з урахуванням депортованих народів. Загалом за 30 років доля національних меншин у порівнянні з українцями зменшилася. Водночас слід враховувати той факт, що у Кримській області був високий відсоток українців, що користувалися російською мовою. Цей факт міг впливати при самоідентифікації під час перепису населення.

Висновки. Отже, період Другої світової війни супроводжувався різними змінами у кількісному складі та статусі окремих національних

меншин. Злочини нацистського режиму проти євреїв та ромів (циган) призвели до значних демографічних втрат, до знищення цілих пластів культури разом з її носіями. Злочинний характер мали й тотальні депортації окремих етнічних меншин з боку радянської влади. Внаслідок цього постраждала ціла низка етнічних (національних) меншин, значна частина населення Кримського півострову, в першу чергу кримські татари та інші. Складними й конфліктними виявилися українсько-польські відносини, зокрема, на Волині, які досягли своєї кульмінації влітку 1943 р. У другій половині XX ст. уряд в умовах лібералізації пішов на важливий крок так званої політичної реабілітації, що, попри численні перешкоди, сприяло створенню передумов для початку повернення депортованих народів. Свою специфіку мав і громадський та культурний розвиток національних меншин у другій половині XX ст.

Контрольні питання:

1. У яких військових (партизанських) з'єднаннях, згаданих у лекції, брали участь представники національних меншин?
2. Якими були особливості ставлення до національних меншин з боку ОУН та УПА під час війни?
3. Дайте характеристику депортації кримськотатарського народу у 1944 р.
4. Скільки народів було депортовано з території Криму у під час Другої світової війни?
5. Що ви знаєте про геноцид ромського населення України?
6. Які форми мав геноцид єврейського населення України під час війни?
7. Які причини польсько-українського протистояння на Волині під час війни?
8. Які політичні наслідки польсько-українського конфлікту для сьогодення?
9. Представники яких етнічних груп входили до складу УПА?
10. Якою була участь національних меншин у роботі рад різних рівнів у другій половині XX ст.?
11. Чи існувала після війни система освіти мовами національних меншин?
12. Як відбувався процес політичної реабілітації кримських татар?

Тести:

1. Якого народу стосувалася постанова ДКО від 11 травня 1944 року про депортацію з території постійного проживання?:

- а) болгарів;
- б) німців;
- в) кримських татар;
- г) греків.

2. Скільки представників різних національних меншин було депортовано з Кримського півострова у 1944 р.?:

- а) 270000;
- б) 27000;
- в) 2700.

3. Скільки, за підрахунками радянських істориків, нараховувалося етнічних груп у партизанському русі на території України під час війни?:

- 1) 22;
- 2) 32;
- 3) 52;
- 4) 62.

4. Які етнічні групи найбільше були представлені, поряд з українцями, в партизанському русі у Рівненській області на травень 1943 р.?:

- 1) росіяни, білоруси;
- 2) поляки, білоруси;
- 3) росіяни, поляки;
- 4) євреї, роми.

5. Де було розстріляно айнзацгрупою табір циган-котлярів у 1941 р.?:

- 1) на території Одеської області;
- 2) на території Миколаївської області;
- 3) на території Вінницької області;
- 4) на території Львівської області.

6. Скільки, на думку М. Бессонова, було знищено фашистами ромів у Чернігівській області та Чернігові під час Другої світової війни?:

- 1) 739 чоловік;

- 2) 3000 чоловік;
- 3) 200 чоловік;
- 4) 50 чоловік.

7. Скільки євреїв України було знищено під час Другої світової війни?:

- 1) 500 000;
- 2) 700 000;
- 3) 1000 000 000;
- 4) 1 600 000.

8. У якому році було створено неурядову громадську організацію Український центр вивчення Голокосту?:

- 1) 1992р.;
- 2) 2002 р.;
- 3) 2012 р.;
- 4) 2017 р.

8. Хто закликав приєднатися до своїх лав колишніх військовополонених за допомогою 12 листівок?:

- 1) представники Поліської Січі;
- 2) представники дивізії «Галичина»;
- 3) представники УПА;
- 4) представники радянського партизанського руху.

9. Хто зі згаданих у лекції українських дисидентів у другій половині ХХ ст. виступав на захист прав національних меншин?:

- 1). С. Караванський;
- 2) І. Дзюба;
- 3) Н. Строката;
- 4) Л. Лук'яненко.

10. Представників скількох національних меншин було обрано до ВР УРСР у 1959 р.?:

- 1) 5;
- 2) 7;
- 3) 10;
- 4) 8.

Джерела та література:

Джерела:

1. Голові Ради Національностей Верховної Ради СРСР [Клопотання від поета-перекладача С. Й. Караванського] // НПВУ. – Ч. 2. – С. 450-457.
2. Депортація німців з України на Схід, вересень-жовтень 1941 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 322-323.
3. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. док. (1941-1998). – К., 1999. – 176 с.
4. Довідка Комітету державної Безпеки, Прокуратури і Міністерства охорони громадського порядку Української РСР про виселених з Криму громадян татарської та інших національностей // НПВУ. – Ч. 2. – С. 466-468.
5. З листа інспектора з питань озброєння начальникові відділу озброєння Верховного командування фашистської Німеччини про доведення норм споживання продовольства населенням України до мінімуму, 2 грудня 1941 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 325-326.
6. З платформи Української Головної Визвольної Ради, липень 1944 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 310-313.
7. З постанов II (краківського) Великого Збору Організації Українських Націоналістів, квітень 1941 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 291-302.
8. Звернення УПА до вірмен та інших народів Кавказу // НПВУ. – Ч. 2. – С. 343-344.
9. Іван Дзюба. Виступ у Бабиному Яру (у 25-у річницю розстрілу у Бабиному Яру) // НПВУ. – Ч. 2. – С. 462-466.
10. Із зауважень і пропозицій д-ра Ветцеля щодо генерального плану «Ост» // НПВУ. – Ч. 2. – С. 326-329.
11. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / упоряд. : О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк ; ред. кол. : Ю. З. Данилюк (відп. ред.) та ін. – К. : Рідний край, 1995. – 363 с.
12. ОУН і УПА в 1943 році : документи / упоряд. : О. Веселова та ін. ; відп. ред. С. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.
13. Переселення чехословацьких громадян української та російської національностей з Чехословаччини в СРСР і водночас громадян чеської та словацької національностей – з України до

- Чехословаччини: доповідна записка міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова, липня 1947 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 417-418.
14. Постанова Державного Комітету Оборони СРСР про кримських татар, 11 травня 1944 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 379-382.
  15. Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни : Постанова Верховної Ради України, 8 вересня 2016 р. // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 40. – Ст. 627. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1507-19> (останній перегляд: 25.08.2017).
  16. Розподіл населення України за національністю та мовою, 1959 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 466-467.
  17. Розподіл населення Української РСР за найчисельнішими національностями та мовою, 1979 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 508.
  18. Розподіл населення Української РСР за національністю та мовою, 1970 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 468-469.

Література:

1. Бабин Яр: історія і пам'ять / за ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. – К. : Дух і Літера, 2016. – 352 с.
2. Вівчарик М. Українство і національні меншини в Україні: уроки історії, нові пріоритети (2-а пол. 40-х-початок 90-х рр. XX ст.) / М. Вівчарик // Історія в школі. – 1998. – № 3, 4.
3. Волинь і Холмщина, 1938-1947 : польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідження, документи, спогади / НАН України. Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича ; редкол. : Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Львів, 2003. – 810 с.
4. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи. Матеріали. Карти / Центр. держ. архів ; В. Литвин та ін. ; вступ. ст. В. Смоля. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.
5. Дубик М. Г. Табори для військовополонених на території України // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г - Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=tabory_dlja_vijskovopolonenykh_na_terytoriji_ukrajiny (останній перегляд: 30.08.2017).
6. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Володимир

- Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
7. Кравчук Д. В. Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (сер. 1942 – перша пол. 1944 р.) / Д. В. Кравчук // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2014. – Вип. 40. – С. 145-151.
  8. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / упоряд. : О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк ; ред. кол. : Ю. З. Данилюк (відп. ред.) та ін. – К. : Рідний край, 1995. – 363 с.
  9. Макаренко Н. Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950-1980-х рр. : причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2010. – Вип. 28. – С. 264-269.
  10. Найман О. Я. Життя прожити... З історії розселення євреїв на українській землі (у XX ст.) // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 66-69.
  11. Романько О. В. Кримсько-татарський національний рух та військово-політичне керівництво Третього рейху (1941-1945) / О. В. Романько // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 квітня 2009 р., Одеса. – Одеса : БМВ, 2009.
  12. Романько О. В. Національний рух кримських татар у роки Другої світової війни / О. В. Романько // Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мі-О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalnyj_rukh_krymskykh_tatar_u_roky_Druhoi (останній перегляд: 30.08.2017).
  13. Руденко Н. М. Українці в партизанському русі у Молдавії (січень-липень 1944 р.) / Н. М. Руденко // УІЖ. – 2000. – № 4. – С. 100-113.
  14. Філатова О. Становище німецької меншини на Харківщині в 1930-х роках / Ольга Філатова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2012. – Вип. 15. – С. 222-227. – Режим доступу: periodicals.karazin.ua/apvvi/article/download/576/401 (останній перегляд: 30.08.2017).
  15. Штейнле О. Ф. Етнічний склад та національні ідентичності номенклатурної еліти УРСР (1945-1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 220-226.
  16. Яремчук В. Д. Татари в Україні / В. Д. Яремчук, В. Б. Безверхий // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 18-29.

Тема 9. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ) МЕНШИН ПІД ЧАС «ПЕРЕБУДОВИ» ТА У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. У середині 1980-х рр. держава розпочала низку реформ, відомих під назвою «перебудова». Проголошений принцип гласності, лібералізація суспільного життя сприяли активізації участі в ньому різних суб'єктів, у тому числі національних меншин. Відбувалося усвідомлення культурних інтересів різних національних груп в Україні, виникали національно-культурні товариства. Розпочалося більш активне повернення депортованих з Кримського півострова народів. У добу незалежності вказані тенденції отримали дальший розвиток.

Національні меншини України під час «перебудови». Період «перебудови» супроводжувався новими явищами в історії національних меншин.

14 листопада 1989 р. була прийнята ВР СРСР Декларація «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, і забезпечення їх прав», яка мала стати основою для нової за характером національної політики.

Одним з наслідків стали спеціальні зусилля уряду по поверненню раніше депортованих народів та їх суспільної інтеграції. Зокрема, у листопаді 1990 р. було прийнято рішення про створення Комітету у справах депортованих народів при облвиконкомі Кримської області.

12 лютого 1991 була відновлена Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (з 1994 р. Автономна Республіка Крим). Повернення депортованих народів стало передумовою для того, що Верховна Рада Криму 22 березня 1991 р. прийняла постанову про поповнення її депутатами з числа представників депортованих народів Криму шляхом додаткових виборів. Передбачалося від вірменського, болгарського, грецького, німецького народів обрати по 1 народному депутату Кримської АРСР, від кримськотатарського народу – 7 народних депутатів Кримської АСР.

Важливе значення мало прийняття Закону УРСР «Про мови в УРСР» (1989). У ст. 2 Закону відзначалося, що, відповідно Конституції, державною є українська мова. У ст. 3 «Мови інших національностей в Українській РСР» передбачалося, що «в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукуп-

ність) можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови». У ст. 4 наголошувалося на тому, що мовами міжнаціонального спілкування є українська, російська та ін. У ст. 6 ставилася вимога, щоб службові особи володіли мовами роботи органів та організацій: українською, російською, а в разі потреби й іншою національною мовою. У ст. 27 передбачалося, що «у місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна й виховна робота в яких провадиться їхньою національною або іншою мовою». У ст. 8 «Захист мов» відзначалося, що «будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі».

На тлі загальноукраїнського процесу зростання суспільної активності громадян підвищується суспільна активність і представників різних етнічних груп. З кінця 80-х років XX ст. починають створюватися культурні товариства, громадські організації національних меншин (див. таблицю):

Назва національно-культурного товариства	При якій організації створено	Рік створення	Голова	Інші відомості
Польське культурно-освітнє товариство	При Українському товаристві дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами	1988	С.А.Шалацький, заслужений працівник культури УРСР	6 секцій
Закарпатське обласне товариство угорської культури		1989	Ш.Л.Фодов, доцент Ужгородського університету	
Республіканський культурний центр торкомовних народів	При Українському фонді культури	1989	Р.З.Масаутов, заслужений художник УРСР	Входило 11 національних товариств: татарське, казахське, башкірське, кримсько-татарське, азербайджанське, узбецьке, караїмське, гагаузьке, туркменське, киргизьке, арабське
Українське республіканське суспільно-політичне і культурно-освітнє товариство радянських німців «Відродження»		1989	М.К.Айріх	

Республіканське товариство єврейської культури	При Українському фонді культури	1989	І.М.Левітас, вчитель, відмінник народної освіти УРСР	
Регіональне товариство радянських греків (Донецьк)		1989	І.О.Ялі, професор Донецького інституту радянської торгівлі	
Українське республіканське товариство російської культури «Русь»	При Українському фонді культури	1990	В.І.Єрмолов а, секретар Спілки письменників України	
Чехо-словацьке республіканське культурно-освітнє товариство		1990		
Всеукраїнське Пушкінське товариство		1990		
Асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар»		1989		

На осінь 1990 р. в УРСР нараховувалося вже 84 національно-культурних об'єднань. У 1990 р. було створено Раду національних товариств Української РСР.

В умовах гласності були зроблені спроби подолати інформаційні табу, зокрема, єврейська інтелігенція звертається до поширення історичних відомостей про свій народ. Наприкінці існування Радянської України, в передвиборчий період 1990 р., як відзначив В. Котигоренко, постала проблема антисемітизму. В умовах поширення чуток про можливі єврейські погроми і зважаючи на важливість збереження стабільності міжнаціональних відносин, Народний Рух України провів акції протесту, прийняв відповідне звернення.

Впливали на становище національних меншин і трагічні події в історії України. Наприклад, Чорнобильська аварія на ЧАЕС викликала еміграцію чехів – радіаційне забруднення торкнулося чеських сіл на Житомирщині.

Національні меншини України у період незалежності. *Структура населення в добу незалежності України* визначається головним чином на підставі перепису населення України 2001 р. За даними В. О. Котигоренко, Київський міжнародний інститут соціології перед тим у 1994 провів дослідження й отримав такі результати: у 5 східних областях 52,5% респондентів ідентифікували себе як українці; на півдні

України 52,5%; у західних областях – 89,2%. Очевидно, відповідною була частка інших етнічних груп (національних меншин).

Результати перепису населення наприкінці 2001 р. виявили, що населення України становило 48 240 902 осіб. За даними перепису 2001 р., 77,8% населення держави – українці, 22,2% – представники національних меншин. Українці переважають серед населення всіх регіонів України, за винятком АР Крим та м. Севастополь. Найбільшою є російська національна меншина (17,3%). Перепис показав, що у середньому у селах національні меншини складають 13%, у містах – 26,7%. Серед національних меншин найбільш урбанізованою групою є єврейське населення, водночас аграрний характер розселення домінує серед румунів, гагаузів та молдаван. Україна є головним регіоном проживання для кримських татар, караїмів, кримчаків, частково – гагаузів.

Найбільш строкатими в етнічному відношенні є Чернівецька, Одеська, Закарпатська області, Автономна Республіка Крим. Найчисельніші групи в Закарпатській області – українці, угорці, румуни, росіяни. У Чернівецькій області – українці, румуни, молдавани, росіяни. В Одеській області – росіяни, болгар, молдавани, гагаузи, євреї, білоруси, вірмени, цигани.

У Криму частка національних меншин у населенні складає 75,8%, це найбільша частка з усіх регіонів. Найменше представників національних меншин проживає, за даними перепису населення, в Тернопільській області, де етнічні українці становлять 97,8%. Частина національних меншин в ряді регіонів проживає компактно. 35,4% росіян України мешкають у Донецькій та Луганській областях, АР Крим; 44,9% білорусів проживають у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях, АР Крим; 73,8% молдован зосереджено в Одеській та Чернівецькій областях; 73,6% болгар проживають в Одеській області; 63,1% поляків мешкають у Житомирській, Хмельницькій, Львівській областях; 96,8% угорців є жителями Закарпатської області; 97,2% румунів зосереджені у Чернівецькій та Закарпатській областях; 63,3% євреїв мешкають у м. Київ, переважно у містах у Дніпропетровській, Одеській, Харківській, Донецькій областях; 84,7% греків є жителями Донецької області; 61,6% татар (без кримських татар) проживають у Донецькій, Луганській областях, АР Крим; 29,4% циган живуть у Закарпатській області; 86,5% гагаузів мешкають в Одеській області. Більшість кримських татар (майже 99%) проживають в АРК.

У порівнянні з результатами перепису населення 1989 р., за результатами перепису 2001 р. різко, майже на 78%, зменшилася кількість

євреїв (головним чином в результаті еміграції). Еміграція у поєднанні з іншими чинниками призвела до значного скорочення чисельності білорусів, росіян, чехів, поляків, молдован, словаків (від 19,5 до 37,3%). Значно зросла чисельність кримських татар, збільшилася кількість українців (за рахунок імміграції з інших республік), вірмен, грузинів, азербайджанців, румун. Приблизно сталою залишилася кількість гагаузів, циган.

Загалом з 1989 до 2001 р. в населенні України частка національних меншин скоротилася.

Перепис населення 2001 р. засвідчив певне скорочення частки осіб, які вважають мову своєї національності рідною. За даними В. О. Котигоренко, в останній міжпереписний період, фактично вперше з 1950-х рр., дещо зросла частка осіб, які ідентифікують себе з іншими етносами, але при цьому вважають рідною саме українську мову. Передовсім це стосується німців (збільшення на 12,94%), євреїв (на 11,37%), циган (ромів) (на 8,76%), білорусів (на 8,22%). Виняток становлять лише румуни й кримські татари.

Розвиток українського національного відродження супроводжувався активізацією і демократичних, і радикальних сил. Це відбилося у програмах та діяльності різних партій та рухів, у політичних та етнічних проектах нації. Прибічники останнього знаходили аргументи для обґрунтування ідеї українського етноцентризму у процесі розбудови української нації, висловлювали радикалізм у ставленні до національних меншин, особливо окремих груп меншин. Радикалізм був притаманний й окремим представникам національних меншин. Представники демократичного та ліберального напрямку, навпаки, підтримували ідею необхідності рівних прав та обов'язків всіх складових українського суспільства, наполягали на необхідності інтеграції до української нації національних меншин на основі добровільності та збереженні своєї культури при закріпленні за українською мовою статусу державної. Це відповідає і головним засадам процесу європейської інтеграції України. Зокрема, в програмі Ліберально-демократичної партії України (проекті) у розділі «Національна політика» йшлося про те, що «в національній політиці неприпустима будь-яка дискримінація. Держава не повинна розподіляти громадян за расовими, національними або етнічними ознаками. З точки зору української державності всі громадяни України становлять український народ або народ України». У програмі також наголошувалося, що партія виступає за національно-культурну автономію, вільний розвиток мов та культур всіх національних груп в Україні.

Державна політика й національні меншини в незалежній Україні. Після проголошення незалежності ВРУ виступила зі зверненням до громадян України всіх національностей. Перші кроки законодавчого оформлення прав національних меншин були здійснені по проголошенні незалежності України, в умовах, коли необхідно було забезпечити широку соціальну базу процесу розбудови української державності. Особливо це було важливо для поліетнічних регіонів України, таких, як Закарпаття (за переписом 1989 р. там мешкало більше 70 національностей) та Південь. Позитивне значення для національних меншин мав закон «Про громадянство України», прийнятий 8 жовтня 1991 р.

Мета національної політики цього періоду – створити широку соціальну базу для розбудови української державності, залучивши до цього процесу національні меншини. 1 листопада 1991 р. ВР прийняла «Декларацію прав національних меншин», виходячи з того, що «...на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятидесятидвохмільйонний народ України...». У Декларації говорилося про рівність прав «всіх народів, національних груп, громадян» та захист від дискримінації за національною ознакою. Серед прав вказувалося і на право традиційного розселення, можливе створення національно-адміністративних одиниць тощо. Про це йшлося у ст. 2: «Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур».

Згідно «Декларації», в етнічних або змішаних регіонах мови більшості населення могли функціонувати нарівні з державною мовою. Меншини отримували також право вільних контактів з так званою історичною батьківщиною та на охорону пам'яток. Найголовніше, що всі ці права мали забезпечуватися гарантією з боку держави.

16-17 листопада 1991 р. за державної ініціативи відбувся перший Всеукраїнський національний конгрес. Місцем його проведення стала Одеса. Мова йшла про державну політику в національній сфері, про гарантії з боку держави прав всіх народів України, зокрема, на збереження національної ідентичності, про необхідність закріплення цих гарантії на рівні Конституції. Було схвалено Акт проголошення незалежності. Ефективність національної політики у другій половині 1991 р. виявилася під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтримку незалежності було віддано 90,35% голосів (тих, хто взяв участь у голосуванні).

Відбувалася реорганізація органів державного управління, які сприяли реалізації національної політики. При Кабміні України існував Комітет у справах національностей. У 1994 р. було створено Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур, у 1996 р. на його базі засновано Міністерство України у справах національностей та міграції (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/196/96>), яке випускало видання «Вісник Міністерства України у справах національностей та міграції». Міністерство восени 1996 р. замінив Державний комітет України у справах національностей та міграції. У 2007 р. було створено Державний комітет у справах національностей та релігій. У 2010 р. комітет було ліквідовано, а його функції передано Міністерству культури України. При Міністерстві створено департамент у справах релігій і національностей.

Необхідно відзначити, що політика щодо національних меншин у період незалежної України загалом орієнтується на здобутки європейського законодавства у справі захисту прав людини та власне меншин. Зокрема, значна увага приділяється цим питанням у Раді Європи. 5 листопада 1992 р. у Страсбурзі країни – члени Ради Європи підписали Європейську хартію регіональних мов або мов національних меншин, до якої Україна приєдналася у 1996 р. В Україні Хартія двічі пройшла ратифікацію – у 1999 р. та, після скасування цього рішення, згодом – у 2003 р. В Україні положення Хартії мають застосовуватися до мов наступних національних меншин: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської.

1 лютого 1995 р. у Страсбурзі була підписана Рамкова конвенція про захист національних меншин, до якої приєдналася Україна. 9 грудня 1997 р. ВРУ прийняла закон «Про ратифікацію Рамкової конвенції».

Низка документів прийнята і з боку ООН. Так, 18 грудня 1992 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН була прийнята «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин».

У 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи законодавства України про культуру», що гарантували рівні права у цій сфері всім представникам українського суспільства, зокрема, національним меншинам. У цьому ж році указом Президента України створено Фонд розвитку культур національних меншин.

25 червня 1992 р. прийнято закон «Про національні меншини в Україні», що відповідало і попередній політиці України, і вимогам європей-

ського законодавства, і міжнародним зобов'язанням України стосовно прав національних меншин. Держава гарантувала право на вибір та відновлення своєї національності (ст. 11), право використання рідної мови поряд з державною в місцях компактного проживання (ст. 8), право на національно-культурну автономію. Останнє гарантувалося у статті 6: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом». Стаття 18 забороняла «будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою». Важливим було й те, що держава передбачала у бюджеті кошти на задоволення прав національних меншин. Про це йшлося в ст. 16: «У державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин».

Конституція 1996 р. була прийнята Верховною Радою «від імені Українського народу – громадян України всіх національностей». У ст. 10 Конституції в Україні гарантується вільний розвиток, використання й захист російської, інших мов національних меншин України. У ст. 11 відзначається: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України».

З метою вивчення історії, правового статусу та культури національних меншин, проводяться різноманітні наукові конференції, присвячені освіті, соціальному, правовому становищу, історії національних меншин.

Багато було зроблено для запобігання національним конфліктам. У 2007 р. в СБУ було створено підрозділ, який займався розслідуванням фактів розпалювання расової та міжнаціональної ворожнечі. Робилися спроби зробити жорсткішим законодавство по відношенню до розпалювання та проявів ксенофобії, расизму, антисемітизму тощо.

Національний склад населення України іноді враховувався у виборчому законодавстві. Зокрема, у Законі України «Про вибори народних депутатів України» (1997) передбачалося при утворенні виборчих окру-

гів враховувати факт компактного проживання певної меншини. Однак у 2001 р. ця норма була скасована.

Серед депутатів ВРУ 3-го скликання (1998 р.) росіяни складали 19,3%, євреї – 1,5%, білоруси та поляки – по 0,5% та ін. У місцевих радах відображена специфіка регіонального складу населення.

Організаційний аспект історії національних меншин у добу незалежної України. Закон про національні меншини сприяв дальшому створенню національно-культурних товариств. У 1992-1994 рр. існувало вже 186 національно-культурних товариств, 1995 – близько 260 (на початку року – 16 Всеукраїнських).

Товариства представляють інтереси різних національних громад України. Так, у 1993 р. у Києві було створено Азербайджанський громадсько-культурний центр України ім. Нізамі Гянджеві. На 2000 р. в Україні нараховувалося 37 російських національно-культурних товариств. У 2002 р. було зареєстровано Всеукраїнську ромську організацію «Конгрес ромів України» тощо. За офіційними даними, на 1 січня 2003 р. в Україні діяло 785 національно-культурних товариств (НКТ). З них російських – 62, грецьких – 99, єврейських – 93, німецьких – 55, польських – 54, азербайджанських – 33, вірменських – 31. На розвиток НКТ на підставі українського законодавства з Державного та місцевих бюджетів виділялися кошти. На осінь 2003 р. в Україні нараховувалося вже 1076 товариств.

Крім окремих товариств характерним стало утворення національних асоціацій. Так, у 1999 р. було створено Асоціацію національно-культурних об'єднань України (на 2002 р. до неї входило 70 організацій, при створенні увійшла 21 організація). Президент – О. Фельдман. Форми діяльності Асоціації: заснування національних театрів, шкіл (загальноосвітніх та недільних), внесення законодавчих пропозицій, випуск газети «Моя родина», проведення науково-практичних семінарів та конференцій.

У 2000 р. було створено Всеукраїнський союз громадських організацій «Міжнаціональний форум України», до складу якого увійшло понад 100 НКО. (очолив союз О. Свистунов).

Водночас відбувалося створення об'єднань регіонального характеру: Конфедерація національно-культурних товариств Західної України, Асоціація національно-культурних і культурно-освітніх об'єднань Одеської області. У 1999 р. створена Рада представників національно-культурних товариств Одеської області, на червень 2011 р. до складу Ради входило 30 національно-культурних організацій (всього на січень 2011 р. в Одеській області офіційно зареєстровано 160 організацій).

У грудні 2002 р. було створено Конгрес національних громад України, який об'єднав румунську, польську, ромську, литовську, естонську, молдавську, болгарську, німецьку, угорську, єврейську, вірменську, татарську громади (<http://www.kngu.org/>). Конгрес видає газету «Форум націй» українською мовою (<http://www.forumn.kiev.ua/>), підтримує діяльність дитячого табору «Джерела толерантності».

Однією з форм національної консолідації стало проведення національних з'їздів. Крім того, проводилися міжнаціональні конгреси. Перший з них, як вже згадувалося, відбувся в Одесі у 1991 р. У 1999 р. пройшов II Всеукраїнський конгрес національних товариств України.

Розвиток культури національних меншин. Відповідно законодавству, держава допомагає розвитку культур національних меншин, а також сприяє розвитку міжкультурних зв'язків. Так, 2008 рік було оголошено роком міжкультурного діалогу в Україні (<http://mincult.kmu.gov.ua>).

У 1994 р. Кабмін України розглянув питання про вдосконалення системи державних органів з питань задоволення культурних потреб етноменшин України. Зазначалося, що система управління передбачала два центри: Міністерство культури (відділ культур національних меншин та української культури за кордоном) та культурно-освітній центр «Дружба», що вирішував питання розвитку та відродження культур національностей України. Міністерство у справах національностей, міграції та культів за допомогою відділу національно-культурного розвитку надавало допомогу національним меншинам.

У незалежній Україні було створено умови для розвитку освіти національними мовами. За даними МОН України, у 2002-2003 рр. всього було 21 000 ЗОШ, серед них з російською мовою навчання – 1 732, з румунською – 94, з угорською – 69, з кримськотатарською – 13, з польською – 4, молдавською – 9. Створювалися двомовні та недільні школи.

Для підготовки кадрів для забезпечення культурних потреб етнічних меншин у 1992 р. за розпорядженням уряду в Київському інституті культури було відкрито спеціальний факультет. Київський інститут театрального мистецтва імені І. Карпенка-Карого першим став готувати кадри для угорських та єврейських театрів. У 1995 р. у Київському інституті театрального мистецтва розпочали готувати кадри для Кримськотатарського музично-драматичного театру. Одним з негативних факторів, що впливали на розвиток культури, було соціально-економічне становище етнічних груп. Держава докладала зусиль до подолання впливу цього фактору, кілька років підряд зростали видатки в держбюджеті на розвиток національних культур: у 2001 р. – 167 млн.,

у 2002 р. – понад 600 тис., у 2003 р. – 1 млн. грн. У 1996 р. Кабмін виділив 320 тис. грн. для будівництва Берегівського угорського театру імені Д. Йєша. У фінансуванні культури спостерігалися диспропорції. В АРК з держбюджету в 2002 р. на розвиток національно-культурних товариств було виділено 300 тис. грн., у Донецькій області в цей період такі видатки не передбачалися в місцевих бюджетах. У 1997-2003 рр. не було прямого фінансування нацменшин з місцевого бюджету Львову. В Одеському облбюджеті кожного року передбачалися кошти на підтримку культурних програм меншин. Обласний бюджет Чернівецької області виділяв певні кошти (2002 р.) польському товариству культури імені А. Міцкевича, Товариству румунської культури імені М. Емінеску, Товариству австро-німецької культури, хоровому колективу «Дрогою Воді».

На сучасному етапі приділяється значна увага розвитку преси мовами національних меншин. У 1992 р. була створена Головна редакція літератури мовами національних меншин. Виходять газети окремих національних меншин, наприклад, німецька меншина має газету «Німецький канал». У газетах національних меншин вміщуються матеріали як присвячені власне даним меншинам, так і меншинам взагалі. Зокрема, у газеті «Єврейські вісті» публікувалися матеріали як про євреїв України, так і в рубриці «Всі ми діти твої, Україно» матеріали про інші народи. На початок 2003 р. вийшло 188 періодичних видань.

Розвивається теле- і радіомовлення національних меншин. Кожний регіон, відповідно своїй етнічній структурі, має свою специфіку. Зокрема, в Одеській області на телебаченні випускаються програми «Роден край» (для болгар), «Ана Тарафи» (для гагаузів), «Плаюл Натал» (для молдаван). Щотижнева передача «Колорит» чергується молдавською, гагаузькою, болгарською мовами. Крім того, в Одеській області на 2011 р. було зареєстровано 18 друкованих видань, що засновані національно-культурними громадами. Представники окремих національних меншин приділяють увагу вивченню своєї історії у контексті історії України. Для прикладу можна згадати роботу Ю. Дімчогло та С. Булгара «История гагаузов Украины» (Одеса, 2017).

Достатньо повільно в Україні вирішувалися проблеми збереження культурної спадщини національних меншин. У 2005 р. експерти уповноваженого ВР України з питань людини в АРК виявили, що будинок-музей поета-кримчака І. Сельвінського (у Сімферополі) знесено з огляду на старість у середині 1990-х рр. На караїмських цвинтарях Мангуп і Чуфут-Кале допускалися грабіжницькі розкопки та погроми. Руйнувалася пізньосередньовічна татарська турецька лазня в Євпато-

рії, вірменська церква з розписами XIV ст. (Феодосія), грецький храм XIII ст. – Храм Трьох Вершників (городище Ескі-Кермен). У Бахчисарай мав місце суспільний конфлікт навколо старовинного мусульманського цвинтаря, з території якого почали у 2004 р. переносити ринок. Іноді виникали проблеми з похованням представників національних меншин (в Криму, Чернівцях).

Піднімалося питання про повернення культурних цінностей, які переміщені були з Криму. У 2008 р. Львівський музей історії релігії передав Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику близько 30 кримськотатарських стародруків. Видано покажчик рукописів та стародруків, переданих з Бахчисарайського історико-археологічного музею у 1976 р. до Державної публічної бібліотеки імені М. Салтикова-Щедріна.

Культурні потреби етнічних меншин задовольняли бібліотеки, які проводили й такі заходи, як фольклорні національні свята, свята національної кухні, дні національної книги, дні дружби, дні культур, свята національних костюмів тощо. У 2011 р. у 360 бібліотеках України працювали відділи літератури мовами меншин.

Найбільше з національних меншин послугами бібліотек без застосування додаткових ресурсів можуть бути забезпечені росіяни, що є наслідком політики русифікації у попередні історичні періоди. Загальний фонд 24382 масових та універсальних бібліотек на початку XXI ст. становив понад 387 млн. примірників, з них понад 240 млн. – російською мовою. У 2001 р. вийшло 5411 книг і брошур (99,1 млн.), з них російською мовою – 2024 (37,4%).

Активно сприяють поширенню культурної спадщини культурно-освітні товариства. Так, на 2002 р. Польське культурно-освітнє товариство імені А. Міцкевича у Києві налічувало близько 300 членів. У приміщенні бібліотеки імені А. Міцкевича проводилися літературно-мистецькі вечори, присвячені А. Міцкевичу, Ю. Словацькому, Я. Івашкевичу, В. Котарбінському.

Одним з напрямків діяльності національно-культурних товариств була робота по розвитку толерантності, міжетнічної взаємодії. Зокрема, у 1999 р. у дні святкування, присвяченого єврейській культурі, товариство «Русь» організувало концерт «Єврейська нота в російській культурі».

Держава гарантувала відносини з так званою «історичною батьківщиною», що відкривало певні фінансові можливості для представників національних меншин. В Криму зв'язки з «історичними батьківщинами» підтримували росіяни, білоруси, німці, вірмени, греки, чехи. Вста-

новлювали зовнішні зв'язки поляки. Кримські татари мали стосунки з кримськотатарськими діаспорами.

Встановленню контактів з історичними батьківщинами сприяла діяльність різних структур, зокрема, посольств та генеральних консульств, а також мішаних комісій, зокрема, у Закарпатській області українсько-угорських, українсько-словацьких та українсько-румунських комісій з питань забезпечення прав національних меншин. До них входили представники Демократичного союзу угорців України, Товариства угорської культури Закарпаття, просвітницької організації «Сволок Словенска». Фінансова підтримка угорців Закарпаття здійснювалась через спеціальні державні фонди Угорщини (Фонд Д. Йієша та ін.).

Особливості розвитку національних меншин та етносів Криму з погляду повернення й облаштування депортованих народів. Початок процесу був покладений у період «перебудови». Дальші рішення стосовно раніше депортованих народів були прийняті у зв'язку з поповненням законодавчої бази «Декларацією прав національностей України». 22 листопада 1991 р. ВР КАРСР прийняла рішення про практичні заходи по організованому поверненню депортованих вірмен, болгар, греків та німців до Кримської АРСР. Серед іншого йшла мова про фінансування репатріації, про розробку разом з національно-культурними товариствами програми відновлення законних прав депортованих. Важливим пунктом постанови став другий пункт, де йшлося про поширення встановлених законодавством пільг для кримськотатарського народу на представників інших згаданих депортованих народів.

На території Криму у 1992 – 1998 рр., згідно з програмою повернення та облаштування депортованих громадян, було збудовано майже 273 тис. кв. м житла, 375 км водопровідних мереж, 851,4 км ліній електромереж, 84,3 км автошляхів, багато інших об'єктів комунальної та соціально-культурної сфери. Незважаючи на це, на кінець 1990-х рр. залишалася купа гострих проблем соціально-економічного характеру. Близько половини осіб працездатного віку не було працевлаштовано. Недостатня увага була приділена розвитку національної культурно-освітньої сфери.

На 1999 р. до Криму із місць депортації повернулося понад 260 тис. депортованих під час Другої світової війни кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців. Це був безпрецедентний приклад репатріації в сучасній Європі. У 1999 р. була затверджена Програма устрою та соціально-культурного розвитку депортованих громадян в Автономній Республіці Крим на 2000 рік. Вона засновувалася на коштах бюджету АРК.

Загальний обсяг коштів мав скласти 11,5 млн. грн., що передбачалося направити на соціально-культурний розвиток, капітальне будівництво.

Як уже відзначалося, уряд забезпечував участь представників раніше депортованих народів в роботі органів влади Криму. Цей процес отримав підтримку на законодавчому рівні і в добу незалежності України. Так, 14 жовтня 1993 р. було прийнято «Закон Республіки Крим», згідно з яким передбачалося на один строк виборів ВР Криму організувати 4 одномандатних (вірменський, болгарський, грецький, німецький) та 1 багатомандатний (кримськотатарський) національні виборчі округи. В них на основі мажоритарної системи мали обрати по одному депутату. Виключення представляли кримські татари, що отримали право вибору 14 депутатів.

При ВР Криму діяла Постійна комісія ВР Криму з національної політики та проблем депортованих громадян. Крім того, діяло Управління у справах депортованих вірмен, болгар, греків та німців.

Висновки. Отже, період «перебудови» поклав початок новому етапу в історії національних меншин в Україні. Були створені умови для повернення депортованих під час Другої світової війни з Кримського півострову народів. В цей час в історії національних меншин розпочався процес утворення національно-культурних товариств. У добу незалежної України розроблена й введена в дію система законодавства, заснована на здобутках європейського та світового досвіду. Забезпечені умови для успішної суспільної інтеграції раніше депортованих народів. Суспільна активність та культурна діяльність представників етнічних (національних) меншин є органічною складовою історії сучасної України, в умовах якої вони отримали необхідні можливості для реалізації своїх культурних та громадських потреб, у тісному зв'язку з потребами всього українського суспільства. Розвиток національних меншин в Україні зустрічається і з певними проблемами, які вимагають додаткової уваги з боку суспільства та держави.

Контрольні питання:

1. Які події в політичному розвитку СРСР стали передумовою для нового етапу в історії національних меншин в Україні у другій половині 1980-х рр.?
2. Коли виникають перші національно-культурні товариства?
3. Опишіть динаміку зростання кількості національно-культурних товариств.

4. Які форми громадської активності національних меншин ви можете назвати?
5. Наведіть перелік депортованих народів, які поверталися до Криму в цей період.
6. Чи були випадки забезпечення представництва національних меншин за національною ознакою в органах державної влади?
7. Назвіть особливості розвитку культури національних меншин у добу незалежності України.
8. Які проблеми, згадані у лекції, існують у національних меншин на сучасному етапі?
9. Які регіони, за даними Всеукраїнського перепису населення, зберігають свій поліетнічний характер?
10. Які регіони в сучасній Україні відрізняються невисоким відсотком у складі населення представників національних меншин?

Тести:

1. Які форми суспільної активності властиві представникам національних меншин у незалежній Україні?:
  - а) створення асоціацій;
  - б) створення регіональних об'єднань;
  - в) проведення з'їздів;
  - г) проведення міжнаціональних конгресів;
  - д) всі перелічені вище.
2. Коли було прийнято Закон про національні меншини в Україні?:
  - а) 25 червня 1992 р.;
  - б) 25 червня 1994 р.;
  - в) 25 червня 1999 р.;
  - г) 25 червня 2002.
3. Яку частку складають етнічні українці за результатами Всеукраїнського перепису 2001 р.?:
  - а) 75,82%;
  - б) 77,82 %;
  - в) 95,82 %.

4. Кількість якої етнічної групи в населенні України збільшилась у 5,3 раз на 2001 р., у порівнянні з 1989?:

- а) євреї;
- б) болгар;
- в) кримські татари;
- г) німці.

5. Кількість якої етнічної групи в населенні України зменшилась майже у 5 разів на 2001 р., у порівнянні з 1989?:

- а) євреї;
- б) болгар;
- в) кримські татари;
- г) німці.

6. Скільки національно-культурних об'єднань нараховувалось в Україні на 1990 р.?:

- 1) 54;
- 2) 64;
- 3) 74;
- 4) 84.

7. Коли було прийнято рішення про створення Комітету у справах депортованих народів при облвиконкомі Кримської області?:

- 1) 1989 р.;
- 2) 1990 р.;
- 3) 1991 р.;
- 4) 1994 р.

8. Яка, згідно даним перепису населення України 2001 р., національна меншина є найбільш урбанізованою?:

- 1) гагаузи;
- 2) росіяни;
- 3) євреї;
- 4) караїми.

9. Який відсоток становлять національні меншини за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.?

- 1) 22,2%;
- 2) 10%;

3) 15%:

4) 21%.

10. Яке культурно-освітнє товариство в незалежній Україні проводить вечори, присвячені Ю. Словацькому, Я. Івашкевичу, В. Котарбінському?:

1) німецьке;

2) польське;

3) чеське;

4) єврейське.

Джерела та література:

Джерела:

1. Декларація прав національностей України, листопад 1991 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 607-608.
2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999) / колектив упорядників : Ю. Білуха (керівник) та ін. – К. : Абрис, 1999. – 416 с. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/966-531-082-8/966-531-082-8.pdf> (останній перегляд: 30.08.2017).
3. Державна служба статистики України. Всеукраїнський перепис населення. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/> (останній перегляд: 30.08.2017).
4. Державний комітет статистики України. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
5. З програми Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ), листопад 1990 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 592-593.
6. Закон України про національні меншини в Україні, 25 червня 1992 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 619-622.
7. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР // НПВУ. – Ч. 2. – С. 519-530.
8. Національно-культурні товариства України [на початок 1995 р.] // НПВУ. – Ч. 2. – С. 628.
9. ООН про права меншин // НПВУ. – Ч. 2. – С.514-519.
10. Указ Президента України про фонд розвитку культур національних меншин України, 29 квітня 1992 р. // НПВУ. – Ч. 2. – С. 610-611.

Література:

1. Дотримання прав національних меншин в Україні. – К. : ГО «Молодіжна Альтернатива, 2011. – 156 с.
2. Євтух В. Б., Трощинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський // Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 3-35.
3. Котигоренко В. О. Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 / В. О. Котигоренко // Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е-Й. – К. : В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=etnichnyjj_sklad_ta_etnomovna (останній перегляд: 30.08.2017).
4. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний аспект / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
5. Національні меншини в Україні: Інформаційно-бібліографічний покажчик / упоряд. І. Винниченко, В. Горовий. Інститут досліджень діаспори. – К. : ВД «Стилос», 2003. – 252 с.
6. Пекарчук В. М. Культура етноменшин України: відродження й розвиток (1990-2000-ні рр.) // УІЖ. – 2015. – № 2. – С. 131-162.
7. Політична історія України ХХ століття : У шести томах / редкол. : І. Ф. Курас та ін. – К. : Вид-во «Генеза», 2003. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода та ін. – К. : Генеза , 2003. – 696 с.

Тема 10. ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРІЇ МІСТА ОДЕСИ

Анотація. Кожний з регіонів України має свої особливості з точки зору перебігу урбанізаційних процесів. Одеса розвивалася як один з міських центрів на території Північного Причорномор'я. Історія міста, його географічне розташування, темпи розвитку, економічна спеціалізація та міграційні потоки на півдні визначали національний склад його мешканців. Останній набув особливої строкатості з часу входження Очаківської області до складу Російської імперії, і надалі зберігав цю свою характеристику.

Історія вивчення етнічного складу Одеси. Етнічний склад населення Одеси став предметом досліджень ще з початку XIX ст. Переважна більшість місцевих дослідників до 30-х рр. XIX ст. була за своїм походженням іноземцями, що перебували на службі в Російській імперії або осіли на проживання в ній. Так, ініціатором створення першої комплексної праці з історії краю та Одеси став А.-Е. де Рішельє, а реалізував цю ідею його ад'ютант маркіз Г. де Кастельно, який серед своїх джерел мав спогади таких мешканців Одеси початку XIX ст. як Ш. Сікар, Л.-В.-Л. Рошешуар, гр. де Лагард та ін. Допоміг Г. де Кастельно у створенні «Нарисів з давньої та нової історії Нової Росії» (написаних французькою мовою) інший ад'ютант дюка, І. Стемповський, який, зокрема, написав розділ другого тому під назвою «Меноніти, колоністи та сусіди ногайців Чорноморські козаки». Російськомовні праці, в яких також відображається етнічний аспект історії міста, з'являються у 30-х рр. XIX ст., в межах проведення генерал-губернатором М. Воронцовим політики русифікації, що розглядалася представниками місцевої адміністрації як процес інтеграції Одеси до Російської імперії. Серед цих праць найвідомішим є дослідження А. Скальковського «Первое тридцатилетие г. Одессы, 1795-1835» (1837).

Величезну роботу по вивченню національного складу та ролі окремих національностей в історії Одеси було зроблено у період незалежності України. В актуалізації проблеми зіграли роль різні чинники: від потреби заповнити лакуни в історії міста до намагання окремих національностей заявити про свою ідентичність і вказати громадськості на необхідність її збереження як органічної частини культурного спадку Української держави. Така позиція повністю відповідає українському та європейському законодавству стосовно національних та мовних меншин. Важливу роль відіграє і підтримка досліджень з боку різних національних організацій, що представляють окремі національні меншини.

Багато зроблено як різними дослідниками, так і науковими установами, серед яких Державний архів Одеської області, історичний факультет ОНУ імені І. І. Мечникова та інші осередки історичних досліджень. Внаслідок кропіткої роботи в межах проблематики з'явилися видання документальних матеріалів. Для прикладу можна згадати про публікації в «Трудах Государственного архива Одесской области», такі, як «Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви» та ін. У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. з'явилися узагальнюючі праці з історії греків (І. К. Калмакан), євреїв (І. Котлер), німців (Е. Г. Плесская-Зебольд), вірменів (Л. Х. Калуст'ян), грузинів Одеси (О. Є. Музичко), взагалі національного складу мешканців міста (Н. М. Діанова). З'являються дослідження загальної історії Одеси (П. Герлігі), праці з історії економіки Одеси (Т. Г. Гончарук), присвячені окремим періодам в історії міста (Ф. О. Самойлов), з історії преси та благодійності (І. С. Гребцова) та інші, в яких багато уваги приділяється різним національним групам.

Етнічна історія м. Одеси наприкінці XVIII – на початку XX ст.
Сучасники про національний характер Одеси. Хаджибей-Одеса в Російській імперії розвивався як місто, де змішувалися різні нації та релігії. Етнічний склад міста визначав імідж Одеси в імперії і впливав на ставлення уряду до неї. У літературі щонайменше до середини XIX ст., зокрема, у мемуарах мандрівників неодноразово зустрічається характеристика Одеси як міста іноземного. Так, історик А. Скальковський вказував, що в перші тридцять років історії Одеси (початок якої він відносив до 1790-х років) верхівка місцевого суспільства складалася переважно з іноземного елементу, лояльного до влади. Хоча у складі етнічних груп, що мешкали в ній, сучасники відзначали наявність представників і Заходу, і Сходу, іноземний характер Одеси часто асоціювався саме з європейським. Так, польський мандрівник Ю. Нємцевич вказував, що населення міста становить суміш європейських народів. До поняття «європейської Одеси» відносився не тільки факт походження її мешканців. У залежності від свого світогляду та мети перебування в місті, одні автори намагалися знайти ознаки «європейськості» у побуті, інші відчували «європейське повітря» у відносній свободі висловлювань. Деякі вказували на взагалі відсутність у населення півдня України в той час чітко виражених національних характеристик. Так, у спогадах польського літератора й історика Й.-І. Крашевського (1843 р.) ми читаємо: «Населення місцеве представляє собою збір колоністів, що втекли з усіх боків світу, не має властивого собі характеру і ознак народності».

Чим далі розвивався процес становлення російської нації, чим більше уряд і суспільство приділяли увагу ідеї «народності», тим більше було нарікань на Одесу як іноземне місто, яке не заслуговує на підтримку центру. Ймовірно, це стосувалося не стільки процесів в сфері ідентичності, скільки супроводжувало народження російського підприємницького класу, який не хотів миритися з конкуренцією, що йому створювала діяльність іноземних купців в Одесі, а також впадали в око переваги, що надавав режим порто-франко місцевим торговцям. Як наслідок, довгий час в імперії зберігалось ставлення до Одеси як до іноземного міста, незважаючи на систему заходів з боку М. Воронцова по русифікації – культурної та державної – міського суспільства. З подібним поглядом на Одесу ми зустрічаємося, наприклад, у записці імператора Миколи I, який не вважав її містом, де можна звикнути до корінних російських звичаїв та мови. І у середині 40-х років XIX ст. продовжували стверджувати, що Одеса – «місто зовсім іноземне, чуже руській великій цілості».

Місцеві історики намагалися довести зворотнє, розглядаючи розвиток суспільної історії Одеси передусім з погляду зародження й розвитку в місті так званого руського (у сенсі східнослов'янського або у розумінні підданства Російської імперії) елементу. Культурна русифікація передбачала розширення сфери вживання російської мови. Асиміляційні процеси, добровільні чи вимушені, а також культурні взаємовпливи, нівелювання з боку міської цивілізації поступово далися взнаки, і у 1913 р. О. Дерибас, внучатий племінник Й. Дерибаса, писав, що, на відміну від його часу, в «старій Одесі» «індивідуальність людей була значно чіткішою. Люди були самі собою, з усіма їх національними та побутовими відмінностями. Італієць був італійцем, руський – руським, грек – греком і т. д.».

Потрапляло до уваги спостерігачів над побутом Одеси і те, наскільки представники різних народів були здатні до змін, до втрати своєї самобутності, передусім побутового характеру. Ю. Немцевич на початку XIX ст. відзначав, що греки в Одесі забули свою національну одягу, ходять одягнені у фраки. Натомість євреї-банкери зберегли свої порядки та звичаї, що не перешкоджало їм відчувати рівними себе будь-де з іншими представниками купецької еліти. Однак ця точка зору не повністю відповідала дійсності. Частина єврейського населення в Одесі також відмовлялась від звичаїв своїх предків, що негативно оцінювали місцеві рабини, покликані слідкувати за мораллю в єврейській общині, зокрема, Моше Савранер. І на початку, і в середині XIX ст. панувала се-

ред іудейського традиційного за світоглядом загалу думка, що навколо Одеси розташована геєнна огненна. Звертають на себе увагу публічні виступи окремих представників єврейської громади з метою пояснити відмову від традиційного способу життя. Так, М. Рафалович у 1841 р. писав, що «Одеса – єдине місто величезної Російської імперії, в якому євреї намагаються бути європейцями, а не мертвим залишком стародавнього східного життя».

Етнічна структура мешканців міста. Ще у XIX ст. історик О. Маркевич вказував на те, що місцевість, на якій розташована Одеса, ще з античних часів привертала увагу сучасників. У середні віки вона належала Литовському князівству, Польському королівству, татарам, у XVI ст. знову литовцям та татарам. Тоді у джерелах згадується порт Качибей, Пересип, Качибейв маяк. Литовцям належав маяк, татарам – Качибей. Відомо, що ще до 1789 р. в Одесі проживали греки, також і молдавани (існувала у 1789 р. Молдаванка). Присутність турків та татар підтверджує факт існування в районі вулиць Катерининська-Дерибасівська мусульманського кладовища. Як зазначає О. Маркевич, «під час навігації у Хаджибеї могло бути багато жителів різних східних національностей для робіт з навантаження суден, це могло надавати місту живий вигляд. Потім могли тут жити євреї і караїми <...> приїжджали польські і навіть, можливо, західноєвропейські купці, з огляду на те, що у французьких описах кінця XVIII ст. чорноморської торгівлі про Хаджибей мовиться зі знанням справи». Була у турецькому Хаджибеї, на думку О. Маркевича, ймовірно, і невелика кількість українців та росіян. На плані «турецького міста Хаджибея» російського розвідника І. Іслєньєва (1766 р.) зображені об'єкти, що свідчать про характер населення: мечеть, казарми для яничар та «християн-волохів».

«Заснування» російським урядом «знову» міста Хаджибея-Одеси на місці турецької фортеці з переважно турецько-татарським населенням вже самим своїм фактом передбачало, що в місті будуть зосереджені різні етнічні групи. Поряд з цим, як свідчили офіційні документи в руках перших істориків міста, і саме це «заснування» передбачало призначення міста для поселення передусім представників певної національної групи – греків. На це неодноразово, посилаючись на рапорт Каховського, вказував у своїх працях А. Скальковський.

До 1795 р., коли було проведено перепис населення в Одесі, важко визначити склад мешканців цього населеного пункту. А. Скальковський писав, що у дні заснування міста (яке він відносив до 1794 р.) «наро-донаселення Одеси...» складалося «з горстки руських переможців, гор-

стки греків з островів Архіпелагу, що шукали притулку від турецького іґа, кількох емігрантів з усіх кінців Європи, козаків, молдаван та ін.». Крім того, він, маючи обмаль свідчень про часи до А. Е. де Рішельє, відзначав, що важко встановити, якою мовою тоді говорили в Одесі, і порівнював її з вавілонською, виходячи з того, «для управління містом виписували зі Стокгольму закони шведські, а жителі були руські, запорожці, греки, словаки, жида, німці, італійці, французи і молдавани (румуні)». Згодом О. Дерibas вказував, що корінне населення міста Одеси складалося з турок і татар, що залишилися в Хаджибеї, та деяких руських, запорожців, греків, євреїв, молдаван, війська, залученого до будівництва міста, матросів чорноморського флоту, переважно з залишків Запорозької Січі, що продовжували споруджувати одеський порт.

Більш-менш певні відомості щодо етнічного складу населення міста можна отримати на основі даних переписів, хоча і вони внаслідок різних причин мають достатньо приближений характер. Для кінця XVIII – початку XX ст. маємо наступні дані. За переписом 1795 р., в Одесі проживало 2 349 чол., з них 1 815 росіян та українців, 240 євреїв, 224 грека, 60 болгар.

У 1820 р. в Одесі побував Г. Гераков, який, серед іншого відзначав: «тут <...> нагромадження всіх націй <...> Не можна сказати, яким наріччям розмовляють в Одесі: на вулиці чуєш руську мову, грецьку, італійську, французьку, єврейську, німецьку, а у домах, де я був, переважно говорять французькою та грецькою».

У 1836 р. в газеті «Одесский вестник» (№ 103) була вміщена стаття з одного з німецьких видань. У статті йшлося про те, що «За назвами вулиць вже можна говорити про різноплемінність одеських жителів, ви знайдете там вулиці: Грецьку, Італійську, Польську, Єврейську, Арнаутську і т. д. і одну Німецьку».

На 1845 рік, як повідомляв А. Скальковський, в Одесі проживало 78 тис. осіб чоловічої та жіночої статі. Серед них «іноземців» – 7 тисяч, до яких він включив німецьких колоністів, болгар, словаків, сербів, греків. Крім того, тоді в Одесі проживало до 5 тисяч євреїв, яких А. Скальковський поміщає в число «руського» народонаселення, тобто, як можна зрозуміти у даному випадку, в число російськoпідданих. Інші складали, ймовірно, так зване руське населення в етнічному відношенні, тобто переважно українців і росіян. Слід відзначити, що національний склад населення міста Одеси впродовж XIX – початку XX ст. визначався присутністю як колишніх іноземців – тепер підданих Російської імперії, так і іноземців, які не прийняли підданства Російської ім-

перії. Часто їх кількість значно переважала постійно проживаючі в місті групи. Так, відомо, що в 1850 р. прихід церкви Святої Трійці складав 3 219 чол., з яких іноземці за підданством складали левову частку – 2 805 чол. До перетворення іноземців на підданих Російської держави спонукали протекціоністські закони. Так, з 1807 до 1845 рр. оптовою експортною торгівлею зерном могли займатися лише піддані Російської держави.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. населення Одеси швидко зростає за рахунок механічного приросту, особливо в роки першої світової війни. У 1892 р. в Одесі проживало 340 526 чол., у 1917 р. – 669 472 чол.

Для ознайомлення з етнічною структурою міського суспільства найбільшу цінність представляють матеріали першого Загального перепису населення Російської імперії 1897 р., згідно якому в Одесі проживало 403 815 осіб. З них українці становили 9,39%, росіяни – 49,09%, деякі автори вказують, що ця цифра завищена, євреї – 30,83%, молдавани – 0,12, німці – 2,54, поляки – 4,31%, болгари – 0,15, білоруси – 0,31, греки – 1,26, татари – 0,36, вірмени – 0,35% і всього 31 представник циганського етносу. На думку Ф. Самойлова, реальна кількість етнічних українців в Одесі була далекою від даних статистики і перевищувала наявні показники.

Етнічні групи та соціально-економічна історія Одеси. Іноземні мандрівники, що потрапляли до Одеси, звертали увагу на розподіл професійних занять між етнічними групами. Ю. Нємцевич у 1818 р. писав, що найкращі купці є всі іноземцями: французи, італійці, англійці, греки, вірмени, караїми, євреї. Євреї займалися банківською справою. Капітани одеських торговельних кораблів походили з Франції, Італії та Греції, моряками служили греки й італійці з Іонійських островів та Рагузи. Росіяни були переважно торговцями та робітниками, ремеслами займалися передусім німці. Велику увагу питанню поділу праці міста між окремими етнічними групами приділяв в своїх працях і А. Скальковський, переслідуючи мету визначити «внутрішні сили» Одеси, які сприяли її швидкому розвитку.

На 1897 рік, за підрахунками Ф. О. Самойлова, серед росіян, які самостійно добували засоби до існування, 28,9% були зайняті некваліфікованою працею. 15,2% чоловіків були військовослужбовцями, біля 12 % росіян працювали в сфері обробки дерева та металу й у будівництві. Біля 3% були державними службовцями, 4,7% жили на відсотки від капіталу та спадщину родичів. Мало представлені росіяни були в середній верстві населення. Українці складали 8,5% населення

Одеси та передмість, але кількість одеситів, які визнавали українську мову своєю рідною, становила не менше 9,4%. Серед українців тільки 2,6% перебували на державній службі, 1,8% жили на відсотки з капіталу та доходи від нерухомості. 34,6% працювали за наймом, 13,7% займалися у передмісті землеробством. Питома вага військових серед чоловіків-українців була найвищою (33,2%) в порівнянні з відповідним показником інших етнічних громад міста (за винятком поляків), в 2 р. перевищувала частку росіян. 4,6% українців обох статей було зайнято в будівництві, 3,5% – у справі обробки дерева та металів, 2,8% – у перевізному промислі, 2,5% – у сфері виготовлення одягу.

5,1% поляків жили на прибутки від капіталу та нерухомості, чимало займалися кваліфікованим трудом (лікарі, бухгалтери, управителі, кравці). На військовій службі перебувало 41,8% всіх дорослих чоловіків-поляків. Біля 21,6% поляків працювали за наймом.

Серед єврейського населення, кількість якого, незважаючи на еміграційний рух у зв'язку з погромами, з 1897 по 1912 р. зросла від 138 935 до 200 000 осіб, що складало 32,2% населення міста, більшість були торговцями й крамарями. Значне місце в торгівельній діяльності відігравала торгівля сільськогосподарськими продуктами (15,1%), а також тканинами й одягом. Серед інших занять слід згадати наступні: біржові посередники та маклери (2,7%), кравці (15,8%), робітники за наймом (6,9 тис.), близько 1,5 тис. євреїв служили в армії.

Якщо розглядати питання про найбільш строкатий в етнічному відношенні прошарок населення у місті, то необхідно відзначити, що особливою поліетнічністю (і мовною різноманітністю) відрізнявся торгівельний стан, який, за висловом А. Скальковського, «врятував Одесу» за Павла І. Він же звертав увагу на «різноманітність» одеського купецького стану, що походила від різниці націй. Серед цих націй – греки, слов'яни – болгари, іллірійці, серби та ін.; італійці, особливо генуезці; німці, англійці та австрійські євреї, переважно банкіри. Іспанських вірмен та румунів небагато; а шведів, датчан, голландців та турок завжди було мало, а тепер і взагалі нема. Руське (за підданством) купецтво складається і з «природних руських», і з греків, німців, євреїв і караїмів. Історик писав, що «в останні роки зайнялися торгівлею малоросіяни і поляки, але ще у невеликій кількості» (на середину 40-х років XIX ст.).

А. Скальковський відзначав, що іноземці підготували ґрунт для діяльності так званого руського елементу в торгівлі. Він звертався до причин повільної «русифікації» купецтва і вказував, що вони полягають у тому, що значна частина населення Одеси з'явилася тут у зрілому віці,

що уповільнювало нівелювання відмінностей. Цікаві й його прогнози стосовно перспектив «русифікації» купецтва. У 1844 р. він стверджував, що пройде ще півстоліття, і більша частина купецького стану перетвориться на російський, або близький до російського, народ. Необхідно відмітити, що історик під «русифікацією» в даному випадку мав на увазі здебільшого державну асиміляцію, прийняття російського підданства, бо вказує, що серед самого чисельного російського купецтва є не тільки природні руські, однак більшу половину його складають греки, німці, євреї, караїми.

У цей час, у першій половині XIX ст. Одеса швидко розвивалася як експортний центр торгівлі хлібом, в якій вона зайняла перше місце не тільки в Російській імперії, але й з 1847 р. в Європі. Крім того, розвитку Одеси як центру імпорту сприяв режим порто-франко. Торгівельна діяльність стала стимулом імміграції до Одеси представників торговельного класу різних національностей, не кажучи вже про різні спеціальності, що обслуговували торгівлю, що і пояснює висновки А. Скальковського.

У 1846-1853 рр. через Одеський порт проходило в середньому близько 37% всього російського експорту хліба. Тоді ж вона забезпечувала вивіз близько 60% експорту хліба українських губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Подільської, Київської). Звичайно, що ця обставина сприяла притоку до міста й передмість населення з цих територій. Припускаємо, що при переселенні представників вищих класів переселялися переважно поляки та представники полонізованих кіл, в іншому випадку – переважно українці.

Наприкінці XIX ст. в галузі торгівлі хлібом Одеса залишалася одним з самих головних експортерів серед чорноморсько-азовських портів. У структурі експорту у 1890 р. хліб складав 86,7%. Роль Одеси як зовнішньоторговельного та транзитного порту сприяло збільшенню представників різних етнічних груп в її постійному чи тимчасовому населенні. З огляду на те, що Одеса продовжує залишатися експортним портом для хліба з українських губерній, то ця обставина сприяла певному осіданню в місті населення з цих губерній. Звертає на себе увагу той факт, що окремі протекціоністські для російських підприємців закони могли стати певним обмеженням для притоку росіян до Одеси. До таких заходів можна віднести правило, введене С. Ю. Вітте, про заборону продавати українській хліб на внутрішніх ринках Європейської Росії.

Велику роль в історії Одеської торгівлі зіграли представники грецької етнічної групи, особливо в першій половині XIX ст., коли були засно-

вані торгівельні дома та страхові товариства. Серед відомих у XIX ст. закладів можна назвати торгівельні дома Димитріса Інглезі, Григорія Маразлі, Александра Мавроса та інших. З різних причин, в тому числі і внаслідок грецької еміграції, греки згодом поступилися своїм місцем в торгівлі, особливо зерном, представникам інших національностей, передусім з єврейської етнічної групи (в кінці 50-х років XIX ст.). На початку XX ст. з 55 одеських торгових компаній, що займалися експортом зерна, 46 належало євреям, на їхню долю припадало 89,2% експорту. Переважали вони і в дрібній торгівлі (на 1910 рік їм належало 56% лавок). Єврейські підприємці контролювали 7 з 10 місцевих банків. Серед власників різних торгівельних фірм, що діяли тоді в Одесі, крім євреїв, знаходилися представники різних національностей. Можна згадати фірму «О. В. Чичкін», що відкрила мережу з 7 магазинів з реалізації молочних продуктів, фірми «Пташників та його спадкоємці», Котляревського тощо.

Поліетнічним характером своїх представників відрізнялася, поряд з торгівлею, і така галузь економіки, як промисловість (з точки зору походження власника підприємств), хоча довгий час в економіці міста домінувала саме торгівля. Вже перші, достатньо примітивні, підприємства належали переважно іноземцям. Завдяки паровим млинам французького фабриканта Ж. Гомма в Одесі наприкінці 40-х років XIX ст. з'явилися перші підприємства з паровими двигунами, що свідчило про участь міської економіки в процесі, відомому під назвою «промисловий переворот». Машинобудівні заводи часто належали представникам німецької етнічної групи, так само як виробництво пива та шампанського (відомою кампанією Редерера) тощо. Значну роль відігравали у розвитку промисловості й росіяни. Зокрема, одним з перших потужних підприємств став канатний завод Новікова. Молочний завод з найновішим устаткуванням і великими потужностями був побудований біля Одеси соратником власника фірми «О. В. Чичкін» О. Поповим.

Благодійницька діяльність. Благодійна сфера була також полем діяльності представників багатьох етнічних меншин, що можна простежити вже для кінця XVIII – початку XIX ст. і далі. Особливе значення благодійність мала в процесі становлення міста, а також у час прискорення розвитку капіталістичних відносин, який супроводжувався зниженням рівня впевненості в економічній стабільності та розшаруванням в середині кожної з національних груп. Прикладом розшарування є грецька меншина в другій половині XIX ст. До грецької громади в Одесі тоді могли входити тільки заможні й заслужені греки. Інші опинялися

на соціальному узбіччі. Соціальна ситуація в місті загострювалася під час неврожаїв, коли різко зростала необхідність у підтримці незаможної частини населення (1833 р., коли, за висловом А. Скальковського, десятки тисяч робочого класу залишилися без заробітку, 1891-1892 рр.). Благодійність здійснювалася або на основі вже існуючих традицій, характерних для організації самоуправління окремих національних або етноконфесійних груп (іудеїв), або як благодійність по відношенню до нижчих прошарків населення з боку вищих прошарків, що розпоряджалися великими капіталами (тут впливав і такий чинник як християнська мораль). Так, вже у 1802 р. була заснована єврейська лікарня (на основі «Товариства відвідування хворих» в єврейській общині – «Бікур холім»). Показовою є історія «Одесской лечебницы для приходящих», у розвитку якої зіграли роль представники різних етнічних груп. Заснована вона була у 1835 р. З ініціативи О. Стурдзи, при цій лікарні була організована богадільня для підготовки медсестер (1850), дружина російського урядовця М. Воронцова Є. Воронцова (з польського роду Браницьких) виділяла кошти на утримання лікарні, грек Г. Маразлі – на її розширення та добудову. Іноді благодійність ставала частиною офіційної урядової політики. Так, за взірцевим статутом, оприлюдненим російським урядом, в кінці XIX ст. виникають численні товариства взаємодопомоги серед євреїв, караїмів, болгар та інших національностей.

Міське управління. Предметом суворих суперечок між істориками та літераторами Одеси XIX ст., які зосереджували свою увагу на російському періоді в історії міста, було питання, хто є справжнім його засновником – Й. Дерибас чи А. Е. де Рішельє. Одні вирішували це питання на користь А. Е. де Рішельє, і таких була більшість. Однак міський історик А. Скальковський, який стверджував, що заснування Одеси відбулося 22 серпня (ст. ст.) 1794 р., з огляду на рескрипт на ім'я Дерибаса від 27 травня цього року про заснування торгівельної гавані та військового порту, вказував на те, що справжнім засновником Одеси був саме Й. Дерибас. Звертає на себе увагу, що не користувався увагою учасників дискусії факт участі у долі Хаджибея О. Суворова, побіжно згадувалося про козацтво. Маючи можливість наголосити на «руському» елементі в «заснуванні» Одеси, історики та аматори задовольнялися згадкою про рескрипти Катерини II як російської імператриці. Очевидно, це була данина фактичному великому внеску в розвиток міста в кінці XVIII – на початку XIX ст. представників місцевої адміністрації неросійського (державного або етнічного) походження. І надалі в вищій

адміністрації міста та краю діяли представники різних національностей, серед яких виділяються постаті М. Воронцова та Г. Г. Маразлі.

О. Дерибас, розглядаючи принципи організації місцевого управління, відзначав, що до одеського магістрату наприкінці XVIII ст. вибори здійснювалися без різниці національностей, вимагалася тільки державна лояльність, тобто присяга. І у міському архіві, який досліджував О. Дерибас, збереглися присяжні листи російською, грецькою, єврейською мовами. Перший протокол виборів мав назву: «Выборы в словесные судьи и в старосты г. Одессы из российской породы и еврейской нации». Відповідно першими судьями стали Іван Семенов, Лука Сурмалі, Майорка Еліович. У 1797 р. міським головою було обрано Андрея Железцова, бургомістрами Івана Тимошенка та Федора Флоганті, рагманом Христодула Марабута. Греки мали право на свій магістрат, який очолив Афанасій Кесоглу. У другій половині XIX ст., після законодавчого оформлення самоврядування міст за міським положенням обрана міська дума також мала поліетнічний склад, незважаючи на контрреформу. До неї входили, зокрема, росіяни, греки, євреї, що дозволяло впливати різним підприємницьким та дворянським колам на розвиток міста.

Культура. Будь-яку сферу культури Одеси створювали представники різних національностей – італійські та польські архітектори, італійські, польські, українські, російські актори тощо. Одеса прикрашалася храмами різних вір та конфесій – православними, лютеранськими, католицькими, синагогами тощо. Різні національності, особливо греки та німці, зробили внесок у розвиток видавничої справи.

З огляду на потреби міста, перша газета, присвячена переважно торгівлі, виходила французькою мовою: «Messager de la Russie Meridionale...» («Вісник Південної Росії...») (1820-1823). Одним з засновників став італієць Джузеппе Ферраріні. Дослідники вказують на строкатий етнічний склад її видавців: уродженець Ліону Жан Даваллон, Ф. Сорон, А. Гібаль, уродженець Берліну єврей Л. Елкан та інші. З 1827 р. виходить російськомовна газета «Одесский вестник», яка мала франкомовний варіант.

Представники різних національностей мали свої газети: греки – грецькою мовою «Фос», «Космос», «Іліос», євреї – єврейською мовою «Гамелиц», російською мовою – «Рассвет», «День», німці – німецькою мовою «Одесаер Цайтунг» тощо.

Представники різних етнічних груп долучилися до розвитку системи освіти в Одесі (А. Е. де Рішельє, Врето, абат Ніколь, ряд викладачів Рішельєвського ліцею, Новоросійського (Одеського) університету (Е. Штерн, М. Мандес, Б. Богишич та інші).

Так само і серед студентства були представники різних національностей. Так, Ю. Нємцевич писав, що у Рішельєвському ліцеї було багато польської молоді з південно-східних воєводств давньої Речі Посполитої, тобто з Правобережної України. Те ж саме стосується і Новоросійського університету, однією з підстав заснування якого навіть було забезпечення доступу до освіти представників балканських народів, а не тільки з губерній Російської імперії.

Етнічні групи створювали свої традиційні навчальні заклади або намагалися протиставити системі державних закладів приватні, які відповідали потребам певної етнічної групи. Для прикладу можна згадати про єврейське населення міста, яке мало свої традиційні заклади – талмуд-тору, єшибот, а також відкривало школи на основі вчення гаскалі (просвітницької течії, що передбачала асиміляцію єврейського населення в країні проживання з метою активної участі у суспільному житті, на відміну від традиційних шкіл, що сприяли ізоляціонізму на релігійній й мовній основі), що відбулося, зокрема, у 1826 р. Раніше відкрито було грецьке комерційне училище (1817).

Розбудова Хаджибею у доросійський період, як і розбудова Хаджибею-Одеси здійснювалися представниками різних етносів та конфесій. Більш докладніше ця проблема досліджена для періоду починаючи з кінця XVIII ст. В Одесі працювала ціла плеяда відомих інженерів та архітекторів свого часу. Плани Хаджибея складали учасники російсько-турецької війни, облог чи взяття Аккерману, Кілії та Ізмаїлу виходець з Брауншвейгу, дворянин Єгор Християнович Ферстер та брабантський дворянин Жeneralь Франсуа Де-Волан (Волант). Останній склав план і для м. Миколаєва. Після Яського миру 1791 р. він отримав доручення скласти проект для фортеці у Хаджибеї. Між іншим, він характеризував одеський порт «як передовий порт російських чорноморських флотів». Також Ж. Ф. Де Волан(т) згадував, що при поділі, за дорученням імператриці, Катеринославської провінції на ділянки для роздачі російським дворянам, «для себе особисто я робив ескізи міст з їх назвами», у тому числі називав «Хаджибей (Одеса), що призначався для грецької колонії...».

Як показав Т. Гончарук, серед підрядчиків, які здійснювали будівництво різних споруд в Одесі, також були представники різних національностей. Для прикладу можна згадати купця Я. Кльонова, що взяв участь у розбудові порту, відставного майора В. Поджіо, який побудував перший театр у 1804-1809 рр., підрядчиків 20-х рр. XIX ст. – Я. Россі, С. Томазіні, С. Калашнікова, 1830-1840-х рр. – С. Андросо-

ва, І. Копша, І. Лонгінютті, Г. Завадського та ін. Інфраструктуру Одеси розбудовували купець І. Орлов (побудував кілька мостів та шляхів у 1817 і 1822 рр.), а також численні представники міста та передмість українського походження.

Міський архітектурний ансамбль створювали Ф. Фраполлі, Т. де Томон, І. Мельников, Ф. Боффо, Г. Торрічеллі, Ф. Фельнер, Г. Гельмер, Ф. Гонсіоровський та ін.

З Одесою пов'язані сторінки біографії О. Пушкіна, А. Міцкевича, Й.-І. Крашевського, В. Друмева та багатьох інших поетів та письменників різних національностей. О. Дерибас згадував «місцевих поетів» Одеси: Деларю, Шершеневича, Гаджелло, Шапеллона та ін.

Статистичні дані по письменності міського населення ми маємо на 1897 р. У 1897 р. 50,1% одеситів були грамотними. Серед французів, враховуючи осіб чоловічої та жіночої статі разом, відсоток письменних складав 92,2%, серед німців – 77,1%, греків – 70,1%, поляків – 62,9%, вірмен – 55,8%, білорусів – 54,4%, росіян – 50,9%, євреїв – 47,4%, татар – 45,9%, українців – 35,1%.

Етнічні групи та суспільно-політичне життя у місті. З огляду на те, що населення Одеси фактично формувалося з кінця XVIII ст. за рахунок механічного приросту, тобто з дорослого елементу, з сформованим світоглядом і комплексами цінностей, є природним достатньо рання поява особливих організованих форм суспільного життя. Так, представники різних національностей приймали участь у масонському русі (зокрема, у ложі «Понт Евксинський», серед учасників якої були іноземці-греки-торгівці, емігранти (французькі), військові керівники російського й німецького етнічного походження). Крім того, Одеса стала центром для розвитку національних рухів серед балканських народів: болгар, греків. Зокрема, слід згадати про Василя Априлова, представника болгарського національного відродження, який з патріотичних міркувань намагався довести, що слов'янські просвітителі Кирил та Мефодій були болгарами, сприяв заснуванню школи у Габрові (1835) тощо. В Одесі існувало також «Настоятельство одесских болгар, собирающих пожертвования по империи для бедных болгарских церквей и училищ» (1858), яке чимало сприяло розвитку шкільного та церковного життя в Болгарії. Греки заснували в Одесі товариство «Філікі етерія» (з 1814 р.), яке також мало на меті сприяти розвитку грецького національно-визвольного руху й створенню незалежної Греції.

У другій половині XIX ст. суспільно-політичні рухи в Одесі були направлені значною мірою не на підтримку національно-визвольного руху

за межами імперії, а на перетворення самої імперії. Росіяни приймали участь в основному у соціальному русі, наприклад, у народництві. У національних рухах брали участь представники різних національностей. Євреї внаслідок різних причин приймали активну участь як у соціалістичному русі, так і в палестинофільському, сіоністському (русі за створення власної держави). Проводячи боротьбу з опозиційними рухами, уряд, серед іншого, забороняє й сіоністські організації (1907) тощо.

Асоціальна поведінка та порушення громадського миру в Одесі.

Частина негативних процесів та явищ була пов'язана з торгівельною діяльністю. Г. Гераков, що побував в Одесі на початку XIX ст., відзначав, що в Одесі завдяки іноземному елементу панує «користь». Поширенням явищем була контрабанда, в якій головну роль, за свідченням О. Дерібаса, відігравали греки.

З'являється в Одесі і торгівля наркотиками – опіумом та гашишем. Їх поширювали в основному деякі перси, які прикривалися торгівлею килимами та солодощами, та китайці, які удавали з себе торговців шовком.

Представники різних етнічних груп та національностей були серед одеського криміналітету. Це відомі Сонька Золота Ручка (Софія Блювштейн), Мишка Япончик (Михайло Вінницький), а також «граф» Ісаак Слонимський, «князь» Туманов. Одесит Ісаак Перельман взяв участь у крадіжці з вагону «Париж-Лондон» намиста вартістю в 3 млн. франків.

Єврейське населення, що складало у XIX – на початку XX ст. помітну частину населення Одеси, часто потерпало від такого явища, як погроми (найбільші в 1821, 1859, 1871, 1881, 1905 рр.). Перший погром виник на ґрунті конфлікту між грецькими моряками та єврейськими мешканцями Одеси. Конфлікт носив не стільки релігійний характер, скільки став відображенням процесу поступового витіснення з сфери торгівлі зерном греків євреями. Законодавство Російської імперії, яке значно обмежувало євреїв-їудеїв в праві на місце проживання, на отримання вищої освіти, вже не відповідало життєвій позиції окремих представників єврейської громади, які намагалися приймати активну участь як в економічному, так і в духовному розвитку суспільства. Конкуренція, яку вони складали купцям інших національностей, стала однією з головних причин низки погромів. Крім того, свою роль зіграв і певний національний ізоляціонізм, який відзначав В. Жаботинський. У гімназії, де він навчався у 1890-х рр., 30 учнів представляли 11 національностей, дві з яких – євреї та поляки, становили ізольовані групи. Після 1821 р. черговий погром в Одесі мав місце в 1859 р., далі – в 1871. Найбільші масштаби в межах XIX ст. погроми набули після вбивства

народовольцями Олександра II. Поширювалися чутки, ніби влада наказала покарати євреїв за цей злочин. На початку XX ст. погроми мали місце і до революції 1905-1907 р., а особливо під час революції. У жовтні 1905 р. представники єврейської громади знаходили порятунок на території Єврейської лікарні. Звертає на себе увагу й такий факт, що напруження у міжнаціональних стосунках в Одесі спостерігалось й у стінах Новоросійського університету, де були прояви антиєврейських та антипольських настроїв, що свідчить про глибоку кризу суспільної свідомості, її залежність від стереотипів.

Історія етнічних меншин в Одесі у XX ст.: короткий огляд. За даними на 1920 рік, населення Одеси нараховувало 427 831 чол. Серед них українці складали 2,9%, росіяни – 44,9%, євреї – 44,4%, поляки – 3,1%, німці – 1,4%.

За даними міського перепису 1923 р. населення Одеси складало 324 тис. чоловік. Серед них українців – 6,6%, росіян – 45,4%, євреїв – 41,1%. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., в Одесі проживало українців – 17,5%, росіян – 38,6%, євреїв – 36,4%.

Після утвердження в Одесі радянської влади низка національних товариств зазнала переслідувань. Зокрема, за постановою Одеського губревкому від 19 березня 1920 р. було ліквідовано латиські товариства. Новою формою «охоплення» латишів стала латиська секція комуністів.

У 1920-ті роки в Одесі, як і загалом у країні, проводилася політика коренізації, головною формою мала стати українізація, тобто збільшення ролі в суспільному житті та управління як етнічних українців, так і україномовного населення. Поряд з цим надавалися можливості для розвитку культури на рідній мові представникам національних меншин, однак на основі більшовицької ідеології. Цей процес супроводжувався і певними обмеженнями, які також були направлені проти розвитку національних рухів. Так, коренізація євреїв мала здійснюватися не на івриті, а на їдиш. Цікаво, що заборона літератури на івриті призвела до появи значної плеяди російськомовних єврейських письменників (І. Бабель, І. Ільф (І. Файнзильберг)).

В Одеському Інституті народної освіти були створені російський, український та єврейський відділи, при цьому орієнтувалися на національний склад Одеської губернії в цілому. Факультет соціального виховання складався з 4 відділень: двох українських та шкільних єврейського й німецького.

У 1928 р. Одеський облвиконком мав намір поставити питання про створення при ОСГІ, ІНО та Медині факультетів і кафедр для вивчення

мови й культури «значних нацменшин». Однак виникла кадрова проблема. При проведенні українцізації підтримувалося «покращення складу студентів» за рахунок українців, що зменшувало кількість неукраїнців.

Представники національних меншин у цей час мали національні клуби. Зокрема, серед єврейських можна згадати клуб імені Р. Люксембург, клуб Пищевиків та ін. Існував Клуб трудящих Сходу. Було створено Центральний інтернаціональний клуб народів Заходу та Сходу (1925 р.). При інтерклубі діяли грецька, вірменська, болгарська, угорська, латиська, литовська, польська, німецька, молдавська, південно-словацька, єврейська секції.

Одесу передбачалося перетворити на всеукраїнський центр грецької культури, видавничої справи. Вона була значним центром єврейської культури. Зокрема, Єврейська Академічна бібліотека, заснована у 1920 р., займала друге місце в СРСР після Ленінградського єврейського книгозробища.

Одеса стала не тільки важливим центром проведення коренізації серед національних меншин. Представники останніх мали зв'язки з Комінтерном і орієнтувалися на працю за кордоном (зокрема, завідувач грецької секції Е. Гіпарі).

Коренізація була офіційно припинена у 1930-х рр. (1933, 1938 рр.). Тоді у школах Одеси навчання йшло на 18 мовах. Така її форма, як українцізація, здійснювалася як за рахунок сприяння притоку до навчальних закладів сільського україномовного населення (що ми бачимо на прикладі Дніпропетровська – сучасного Дніпра), так і шляхом засвоєння російськомовними української мови. За спогадами Майстренка, який у 1930 р. став редактором газети «Чорноморська комуна» (раніше «Одесские известия»), в редакції продовжував працювати попередній склад журналістів, які стали засвоювати українську мову.

Серед театральних діячів Одеси виділяється постать В. Василька, режисера і тричі мистецького керівника Одеського українського театру ім. Жовтневої революції (Одеської держдрами). Показово, що під час одеської прем'єри п'єси Леся Курбаса «Гайдамаки» за Т. Шевченком у 1927 р. спершу підкреслювався негативний образ поляків, що на той момент мало відповідати ставленню з боку радянського суспільства до так званих білополяків Ю. Пілсудського в 1920 р. Однак після Другої світової війни, у 1961 р., коли було реабілітовано Леся Курбаса, В. Василько редагує його п'єсу пред тим, як ставити її знову в Одесі. Як згадував В. Василько, «Я в своїй постановці проводжу ідею братерства з поляками, висловлену самим Т. Шевченком у післямові до «Гайдама-

ків». У фіналі режисер посилює згадану тенденцію: «У мене Шевченко закликав польський народ до братерства з українським. Це звучить цілком по-сучасному...».

У період Другої світової війни значних втрат зазнало єврейське населення. Після завершення війни у місті знаходилося всього 600 представників єврейської етнічної групи. Під час румунської окупації, за підрахунками П. М. Шорникова, різко (до 30 тис. чоловік) зросла кількість румунського населення міста.

У повосенний час населення міста, що значно зменшилося під час війни, зростало значною мірою завдяки допливу сільського населення. Причини цього явища полягали в обставинах голодомору 1946-1947 рр., процесах індустріалізації та урбанізації. Особливо це стосується періоду 50-60-х рр., в 70-80-х рр. темпи приросту значно падають. За 1960-1990 рр. населення міста за рахунок механічного приросту зросло на 76,3%. У 1959 р. в Одесі проживало 664 тис. чол., в 1989 – 1 млн. 87 тис. За даними перепису населення 1989 р., в Одесі проживало понад 100 національностей. З них українці складали 48,9%, росіяни – 39, євреї – 5,9, болгари – 1,5, молдавани та білоруси – по 1%. В літературі відзначається, що частка росіян є завищеною, тому що, з огляду на визначення національності самою людиною, вона обирала на той момент соціально престижну.

На національний склад населення міста впливали міграції. З кінця 80-х років спостерігався масовий виїзд жителів Одеси за кордон, особливо представників єврейської етнічної меншини, що призвело, зокрема, до значного зменшення її частки в місті, як і в цілому в Україні.

За переписом 2001 року в Одесі проживали 1 010 298 осіб, серед них українці складали 622 935 (65%), росіяни – 291 908, болгари – 13 331, євреї – 12 380 осіб.

Висновки. Отже, зроблений огляд дозволяє пересвідчитися у важливості вивчення етнічної складової історії Одеси, головних чинників формування поліетнічності міста. Впродовж історії міста існував як позитивний, так і негативний досвід співжиття представників різних етнічних груп в Одесі, що вимагає осмислення. Представники різних етнічних груп здійснили внесок у формування міського соціального, економічного, політичного, культурного, архітектурного та інтелектуального ландшафтів. Окремі періоди в історії міста позначилися зміною співвідношення між представниками етнічних груп, що знайшло відображення у демографічній статистиці.

Контрольні питання:

1. Вкажіть на особливості сприйняття Одеси сучасниками в першій половині XIX ст.
2. Які етнічні групи згадують одеські автори як такі, що проживали у місті наприкінці XVIII ст.?
3. Які прошарки населення міста відрізнялися особливо строка-тим етнічним характером у XIX – на початку XX ст.?
4. У яких сферах суспільного життя міста взяли участь представники різних етнічних груп у XIX – на початку XX ст.?
5. Представників якої етнічної групи нараховувалося в Одесі всього 31 чоловік за переписом 1897 р.?
6. Яких можете назвати архітекторів у місті-представників різних етнічних груп?
7. Наведіть приклади здійснення благодійницької діяльності представниками різних етнічних груп.
8. Вкажіть на особливості проведення політики коренізації в Одесі.
9. Які національні товариства створювалися в Одесі під час проведення політики коренізації?
10. Назвіть особливості динаміки етнічної структури населення м. Одеси у другій половині XX – на початку XXI ст.

Тести:

1. Про етнічну історію якого міста писали такі автори, як Е. Плеська-Зебольд, П. Герлігі, Л. Калуст'ян?:
  - а) Київ;
  - б) Харків;
  - в) Львів;
  - г) Одеса.
2. Переважно яку характеристику надавали Одесі її відвідувачі у першій третині XIX ст.?:
  - а) іноземне місто;
  - б) вповні російське місто;
  - в) грецьке місто.
3. Який прошарок населення Одеси у XIX ст. особливо відрізнявся своєю поліетнічністю?:
  - а) торгівельний;

- б) інтелігенція;
- в) службовці різних рівнів.

4. Яке явище відображене в оцінці О. Дерібаса? Він зазначав, що в «старій Одесі» «індивідуальність людей була значно чіткішою. Люди були самі собою, з усіма їх національними та побутовими відмінностями. Італієць був італійцем, руський – руським, грек – греком і т. д.»?:

- а) процес соціальної мімікрії;
- б) процесс русифікації;
- в) перехід національних культур до латентних форм.

5. На початку ХХ ст. з 55 торгівельних компаній, що займалися експортом зерна, 46 належало:

- а) грекам;
- б) євреям;
- в) полякам;
- г) росіянам.

6. Представники якої етнічної групи у 1814 р. заснували в Одесі таємне товариство «Філікі Етерія» («Товариство друзів»)?:

- а) греки;
- б) італійці;
- в) болгари;
- г) німці.

7. До представників якої етнічної меншини відноситься міський голова Г. Г. Маразлі?:

- 1) поляки;
- 2) болгари;
- 3) греки;
- 4) євреї.

8. На скількох мовах проводилося викладання в школах Одеси на час згортання політики коренізації?:

- 1) 5;
- 2) 10;
- 3) 15;
- 4) 18.

9. Ким були за фахом Ф. Гонсіоровський, Т. де Томон?:

- 1) музикантами;
- 2) архітекторами;
- 3) художниками;
- 4) артистами.

10. Василь Априлов доводив, що слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій були за етнічним походженням:

- 1) греками;
- 2) сербами;
- 3) болгарами;
- 4) чехами.

Джерела та література:

Джерела:

1. Гераков Г. Путевые записки по многим Российским губерниям 1820 / Гавриил Гераков, статский советник. – Петроград : в тип. имп. Воспитательного дома, 1828. – 172 с.
2. Греки Одессы : именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Гос. Архив Одесской области; Одес. филиал греческого фонда культуры. Ч. 2 ; 1834-1852 / Білоусова Л. Г., Волкова Т. Є., Малінова Г. Л., Харковенко В. В. – Одеса : Друк, 2002. – 374 с. – (Праці Державного архіву Одеської області. – т. 4).
3. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах / упоряд. та ред. Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2000. – 372 с.
4. Де Волант Женераль Франсуа. Очерк моей службы в России, 1787-1811 гг. / Ж. Ф. де Волант. – Одесса : Одес. Морской торговый порт, 1999. – 136 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург : б.и.], 1897. – 1905. – Т. 47 : г. Одесса . – 1904. – [4], XVIII, [1], 167 с.

Література:

1. Бачинська О. А. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. - 1914 р.) : іст.-краєзнав. нарис / О. А. Бачинська, С. М. Вегерчук, Ф. О. Самойлов. – Одеса : Астропринт, 2012. – 504 с.
2. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914 / Патриція Герлігі. – К. : вид-во «КРИТИКА», 1999. – 382 с.
3. Гончарук Т. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760-1780-х рр. : за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної історіографії / Тарас Гончарук // ЧМ. – Одеса, 2015. – Вип. 10. – С. 16-25.
4. Гончарук Т. Одеське порто-франко. Історія, 1819-1859 рр. / Тарас Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2005. – 312 с.
5. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса, 2006. – 362 с.
6. Дерибас А. Старая Одесса. Забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас. – К. : Мистецтво, 2004. – 416 с.
7. Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. : (на материалах Южного региона) / А. В. Дизанова : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. – Одесса, 1992. – 208 с.
8. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Наталія Миколаївна Діанова. – Одеса : Астропринт, 2010. – 176 с.
9. Історичні традиції добросусідства Одещини / Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України» ; упоряд. І. В. Бринош, Е. П. Петровський. – Одеса, 2011. – 280 с.
10. Історія Одеси / колектив авторів; голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 558 с.
11. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX-XX ст.: хрестоматія / упоряд. Т. Г. Гончарук. – Одеса : Екологія, 2015. – 224 с.
12. Калуст'ян Л. Х. Армянская община Одессы : Очерки истории армянской общины г. Одессы / Леон Хачикович Калуст'ян. – Одесса, 1999. – 55 с.
13. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы / И. Котлер. – Иерусалим, 1996. – 204 с.
14. Музичко О. Є. Грузини в Одесі : історія і сучасність / Олександр Євгенович Музичко. – Одеса : БМВ, 2010. – 292 с.
15. Никитина И. В., Морошану-Демьянова Л. И. Первая одесская газета «Messenger de la Russie Meridionale» («Вестник Южной России») /

- И. В. Микитина, Л. И. Морошану-Демьянова // Наук. вісн. Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : філологія. – 2016. – Т. 1, № 21. – С. 160-163.
16. Новікова Л. В. «Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський : інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності / Л. В. Новікова / відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса : Одеський національний університет, 2012. – 463 с.
  17. Одесская греческая община: прошлое и настоящее (1795-1996 г.). / Одес. обл. община греков «Возрождение» / науч. ред. И. К. Калмакан. – Одесса ; Афины, 1996. – 160 с.
  18. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : ТЭС, 1999. – 520 с.
  19. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904. – Москва : Мосты культуры; Иерусалим; Гешарим, 2002. – 446 с.
  20. Самойлов Ф. О. Історія Одещини й Одеси (II пол. XIX ст. – 1914 р.) : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Ф. О. Самойлов ; Одеський національний ун-т імені І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2006. – 264 с.
  21. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : Історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 232 с.
  22. Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского общества охраны памятников и культуры / редкол. : Вщенко В. П. (предс.) и др. – Одесса, 1991. – 239 с.
  23. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на півдні України : Аполлон Скальковський / Вадим Михайлович Хмарський. – Одеса, 1998. – 318 с. – (Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова ; вип. 6).
  24. Шевченко О. В. Освітня діяльність болгарських переселенців на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) / О. В. Шевченко // Відродження мов і культур західних і південних слов'ян в Україні. – К. : Вежа, 1995. – С. 31-35.
  25. Шорников П. М. Молдаване України і Придністров'я: політика режиму Антонеску (1941-1944 рр.)// Молдаване України : історична ретроспектива та сучасність : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 лютого 1999 р. – Одеса, 2000. – С. 89-94.
  26. Trabski M. Odessa i stepy Nowej Rosji opisane przez Juliana Ursyna Niemcewicza w 1818 r. // Macej Trabski // Поляки на півдні України та в Криму / під ред. Т. Цисельського, Е. Чапівського, В. Кушніра. – Одеса; Ополь; Вроцлав, 2007. – 337-345.

Предметний покажчик

А

австрійці 94-95, 118, 157, 181
адиги/касоги 37
азербайджанці 88, 160, 162, 172, 175, 179
алани 34-35, 43
албанці/арнаути 66, 78, 83
англійці 85, 88, 94-95, 194-195
англо-сакси 39, 41
араби 35, 50, 172
арнаути 68, 78, 153, 193

Б

балти 35
бельгійці 102, 151
берендеї 40-41, 57
білоруси/литвини 23, 49-50, 60, 73, 76, 80, 84, 116, 117, 154, 177
болгари 19-20, 23, 25, 32, 38, 41, 58-59, 61, 64, 66, 73, 78-79, 81-82, 85-86, 88, 92, 94, 97, 99, 101, 105-06, 115, 117, 131, 134-135, 137, 144, 146-148, 158-160, 162, 166, 168, 171, 174, 177, 180-181, 183-184, 186-187, 193-195, 198, 201, 204-205, 207-208, 210
бродники 52, 74

В

валлійці 85
варяги 35-36, 39-40, 42
візантійці 34, 37-38, 43
вірмени 16, 19-21, 24, 34-35, 44-48, 52-53, 62, 69, 73, 78-79, 81-83, 88, 92, 94-95, 103, 119, 134, 144, 154, 158, 160-164, 168, 171, 174-175, 179-180, 182-184, 187, 190, 194-195, 201, 204
волохи 44-45, 48-49, 52, 61, 64, 66, 68-70, 73, 78, 85, 99, 192
в'ятичі 36

Г

гагаузи 13, 160, 162, 172, 174, 175, 177, 181, 186
генуезці 42-44, 46, 48, 50, 54, 195
готи 4-35, 43, 157
греки 17-20, 23, 25, 30-31, 34-38, 44-45, 48, 54, 61, 63, 64, 66, 69, 72, 78-79, 81-86, 88, 92, 94, 96, 99, 108,

115, 117, 119, 125-127, 132, 134, 135, 137, 140-142, 144-148, 153, 158-160, 162, 164, 166, 168-169, 171, 173-174, 177, 179, 182-184, 187, 190-202, 204, 206-208, 210
грузини 17-18, 30, 52, 62-64, 73, 85, 116, 154, 160, 164, 175, 190, 209

Д

датчани 35, 195
донські козаки 85, 97
духоборці 79, 80, 87

Е

естонці 116, 180

Є

євреї 7, 15, 18, 20-23, 25, 31, 35, 44-48, 51, 59-61, 64, 69, 72-73, 78-79, 81-83, 85, 88, 94-103, 105-106, 108, 114-117, 119-123, 125-126, 129-132, 134-137, 139, 141-146, 151-154, 157, 159-161, 163-167, 170, 173-175, 177, 179-182, 186-187, 190-205, 207

З

запорожці 193

І

іллірійці 195
ірландці 35
іспанці 45, 85, 88, 195
італійці 21, 34, 43, 45, 48, 54, 85, 92, 151, 154, 157-158, 191, 193-195, 199, 207
іудеї 21, 35, 42, 44, 47, 53, 60-63, 65, 69, 78, 82, 92, 97, 99, 103, 114, 192, 198, 202, 121, 193

К

кабардинці 83
казахи 134, 154, 172
калмики 59, 79, 83
караїми 13, 19, 79, 83, 85, 103, 172-174, 181, 186, 192, 194-196, 198
касоги/адиги 37, 40, 54
киргизи 134, 172
китайці 85, 135, 202
ковуї 40
кривичі 35

кримські татари 5, 7, 13, 15, 17, 24, 34, 49, 51, 54, 59, 62, 78, 92-93, 101, 103-105, 119-120, 125-126, 132, 143-144, 157-161, 163-166, 168-175, 177, 180, 182-184, 186-187

кримчаки 13, 83, 119, 142, 174, 181

крітяни 45

курди 85, 88

Л

латиші 66, 85, 116, 141, 203

литвини/білоруси 60, 73, 116

литовські татари (липки) 50, 59

литовці 17, 44, 85, 88, 94, 154, 180, 192, 204

ляхи/поляки 35, 36, 61

М

мадьяри 43, 49

мазури 61, 99

македонці 66

малоросіяни/українці 20, 64, 66, 78, 82, 95, 195

мангити 50

марійці 62

меноніти 16, 58, 78, 80, 103, 115, 189

молдавани 17, 20, 23-24, 44, 48-49, 52, 61, 64, 66, 68, 70-71, 73, 78-79, 81-82, 85, 92-94, 97, 107, 114-117, 133-134, 137, 151, 159-161, 164, 174, 180-181, 192-194, 204-205, 210

молокани 79-80, 87

монголи 13, 34, 36, 41, 49-50, 53, 55

мордва 80

московити 44, 47, 61, 99

мунтянські люди 61

Н

німці 16, 19, 23, 31, 38, 42, 44-47, 49, 54, 58, 61, 64, 66, 69, 72-73, 78-80, 82, 85, 87, 89, 92, 94-96, 99, 101-105, 108, 115, 117-118, 120-121, 123, 125-126, 129-130, 132-135, 137-144, 146, 149, 152, 154, 156-158, 160, 163-164, 166, 168, 170-172, 175, 177, 179-184, 186-187, 190, 193-197, 199, 201, 203-204, 207

нормани 35, 39, 54

О

осетини/яси 37

П

перси 85, 202

печеніги (пацинакіти) 15, 34, 36, 40-41, 43, 55

полочани 38

половці 15, 34, 37-38, 40, 42-43, 57

поляки 15, 17, 19, 21, 23, 27, 31, 33, 36-37, 39-40, 42, 44-47, 50-52, 54, 59-62, 64, 68-70, 72-74, 77-79, 81-82, 88, 90-102, 104-106, 108, 114, 115-123, 125-141, 146, 148, 150, 154-156, 159-161, 165-166, 169-170, 172, 174-175, 177, 179-183, 187, 190, 192-196, 198-205, 207, 210

Р

радимичі 36

розкольники 66-67

роми/цигани 7, 65, 82, 136, 151-153, 161, 165-166, 175, 179-180

росіяни 16, 18, 44-45, 52, 59, 66-68, 77-86, 88, 91-102, 105, 107-108, 110, 112, 115-123, 125-126, 129-135, 137, 139, 140-142, 144, 146, 150-151, 154, 157, 159-164, 166, 168, 172-175, 177-180, 182, 186, 191-199, 201-203, 205, 207

румуни 95-96, 100, 129, 141, 152, 154, 157-161, 174-175, 177, 180-181, 183, 193, 195, 205

руси 37

руські 37, 43-44, 49, 51-54, 59, 134, 191-193, 195-196, 198, 207, 212

С

саксонська нація 49, 64

сарацини 46

серби 19-20, 31, 59, 61, 63-64, 66-67, 73, 75, 78-79, 85, 97, 99, 104, 151, 193, 195, 208

сінті 153

скандинави 34-35, 38, 42

словаки 85, 95, 120, 159-161, 168, 173, 175, 177, 183, 193, 204

словени 35, 85, 183

слов'яни 19, 33-37, 63-64, 66, 75, 93, 99, 104, 108, 148, 152, 159, 191, 195, 201, 208, 210

старообрядці 16, 78, 82, 103

східно-романські народності 61

Т

таврійці 48

татари 5, 7, 17, 19-20, 32, 34, 41, 44-46, 48-52, 55-56, 59, 62, 65, 68-69, 78-79, 82-83, 85, 88, 90, 92-93, 102, 104, 115-117, 135, 142-143, 149, 154, 157, 159-160, 170, 172, 174, 180, 192-194, 201

тати 48

торки 34-35, 40-43, 57

турки 15, 19, 25, 44-45, 48-49, 51, 58-59, 62, 68, 81-82, 88, 95, 119, 134, 142, 192

туркмени 161, 172

турпеї 40

У

угри/угорці/мадяри 35, 39-40, 42-43, 45, 49, 54, 61, 64, 66, 73, 77, 79, 95-96, 129, 152, 154, 157, 159, 162, 164, 172, 174, 177, 180-181, 183, 204

узбеки 134, 154, 161

узи 43

українці 12, 14, 17-18, 31, 34-35, 42, 44-49, 50-52, 54, 59-61, 63-64, 66-70, 72, 75, 77-86, 88, 91-102, 105, 107-108, 113-119, 121-122, 126, 129-134, 137, 139, 140-142, 144-147, 150-151, 153-157, 159-166, 168-176, 180, 183, 185, 192-196, 201, 203-205

Ф

фіно-угорські народи 34-35

французи 16-17, 21, 78, 85, 92, 94-95, 151, 192-194, 197, 199, 201

Х

хозари/козари 35-37, 40, 42, 52, 54, 64, 74-75

Ц

цигани/роми/сінті 15, 18, 20, 30, 44, 62, 65, 69, 71, 78-79, 81-83, 85, 88, 136-137, 151-154, 162, 165-166, 174-175, 194

царська нація 64

Ч

чемериси/черемиси 46-47, 56, 60, 62, 64

черкеси 48, 51-52, 62, 64, 75

чехи 23, 28, 38, 44, 59, 61, 64, 77-78, 85-87, 96, 101, 103-104, 106, 108, 110, 112, 114-115, 117, 120, 129, 134, 137, 150, 159-160, 168, 173, 182, 187, 208

чеченці 85

чорні клобуки 40, 52, 73

чорногорці 66, 85

чуваші 85

чудь 35

Ш

шведи 39, 61, 134, 137, 193, 195

швейцарці 78, 85

Я

яси/осетини 37, 54

ятвяги 37

Навчальне видання

Новікова Людмила Володимирівна

**ІСТОРІЯ ЕТНІЧНИХ (НАЦІОНАЛЬНИХ)
МЕНШИН В УКРАЇНІ**
Змістовий модуль 1. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Курс лекцій з вибіркового курсу для студентів освітнього рівня
«бакалавр» факультету історії та філософії

За редакцією автора

Підп. до друку 18.06.2018. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк.12,44. Тираж 100. Зам. № 1770.

Видавець

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua

Виготовлювач

Видавництво «Optimum»
м. Одеса, вул. Спиридонівська, 9
Ліцензія ДК № 927 від 23.05.2002 р.
(0482) 700-5-861